

Kelemen Katalin

„Fából – vaskarika”

Kísérletek a földpiac-földár pótlására 1945-től az
ezredfordulóig Magyarországon

2007

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Doktori Iskola
Gazdaságtörténeti Műhely

Kelemen Katalin

„Fából – vaskarika”

***Kísérletek a földpiac-földár pótlására 1945-től az
ezredfordulóig Magyarországon***

Doktori (PhD) értekezés

Doktori Iskola vezetője: Prof. Dr. Fröhlich Ida
Műhely vezetője: Prof. Dr. Botos Katalin

Konzulens: Dr. Rieger László
címzetes docens, Ph.D.

Budapest, 2007.

Tartalomjegyzék

Ábrák jegyzéke.....	4
Bevezetés.....	6
<i>A kutatás célja</i>	<i>7</i>
<i>A kutatás módszere.....</i>	<i>9</i>
1. Alapfogalmak	12
1.1 <i>A gazdálkodás alapvető kérdése.....</i>	<i>12</i>
1.2 <i>A föld fogalom értelmezése.....</i>	<i>13</i>
1.3 <i>A föld mint sajátos termelési tényező.....</i>	<i>15</i>
1.4 <i>A földpiac kétféle értelmezése.....</i>	<i>18</i>
2. Földjáraadék elméletek	22
2.1. <i>A klasszikusok a földjáraadékról.....</i>	<i>22</i>
2.2. <i>A marxi munkaérték elmélet a földjáraadékról és a föld áráról.....</i>	<i>26</i>
2.3. <i>A határtermelékenység elmélet a járaadékról és a föld áráról.....</i>	<i>30</i>
2.4. <i>A modern járaadékelmélet: a föld gazdasági hozadéka.....</i>	<i>37</i>
3. A magyar földpiac „elsorvasztása”.....	51
3.1 <i>Az 1945. évi földreform és a népi demokrácia időszaka (1945-49).....</i>	<i>51</i>
3.1.1 <i>Az „örökség”</i>	<i>51</i>
3.1.2 <i>A földosztás</i>	<i>52</i>
3.1.3 <i>A stabilizáció</i>	<i>61</i>
3.1.4 <i>A fordulat – agrárviták a szövetkezetekről.....</i>	<i>62</i>
3.2 <i>Az állam-szocialista gazdaság kiépítése (1949-1965).....</i>	<i>67</i>
3.2.1 <i>A klasszikus rendszer.....</i>	<i>67</i>
3.2.2 <i>A szigorúan centralizált gazdaság kiépítése Magyarországon (1949-1956).....</i>	<i>73</i>
3.2.3 <i>A mérsékelt centralizált tervutasításos rendszer (1957-1965)</i>	<i>86</i>
4. Kísérletek a földpiac pótlására	99
4.1 <i>Az első reform időszak (1965-72).....</i>	<i>99</i>
4.1.1 <i>A szocialista földtulajdon „kiteljesedése”.....</i>	<i>99</i>
4.1.2 <i>A föld értékelése</i>	<i>103</i>
4.1.3 <i>A földár-földérték viták</i>	<i>106</i>

4.1.4 Az ármeghatározás célja.....	116
4.2 A reform leállítása, visszarendeződés (1972-78).....	119
4.2.1 A mezőgazdaság	121
4.2.2 Földár, földpiac.....	122
4.2.3 Új földértékelési rendszer.....	123
4.3 A reform új hulláma (1979-89).....	124
4.3.1 A földhasznosítás.....	125
4.3.2 Földértékelés	126
5. A földpiac újjáalakulása.....	140
5.1 Rendszerváltozás és privatizáció	140
5.2 A magyar mezőgazdaság szimulációs modellje.....	146
5.3 Kitekintés: földhasználat és földbirtok-politika az Európai Unióban.....	157
6. Összegzés, következtetések.....	164
Irodalomjegyzék:	172
Melléklet.....	179

Ábrák jegyzéke

1. ábra: A földterület használatának megoszlása 1949-1990.....	8
2. ábra: A föld határ- és átlagtermék értéke	34
3. ábra: A föld keresleti függvénye	35
4. ábra: Egy meghatározott földterület piaca.....	36
5. ábra: Különböző kínálatú termelési tényezők piaca.....	38
6. ábra: Termékpiac tiszta verseny esetén.....	39
7. ábra: Pozitív extern hatások a föld piacon.....	42
8. ábra: A földadó hatása a földpiacon.....	43
9. ábra: A termékadó hatása a termékpiacon	44
10. ábra: Versenyzői földpiac elégtelen kereslet esetén.....	46
11. ábra: A földtámogatás hatása a földpiacon	47
12. ábra: A termékár támogatás hatása a termékpiacon.....	48
13. ábra: A földbirtok megoszlása a tulajdonosok között 1938-ban.....	51
14. ábra: A földbirtok megoszlása tulajdonforma szerint	58
15. ábra: A földbirtok megoszlása a tulajdonosok között a földosztás után	59
16. ábra: A földtulajdon megoszlása a földreform után (terület %)......	60
17. ábra: A mezőgazdasági földterület használatának megoszlása 1949-ben	63
18. ábra: A parasztság pénzzadója és termelési célú kiadásai.....	76
19. ábra: A tagosítással érintett összes terület.....	80
20. ábra: A szántóterület megoszlása üzemtípusok szerint (terület %)......	81
21. ábra: A termelészövetkezetek taglétszáma és földterülete	83
22. ábra: A mezőgazdasági földterület megoszlása a tulajdonviszonyok alapján.....	87
23. ábra: Az egyéni és a kisegítő gazdaságok száma és területe 1949-1958-ig.....	88
24. ábra: A mezőgazdasági terület megoszlása társadalmi szektorok szerint 1958-ban	90
25. ábra: A mezőgazdasági terület megoszlása társadalmi szektorok szerint 1961-ben	90
26. ábra: A termelészövetkezetek összes mezőgazdasági területe (év közepe)	91
27. ábra: A megvásárolt szántó-rétterület.....	92
28. ábra: A mezőgazdaság bruttó termelési értéke.....	93
29. ábra: A termelészövetkezeti földtulajdon alakulása.....	102

<i>30. ábra: A mezőgazdasági földterület.....</i>	<i>103</i>
<i>31. ábra: A mezőgazdasági terület megoszlása a földminőség szerint a 80-as években</i>	<i>130</i>
<i>32. ábra: Az I. sz. különbségi földjáraadék meghatározása a tiszta jövedelemből</i>	<i>134</i>
<i>33. ábra: A II. sz. különbségi földjáraadék meghatározása a tiszta jövedelemből</i>	<i>135</i>
<i>34. ábra: A földtulajdon és a földhasználat szerkezete 1989-ben.....</i>	<i>140</i>
<i>35. ábra: A földtulajdon szerkezetének változása.....</i>	<i>143</i>
<i>36. ábra: A földhasználat szerkezetének változása.....</i>	<i>144</i>
<i>37. ábra: A gazdaságok számának és területének megoszlása 2000-ben</i>	<i>144</i>
<i>38. ábra: A modell szerkezete.....</i>	<i>148</i>
<i>39. ábra: A modell fő összefüggései.....</i>	<i>152</i>
<i>40. ábra: A földpiac algoritmus.....</i>	<i>155</i>
<i>41. ábra: A földtulajdon megoszlása birtokméret szerint 1992-ben</i>	<i>156</i>
<i>42. ábra: A bérelt földterület aránya néhány EU tagországban 1993-ban.....</i>	<i>160</i>
<i>43. ábra: A gazdaságok számának megoszlása 1997-ben</i>	<i>161</i>
<i>44. ábra: A gazdaságok területének megoszlása 1997-ben</i>	<i>161</i>

Bevezetés

Minden nagyobb társadalmi-gazdasági változás felveti az alapvető erőforrások (termelési tényezők) tulajdonának kérdését. Ezek közül is kiemelt fontosságú erőforrás a föld, amely mindig is különleges szerepet töltött be a termelési tényezők között. Hosszú évek csöndje után csupán másfél évtizede ismét a közbeszéd tárgya a földár és földpiac igen szerteágazó kérdése. A versenyképes mezőgazdasági termelés, a gazdaságos üzemléte, a birtokstruktúra évszázadok óta újra és újra fellángoló vitákat kiváltó téma, amely most, az Európai Unióhoz való csatlakozás kapcsán ismét előtérbe került.

Miközben Nyugat-Európában viszonylag törésmentesen, természetes fejlődés következményeképpen alakult ki a jelenlegi gazdasági szerkezet, Magyarországon csak az elmúlt hat évtizedben is hatalmas sokkok rázták meg a mezőgazdaságot: az 1945-ös földosztás, majd a termelőségvetkezetek erőltetett szervezése, s végül a rendszerváltozás utáni kárpótlás sajátos volta. Közben a mezőgazdasági termékek árának először mesterségesen alacsony szinten tartása, majd a 90-es években hirtelen felszabaduló árak és egyidejűleg a támogatások leépítése sokkolta az ágazatot, s szétzilálta a korábban sem egészséges szerkezetű mezőgazdaságot. A földtulajdon és a gazdálkodás sok esetben elválk egymástól, miután a kárpótlás sok olyan embert is földhöz juttatott, akinek már alig van kötődése a gazdálkodáshoz. Mindezek eredményeképpen azt látjuk, hogy a földstruktúra nem jutott nyugvópontra, a földpiac szereplői arra számítanak, hogy az Európai Unióhoz való csatlakozás után újrendeződnék a tulajdonviszonyok.

A gazdaságos termelési struktúra és a birtokszerkezet kölcsönösen függ egymástól, mindenféle birtoknagyság lehet gazdaságos, ha megtalálja a megfelelő termékstruktúrát. Végző soron a termékek iránti piaci kereslet a meghatározó, s ehhez kell alkalmazkodnia a gazdaságos üzemléretnak, mindehhez azonban hosszú idő és megfelelő mennyiségű tőke szükséges. Arról, hogy mi a kívánatos irány, a szakemberek véleménye megoszlik. Az Európai Unióhoz való csatlakozás sürgetővé teszi az átalakulást, miközben a történelmi tapasztalatok is azt mutatják, hogy az erőszakos beavatkozás sohasem vezetett jóra.

A magyar mezőgazdaságot az önkényes beavatkozások torzították el. Ha azonban hirtelen szabadítanak fel a korlátokat, akkor éppen ez jelentene újabb torzítást. Az elmúlt évtizedek

vizsgálatai azt mutatták, hogy nem jó megzavarni a mezőgazdaság alkalmazkodási folyamatát.

Ha a szerves fejlődés útjára akarunk lépni, szembe kell nézni azokkal a tényekkel, amelyek a jelenhez vezettek, és tükröződésükkel a közgazdasági gondolkodásunkban. A földpiac és földár kérdésben különösen gyakran találkozunk olyan vitákkal, ahol az egyik fél racionális érveket vonultat fel, a másik fél pedig emocionális válaszokat ad. Mindezen érvek gyökerei sokszor visszanyúlnak történelmünk korábbi időszakaihoz. Ma is érvényes az, amit Kautz Gyula¹ írt több mint száz évvel ezelőtt „...eszmemozgmunk kritikai áttekintése nemcsak a helyes és helytelen irányok és célok, hibák és tévedések felismerését nyújtja, hanem a jelenbeli és a jövőben követendő helyes irányok és törekvések jobb felismerésére is vezethet.”

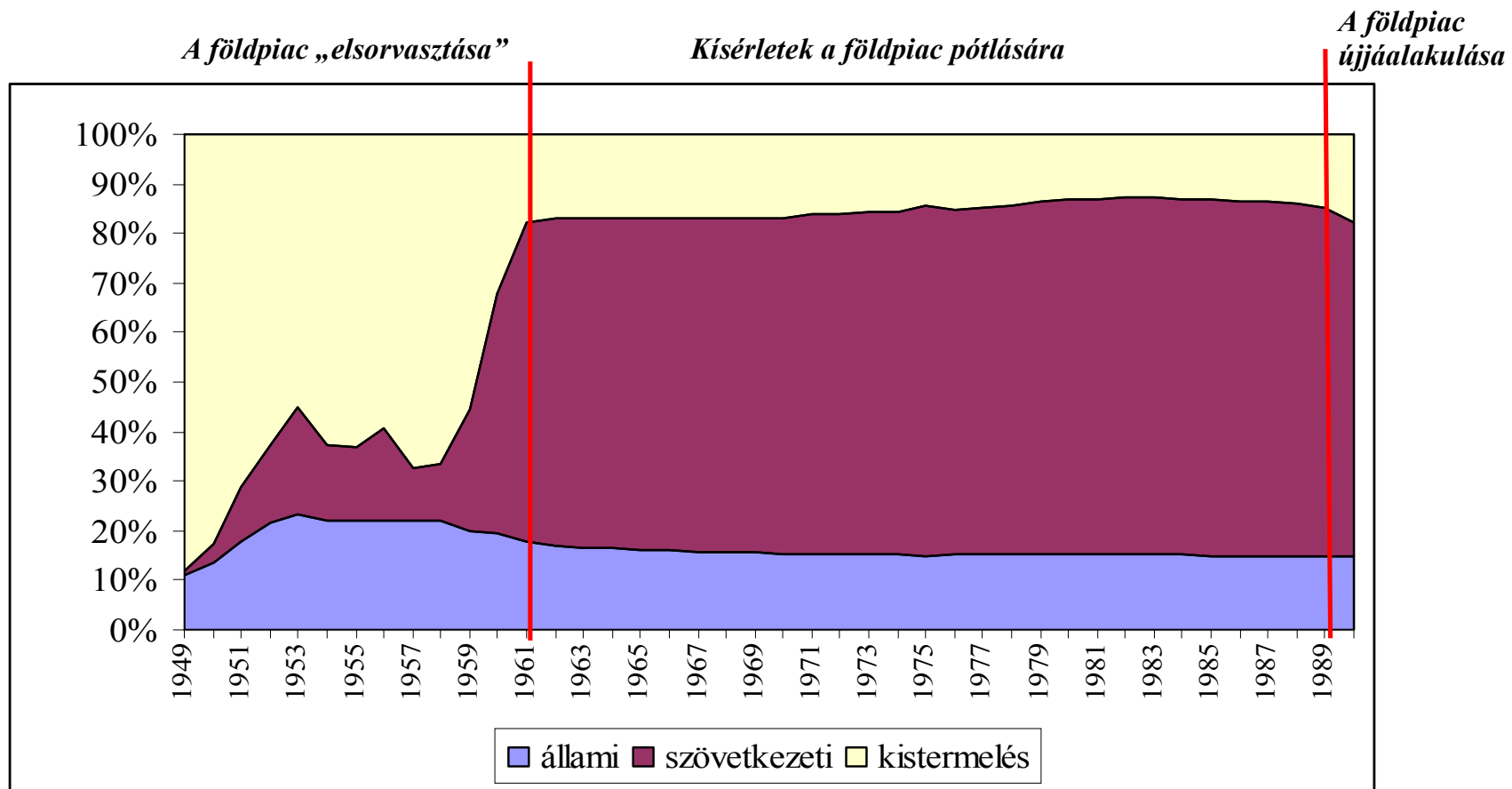
A kutatás célja

A dolgozat célja az, hogy áttekintést adjon, mi is történt a földpiaccal az elmúlt fél évszázadban, hogyan jutottunk el a mai torz – átmeneti- birtokstruktúrához, s hogy összefoglalja azokat a gondolatokat, amelyek –elsősorban az utóbbi fél évszázad során- formálták a magyar közgazdasági gondolkodók érveit a föld árával kapcsolatban.

Figyelmemet a jelen helyzetet leginkább meghatározó korra - a II. világháborútól a rendszerváltozásig terjedő időszakra - összpontosítottam. Az értekezés ennek megfelelően azt kívánja bemutatni, ***miért és hogyan szűnt meg a földpiac, hogyan működött az erőforrás hasznosítás megfelelő piaci árjelzés nélkül, s milyen kísérletek történtek a hiányzó földár pótlására, s ezek miért nem vezettek (vezethettek) eredményre.***

A vizsgált időszakot a földpiac szempontjából alapvetően három szakaszra bonthatjuk (ld. 1. ábra): az első időszak a földosztástól a kollektivizálás befejezéséig tartott, ezt az időszakot leginkább a földpiac „elsorvasztása” jellemzi. A második időszak a hiányzó földár pótlására tett kísérletek sorozata, a harmadik időszak pedig a földpiac újjáalakulása.

¹ Kautz Gyula: A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon, Pest: Heckenast Gusztáv, 1868. Reprint: 1979. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó

1. ábra: A földterület használatának megoszlása 1949-1990

A szocialista rendszer az erőforrások állami tulajdonát tekintette alapvetőnek, s csupán a használata volt elkülönült. Igen hamar kiderült azonban, hogy azokat az erőforrásokat, amelyeknek nincs ára és nincs értéke, rosszul hasznosítják, holott szűkösen állnak rendelkezésre. Már néhány évvel az államosítások után felmerült, hogy nem tekinthető ingyen (szabad) jószágnak a föld. Több mint negyven év alatt számtalan próbálkozás történt a nem létező piac miatti hiányzó földár földérték „pótlására”.

Egy olyan -jó mezőgazdasági adottságú- országban, mint Magyarország jelentkező élelmiszerhiány egyértelművé tette, hogy más utat kell járni. Neki-nekilendülve, újra és újra fessegetni kezdték a közgazdászok az erőforrás értékelés módját. Megindultak az óvatos lépések a piac felé. Ezzel párhuzamosan a földár becslések is egyre közeledtek a piacgazdaság logikájának megfelelő értékeléshez. S ez volt a próbálkozások csapdája is: hiába alkalmazták akár a legfejlettebb módszereket is, ***a valóságos piac helyett becsült „piaci” árat nyerni azokból az adatokból, amelyek nem a piaci logika alapján keletkeztek, eleve reménytelen helyzet volt.*** Annak ellenére, hogy nem tudtak elfogadható árat meghatározni, mégsem volt hiábavaló a kísérletezés. A próbálkozások sorozatával a közgazdák végigjártak egy olyan gondolati utat, amely igazolta, hogy a szűkös erőforrásokkal való gazdálkodás hatékonyságához nem megfelelő a tervgazdálkodási rendszer.

Nem céloim az összes próbálkozás egymáshoz viszonyított értékelése. A piacgazdaságtól –a tervgazdaságon keresztül- a piacgazdasághoz elvezető folyamatot szándékoztam bemutatni: azokat a történelmi fordulópontokat és elágazásokat, amelyek meghatározták a felbukkanó új gondolatokat, s amelyek elvezettek a földpiac visszaállításához. Az a kísérlet, hogy az értékkel nem bíró földtulajdont piaci környezetbe helyezték, nem bizonyult működőképesnek, s ennek tanulságai beépíthetők a további gondolkodásunkba.

A kutatás módszere

A dolgozat a közgazdasági gondolatok történelmi megalapozását, s a felmerülő új gondolatok kiemelését tekintette elsődlegesnek. Egy-egy új gondolatot rendszerint a gazdasági szükséglet vetett fel: ***valami nem működött jól, ezért valamit változtatni kellett. Ez a kiűtkeresés vezetett el fokozatosan a piachoz való visszakanyarodáshoz.*** A dolgozat ezt a folyamatot kívánta bemutatni, nemcsak a gazdasági, hanem kicsit tágabban, a történelmi–politikai fordulatok eredőjeként.

A téma feldolgozása több tudományág határterületén mozog. Mindenekelőtt az elméleti közgazdaságtan szerepe meghatározó, hiszen az adott korszakban két alapvetően különböző magyarázó elmélet: **a munkaérték elmélet és a határhaszon elmélet „párharc” folyt le a földpiac és földár területén is.** Más oldalról fogalmazva a tervgazdaság és a piacgazdaság működőképessége, hatékonysága volt a kérdés.

Ezzel összhangban a dolgozat két fő részből áll. Az első rész (1. és 2. fejezet) a téma közgazdasági elméletét mutatja be: két, alapvetően eltérő kiindulópontú elmélet, a munkaérték elmélet és a határhaszon elmélet hogyan magyarázza a föld mint erőforrás árát. A második rész (3., 4., 5. fejezet) pedig azt a folyamatot mutatja be, amelynek során a politikai történelmi kényszerűségek következtében először ténylegesen megszűnt a földpiac és a földnek sem volt értéke, majd az állami használatú föld gazdaságos felhasználásának igénye fokozatosan kikényszerítette a föld értékelését, s végül a földpiac megújítását.

Minden ország beavatkozik az agrárgazdaságába. Általános megfigyelés, hogy a gazdaságilag fejletlenebb országokban inkább a mezőgazdaság adóztatása történik, míg a fejlettebb országok inkább támogatják a mezőgazdaságukat. Ez a folyamat megfigyelhető volt a vizsgált időszakban Magyarországon is.

A vizsgálatok során elengedhetetlen volt az agrárgazdaság tanulmányozása is, hiszen nem csupán száraz számokról és elméletekről volt szó, hanem egy élő gazdaság működőképességéről vagy korlátozásairól.

Az a változás, ami a földpiacon történt, hosszú évek alatt zajlott le, s ennek nyomon követése megkövetelte a téma tágabb kezelését, a történelmi, sok esetben politikai összefüggések szerepének feltárását.

A forrás elsősorban a kor szakmai irodalma volt. Valószínűleg ennél sokkal több gondolat jelent meg kéziratban, vagy hangzott el a belső vitákon, de céлом annak a folyamatnak a bemutatása volt, ami eljutott a nyilvánosságra, így ott kifejthette hatását.

A dolgozat kapcsolódik az elmúlt évtizedekben végzett kutatásaimhoz, amely kettős jellegű volt: elméleti és alkalmazott módszertani. A téma elméleti feldolgozását jelentette, hogy részt vehettem a rendszerváltozás után a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Közgazdasági tanszéken folyó Mikroökonómia tankönyv termelési tényezőkről szóló részének

kidolgozásában². Másrészt a 70-es évek végétől bekapcsolódhattam azokba a mezőgazdasági modellezési kísérletekbe, amelyek megpróbálták betölteni a tervgazdaságban hiányzó piac szerepét. A 70-es évek végétől a 90-es évek közepéig folyt az a kutatás-sorozat, amely Rabár Ferenc és Csáki Csaba vezetésével a laxenburgi Nemzetközi Alkalmazott Rendszerelemzési Kutatóintézet (IIASA) nemzetközi világelelmezési programjából nőtt ki. A modell egy piaci szemléletű, szimulációs technikát alkalmazó világmodell rendszer volt, amelyen belül részt vettem a magyarországi élelmiszertermelés modellezésében. Ezt a modellt fejlesztettük tovább a rendszerváltozás után a kialakuló földpiac szimulációs modelljévé³.

² A kutatást Kopányi Mihály fogta össze.

³ A modell összefüggéseit megalapozó tényadatok a KSH és az Agrárgazdasági Kutató Intézet együttműködésével álltak elő.

1. Alapfogalmak

1.1 A gazdálkodás alapvető kérdése

A rendelkezésre álló erőforrások az igényekhez képest jellemzően szűkösen állnak rendelkezésre. Különösen vonatkozik ez a nem termelhető erőforrásokra, így a földre is.

A kérdés az, hogy egy adott társadalom milyen alapon dönti el, hogy ki és milyen célra használhatja fel a korlátozottan rendelkezésre álló erőforrásokat. A történelem során több lehetséges koordinációs mechanizmust⁴ láthattunk, amelyek eltérő elosztási formát valósítottak meg. Jelen dolgozat két alapvető koordinációs típust tárgyal, ezek tekinthetők az elmúlt fél évszázad meghatározó gazdaság-szervező mechanizmusainak, s a vizsgált időszak az ezek közötti hangsúly eltolódás –lényegében kört bezáró – története. Ezek:

- a bürokratikus koordináció és
- a piaci mechanizmus.

A gazdaság szereplői az alábbi fő kérdésekben döntenek:

- Hol hasznosul a leghatékonyabban a tényező felhasználása?
- A termelési tényezők alkalmazásával keletkezett jövedelem hogyan oszlik meg az erőforrások tulajdonosai között?

A két kiemelt elosztási mechanizmus alapvetően más elvek alapján oldja meg e kérdéseket, s ez messzemenő következményekkel járt a társadalom egyes tagjai számára is.

A **bürokratikus koordináció** teljesen tiszta formájában sehol sem működött. A szovjet gazdaság közelítette ezt a megoldást, amelynek lényege: az egyének és szervezetek közötti függőségi kapcsolat, az utasítás jellegű információáramlás, valamint a szereplők együttműködésében a jutalom és büntetés meghatározó szerepe. Ennek alapját az adta, hogy a termelési tényezők közül a természeti erőforrások és a tőkejavak „nacionalizálása” révén lehetővé vált az erőforrások elosztásának központi szabályozása. Abból az axiómából kiindulva, hogy a központi irányítás kiküszöböli a piac „anarchiáját”, a bevezetett rendszert a kapitalizmusnál fejlettebb formációnak tekintették. A jövedelemelosztásban az igazságosságot a munkaérték elméleten alapuló árképzés jelentette. A földhasználatban ez – mivel a

⁴ A koordinációs mechanizmusok tárgyalásánál Kornai János (1993) *A szocialista rendszer*, Heti Világgazdaság Kiadó Rt. Budapest, művének 6. fejezetében tárgyalta felosztást vettem alapul, s az itt felsorolt főbb típusokból emeltem ki azt a kettőt, amelyek a tárgyalta korban meghatározók voltak.

természeti erőforrások nem munka termékei, így nincs értékük sem -, az erőforrások pocsékolásához, gazdaságtalan felhasználásához vezetett. A másik nagy problémát az jelentette, hogy a keletkezett jövedelem elosztása nem biztosított elegendő jövedelmet a pótlásra, az erőforrás állagának őrzésére.

A **piaci koordináció** ugyancsak nem működik kizárólagos formában⁵. Jellemző benne a gazdasági szereplők mellérendelt viszonya, ahol a legfőbb információhordozó az ár. A koordinációban az anyagi haszon adja a fő ösztönző erőt. A piacgazdaságban jellemzően a kereslet-kínálat által meghatározott árak orientálnak az erőforrások célszerű felhasználására, s egyúttal mint jövedelmek megjelennek a termelési tényező tulajdonosoknál. Ez a megoldás hatékonyabban biztosítja az erőforrások kihasználását, de a jövedelemelosztás szempontjából sok esetben nem tekinthető igazságosnak.

A továbbiakban egy speciális természeti erőforrást, a földet tesszük vizsgálatunk középpontjába.

1.2 A föld fogalom értelmezése

A föld szó különböző emberekben különböző gondolatot idéz fel, pillanatnyi körülményeiktől függően. Van, aki számára egy kertet, van, akinek búzaföldet és van, akinek az otthont jelenti. A közgazdaságtan a földfelszín mindazon természeti és ember által alkotott erőforrását érti alatta, amely felett az ember ellenőrzést tud gyakorolni. Így a föld fogalomba beletartozhat a víz, a talajfelszín, valamint azok az ember alkotta építmények (pl. öntözőrendszer) is, amelyek nem választhatók el a földtől.

Ez az általános földfogalom tovább bontható a hasznosítás célja szerint. Lehet:

- **a tér**, ahol életünk zajlik, azaz a társadalom létezésének alapja. Egy ország számára adott terület, amely semmi mással nem helyettesíthető.
- **természet**: környezetünk, beleértve a napfényt és az időjárást, a klimatikus feltételeket is. Ezek egy részét változtatni tudjuk, nagy része kívül esik az ember irányításán.
- **termelési tényező**: a mezőgazdasági tevékenység inputja. A közgazdaságtanban leginkább ebben a funkciójában -a tőke és a munka mellett- jelenik meg a föld, mint a

⁵ A felsorolás sorrendje nem kívánja azt sugallni, mintha a piaci koordináció a legmagasabb rendű koordinációs típus lenne. Egyes vélemények szerint mind a bürokratikus, mind a piaci koordinációt felválthatja az egyenrangú szereplők közötti megegyezésen alapuló „önkormányzati” koordinációs mechanizmus.

természet adta élelmiszerforrás, energia forrás, nyersanyag-lelőhely. Ebben az értelemben egyaránt magában foglalja mind az ökológiai tényezőket (éghajlat, talaj, domborzat) mind a gazdasági tényezőket, amelyek az emberi beavatkozás termékei (állóeszközök, talajjavítás, közlekedési lehetőség stb.).

- **fogyasztási jószág:** nemcsak a termelésben használunk földet, a környezetünk, a parkok, erdők, egy telek közvetlen „fogyasztás”-ra is alkalmasak, például mint szabadidő tevékenység helyszíne, amikor egyszerűen önmagáért élvezzük egy szép táj vagy erdő varázsát.

- **ipari tevékenység bázisa,** telephely, lakóterület, közlekedési hálózat helyszíne. E funkciójának jelentősége egyre nő: újabb és újabb területeket foglalunk el erre a célra a természettől.

- **tulajdon, birtok:** szerte a világon minden társadalomban különös jelentőséggel bír a földtulajdon, egyfajta kötődést is jelképez, amit semmilyen más eszköz nem képes biztosítani.

- a föld is tekinthető egyfajta **tőkének**, közgazdasági szempontból gyakran nem is könnyű különbséget tenni „föld” és „tőke” között. A korai közgazdászok nyomán szokásos az a megkülönböztetés, hogy a föld „a természet ingyen ajándéka”, míg a tőke mindaz, ami emberi közreműködéssel jött létre és múltbeli megtakarítások felhalmozódásaként jelenik meg. Más megközelítés szerint a föld az, ami tartós, elpusztíthatatlan, míg a tőke idővel elhasználódik.

Ezek a szempontok sokszor átfedést is tartalmazhatnak. Termőföldnek nevezzük a jó minőségű talajt, míg tőkebefektetés lehet az, ha egy rosszabb minőségű talajt feljavítunk. Egyes közgazdászok a földet mint sajátos tőkét tekintik, mások szerint a tőke és a föld megkülönböztetésének elméleti jelentősége van: a jövedelemelosztás során a föld után járadék, a tőke után kamat illeti a tulajdonosát.

A társadalom szempontjából a föld mennyisége adott és nem változik, tartós és nem szaporítható, nem termelhető jószág, de a befektető szempontjából nézve ugyanúgy megvásárolható vagy bérelhető, mint bármely más tőkejószág.

Az általunk használt földfogalom a közgazdaságtanban használatos „termelési tényező” nézőpont, amely ebben az értelemben a természeti erőforrások fogalomkörrel mutat átfedést. Kevesebb annál, amennyiben nem tartalmazza az ásványkincseket és egyéb természet adta javakat, ugyanakkor szélesebb, amennyiben magában foglalja azokat az ember-alkotta „objektumokat” /tárgyakat, amelyek a földdel elválaszthatatlanul összekapcsolódtak.

Napjainkban egyre kevesebb az olyan terület, amely valóban csak természet adta tulajdonságokkal rendelkezik, az ember keze nyoma gyakorlatilag mindenütt megjelenik: a talaj minőségének javításában, csatornák, gátak létesítésében, amelyek szorosan összetartoznak az adott földterülettel.

Jelen tanulmányban leszűkítjük e sok lehetőséget és csupán a mezőgazdasági tevékenység során igénybe vett termelési tényezőként vizsgáljuk a földet.

1.3 A föld mint sajátos termelési tényező

A termelésben felhasznált erőforrások között sajátos szerepet töltenek be azok a termelési tényezők, amelyek nem használódnak el egyetlen termelési folyamatban, hanem szolgáltatásukkal vesznek részt az új érték létrehozásában. Ilyen termelési tényezők a munka, a termelt tőkejavak, a természeti erőforrások (ide tartozik a föld is) és a vállalkozói képesség. Piacuk is különbözik a többi jószág piacától, elsősorban keresletük révén. A termelők nem önmagukért keresik a termelési tényezőket, hanem azért, mert az általuk előállított termék iránt igény mutatkozik a fogyasztók körében, ezért is nevezzük keresletüket származékos keresletnek. Eredetük szerint megkülönböztethetünk elsődleges tényezőket: amelyek nem termelhetők, ilyenek a munka és a természeti erőforrások, valamint tőketényezőket, amelyek termelt tőkejavak (reáltőke, humán tőke).

A föld mint sajátos erőforrás:

A föld mint termelési tényező sajátos tulajdonságai az alábbiakban foglalhatók össze:

- a) helyhez kötött,
- b) kínálata adott,
- c) alternatív felhasználása korlátozott,
- d) ha rendeltetésszerűen használják, nem veszít értékéből, nem amortizálódik,
- e) termékeny.

Tekintsük át, milyen következményekkel járnak e tulajdonságok a földpiacon!

a) A föld talán legjellemzőbb sajátossága, hogy nem mozgítható el a helyéről. Ez nagyban korlátozza a föld iránti kereslet körét: elsősorban azoknak a kereslete jelenik meg egy adott terület iránt, akik elérhető távolságban vannak az adott területtől. Ebben az értelemben a föld

piaca helyi piacként értelmezhető. Bár a közlekedés javulása jelentősen kitágíthatja az elérhetőségi kört, mégis, egy ésszerű határon túl nem tágítható a piac. Ez a sajátosság viszont sokszor gátolhatja az erőforrások optimális kombinációjának kialakítását, hiszen előfordulhat, hogy egyes területeken a föld, más területeken a szabad munkaerő kerül túlsúlyba. A munkaerő mozgása jelenthet megoldást, de nálunk ez is csak korlátozottan érvényesül, elsősorban a korlátozott lakáspiac miatt. Ez a sajátosság viszont két szempontból is jelentős eltérést hoz a földpiacon: egyrészt megakadályozhatja a föld bérleti díj és a földár kiegyenlítődesét, s tartósan is eltérő árak alakulhatnak ki nemcsak az országok között, hanem egy országon belül is, az ország különböző részei között. Megfigyelhető, hogy a magas népsűrűségű területeken a föld piaci ára magasabb. Másrészt önmagában a földterületek kedvezőbb elhelyezkedése külön „fekvési járadék”-ot eredményez a tulajdonosa számára. Ez lehet a piachoz való közelség előnye (ami az alacsonyabb szállítási költségekben és a termékek nagyobb felvevő piacában jelentkezik), vagy például az az előny, ami egy hegyoldal déli és északi lejtője közötti eltérésben nyilvánul meg. Előfordul, hogy egy új közlekedési útvonal, vagy egy ipartelep létesítése hirtelen megváltoztatja a közeli földterületek fekvési helyzetét, s ekkor a környező területek ára már előre is felszökhet a jövőbeli kedvezőbb lehetőségek hatására.

b) A termőföld kínálata korlátozott, rugalmatlan: azaz nem függ az áratól, bár a termőképessége javítható. Ez a tulajdonsága azt jelenti, hogy egy ország mezőgazdasága számára rendelkezésre álló földterület általában adottság, bár vannak olyan országok is, ahol még ma is a növekvő lakosság ellátásához újabb földterületeket vonnak be a termelésbe (pl. Dél Amerika). Európában azonban már nem ez a helyzet, itt a meglévő földterület minőségének javításával, vagy beruházásokkal (pl. öntözés) érik el, hogy adott földterületen elegendő élelmiszert állíthassanak elő, sőt, sokszor felvetődik az is, valóban szükség van-e minden földterület megművelésére. Ezzel kapcsolatos az az egyre növekvő igény, amelyet más ágazatok (pl. ipar, közlekedés, kommunális szolgáltatások) támasztanak a földterület iránt. Ma már gyakran az a kérdés, hogy hogyan hasznosul jobban egy földterület: ha mezőgazdasági termelésre, vagy ha pl. lakóterületre, vagy szabadidő tevékenységre veszik igénybe? Más szempontok alapján kell mérlegelni ezt a fajta döntést (itt is nagyon fontos az ár, de sok egyéb más társadalmi-emberi szempont is előtérbe kerül), ez önmagában külön tanulmányt érdemelne, ezzel nem kívánok foglalkozni. Az alternatív földhasználat gazdaságossági kérdése az 1960-70-es évektől hazánkban is egyre hangsúlyozottabb szerepet kap.

c) A föld mezőgazdaságon belüli alternatív felhasználása is korlátozott, azaz nem minden földterület alkalmas bármely mezőgazdasági tevékenység folytatására. Jellemzően egy hegyoldal, amely ragyogó bortermelő hely lehet, nem használható gabonatermelésre, vagy egyes rossz talajminőségű területek kiválóan hasznosíthatók legelőként. Ez a tulajdonság az előző pontban említett sajátossággal együtt mérlegelésre kerül, ha a különböző célú földhasználat közötti választásról van szó. Itt említhetjük meg, hogy a föld „gondozásának” önmagában pozitív extern hatása is értékelhető, pusztán a szép, rendezett környezet pénzzel nem mérhető „társadalmi jóérzést” okozhat.

d) A föld megfelelő használat esetén nem amortizálódik, „elpusztíthatatlan”. Ezt szokás úgy is megfogalmazni, hogy „vagyonmegőrző képessége” van. A föld tulajdonosának, illetve a használójának tartós megélhetést is biztosít, ezért a földet eladó, vagy vásárló a vételárat a legtöbb esetben a hosszabb távon elvárható hozadék alapján számítja. Természetesen nem megfelelő használat tönkretesz, erre is egyre gyakrabban láthatunk példát. Gyakran hallhatunk talajszennyezést okozó veszélyes anyag lerakókról, túlzott mértékben alkalmazott, már a környezetet károsító vegyszerek használatáról. Másrészt, ha nem megfelelően gondoskodnak a talaj tápanyag utánpótlásáról, akkor a minősége jelentősen csökkenhet. Miután az erőforrások szűkösek, megfontolandó, hol és mennyit érdemes áldozni a talaj minőségének javítására, s ez szoros kapcsolatban áll a hozam és így a föld értékének kérdésével.

e) Az előzőekkel szemben a föld termékenysége csupán a mezőgazdasági célú földhasznosítás sajátossága. Ennek során mind a föld természetes (minden ráfordítás nélküli, eredeti) termékenységét, mind az ehhez szorosan kapcsolódó mesterséges termékenységet, mint elválaszthatatlan egységet tekintjük közgazdasági értelemben termékenységnek, s ennek eltérése tükröződik a föld árában. A föld termékenység ármeghatározó szerepe eltérő lehet attól függően, hogy milyen célra történik a föld értékelése (termelés, földadó, más ágazatban történő földfelhasználás).

Mindezekből következik, hogy **a föld piaca** nem tekinthető tökéletes versenyzői piacnak, de nem mondhatjuk azt sem, hogy nem létezik piaca. Ez a piac **a jelentkező pozitív és negatív extern hatásokat is figyelembe véve sajátos versenyzői piac. A társadalom szempontjából optimális földhasznosítás eltérhet a puszta nyereség alapján „ésszerű” hasznosítástól mind**

mennyiségben, mind minőségben. Az ár pedig, bár hosszabb távon igazodhat az elméleti piaci árhoz, az adott időszaki kereslet-kínálat hatására rövid távon jelentősen el is térhet attól.

1.4 A földpiac kétféle értelmezése

A földpiac kifejezést kétféle értelemben is használjuk:

- egyrészt a földek bérleti piacát,
- másrészt a földek adásvételi piacát

értjük alatta.

E két értelmezés megkülönböztetése azon alapul, hogy a föld - ebben hasonlít más állóeszközökhöz - tulajdona és használata tartósan eltérhet egymástól. Ezzel összhangban a föld piaca is vonatkozhat egyrészt a szolgáltatásainak igénybevételére, (ebben az értelemben a földpiac egy folyam, azaz „flow” jellegű változó piaca), másrészt a föld tulajdonjogának adásvételére (ebben a jelentésében a föld egy „készlet”, azaz „stock” jellegű változó).

A földhasználat átengedésének legjellemzőbb formája a bérleti viszony kialakítása, amelynek során rendszerint szerződésben kikötve rögzítik a bérleti díjat, amit a föld tulajdonosa kap a föld bérlőjétől a földhasználat átengedéséért. Ezen a piacon a keresletet a bérlők földigénye jelenti, ami jellemzően származékos kereslet, azaz a bérlő nem önmagában a föld „hasznosságáért” keresi a jószágot, hanem a termelésében inputként kívánja hasznosítani, s attól függően alkalmaz több vagy kevesebb inputot, hogy az azon termelhető termékek várható hozama elegendő nyereséget biztosít-e számára. Végző soron tehát a föld iránti kereslet a földön megtermelhető termékek iránti kereslettől és azok árától függ. Így a bérlőnek, amikor a bérbe veendő föld nagyságát mérlegeli, először azt kell megnéznie, hogy az adott földön megtermelhető termékek piacán milyen keresleti és árviszonyok a jellemzőek.

A földpiac másik értelmezése a föld adásvételi piaca, amelynek során már nemcsak a gazdálkodás nyereségessége alapján alakul a kereslet, hanem a földet befektetésként is figyelembe veszik. Természetesen a két piacfogalom között szoros kapcsolat van, egy magasabb bérleti díjat biztosító földterület eladási ára is jellemzően magasabb.

A földek adás-vételi piacán a föld piaci ára az egyéb tőkebefektetések értékeléséhez hasonló gondolatmenettel közelíthető. Szemléletében három különböző megközelítést alkalmazhatunk az ár meghatározására:

- a **múltbeli ráfordításokból** kiindulva, vagy az újraelőállítás költségeinek figyelembe vételével
- a **pillanatnyi kereslet-kínálat** által meghatározott piaci ár alapján
- a **jövőbeli** hasznosítással várható **hozam** jelenértéke alapján.

Mivel a föld sajátos erőforrás abból a szempontból is, hogy nem újratehermelhető, így az újraelőállítási érték nehezen értelmezhető e piacon. Megközelíthető azonban a tőkésített érték, ami a belátható távon várható nettó jövedelmek jelenértéke. Hasonlóan értelmezhető a felszámolási (likvidálási) érték (piaci ár), amely az eladással kapcsolatos tranzakciós költségek levonása utáni nettó értékesítési bevétel.

Az, hogy e három különböző elven alapuló értékelés közül melyik fejezi ki leginkább a föld tényleges árát, attól is függ, mi a vásárló célja a megszerzett földterülettel. Ha mezőgazdasági művelés folytatása a cél, akkor a várható hozamok jelenértékből érdemes kiindulni. A tényleges piaci ár mindenkor eltérhet ettől, ha azonban a piaci ár jelentősen alacsonyabb, mint a tőkésített érték, akkor ez azt jelenti, magas a befektetés jövedelem hozama, ami élénkíti a keresletet, s a magas kereslet felhajtja az árakat. Hasonlóan, a magas piaci ár alacsony jövedelmezőséget biztosít a befektetésre, ami elkedvetleníti a befektetőket a további vásárlásoktól, s ez csökkenti a keresletet, ami árcsökkenést eredményez. Így a piaci ár az erőforrás hasznosításával elérhető jövedelem tőkésített értéke körül mozog. Ez a mechanizmus azonban nem számol azzal a sajátossággal, hogy ha a potenciális termelési céllal földet vásárlók tőkeszegények (ahogy ez Magyarországon jellemző), bármennyire is jó befektetésnek tűnne egy földterület megvásárlása, saját tőke ill. megfelelő hitel hiányában egyszerűen nem tud keresletként megjelenni a föld adásvételi piacon.

Ha nem a művelés, hanem a befektetés a cél, (spekulációs földvásárlás), akkor más szempontok dominálnak, itt is az a kérdés, hogy az aktuális piaci ár alatta van-e a jövőbeli hozamok tőkésített értékének, hiszen akkor arra lehet számítani, hogy előbb-utóbb emelkedni fog az ár, s haszonnal lehet továbbadni a megszerzett földet. Mivel a közgazdaságtan elsősorban működő vállalkozásokkal foglalkozik, így az erőforrás árát leginkább a várható hozamok jelenértéke közelíti.

Feltehetjük a kérdést abból a szempontból is: milyen célból van szükség a föld értékének, árának meghatározására?

A vagyon értékelése

- a) A nemzeti vagyon becslése⁶: a természeti kincseket, s így a mezőgazdasági földalapot is a nemzeti vagyon részeként kellene szerepeltetni, pénzürtéken. A föld, mint szűkösen rendelkezésre álló, az ország gazdagságát is jelentő erőforrás értékelése azt fejezi ki, hogy milyen komparatív előnye van egy adott országnak más országokhoz képest (milyen erőforrásokat birtokol).
- b) Az állampolgárok gazdagsága: az öröklés szabályozása, a társörökösök kompenzációja, az örökösödési illetékek meghatározásához szükséges a földek értékelése.
- c) A vagyon mint hitelfedezet (jelzálog fedezet) jelzálog-hitel felvétel esetén fedezeti alapként szolgál a föld.

A föld hasznosításának különböző szintjei

- a) A földalap **gazdasági ágak közötti allokációja**: azaz az ipari, urbanizációs, infrastrukturális, mezőgazdasági hasznosítás közötti választás sok esetben nagy földterületek kivonását igényli⁷ a mezőgazdaságból. Ha a földárak a föld minőségi különbözőségét is tükrözik, a beruházás-gazdaságossági számítások a kevésbé jó minőségű földek kivonására ösztönöznek. Ennek kapcsán ahhoz, hogy meghatározható legyen a kisajátítási ár nagysága, értékelni kell a különböző célú hasznosítások használdozatát is, azt, hogy milyen más lehetőségről mond le az adott területen történő hasznosítással a föld használója.
- b) A földalap **mezőgazdaságon belüli** hasznosítása során a birtoknagyság, az optimális üzemméret kialakítása gyakran földcserék vagy a föld adás-vétele útján történik, s ehhez elkerülhetetlen a föld árának meghatározása.
- c) A földterület **adott üzemben belüli** gazdaságos hasznosítása, azaz a gazdaságos termelési struktúra kialakítása (allokációs funkció) is igényli a szűkös erőforrás értékelését. A földdel mint korlátozottan rendelkezésre álló erőforrással való gazdálkodáshoz szükséges,

⁶ Az 1930-as évek statisztikai felmérése alapján az épülettöke értékétől megtisztított földvagyon értéke az összes mezőgazdasági tőkeérték mintegy 2/3-át tette ki. A KSH Közgazdasági Főosztálya is végzett számításokat ennek becslésére: 1970. január elsején Magyarország 14568000 katasztrális holdnyi mezőgazdasági területének pénzürtékét 285,9 Mrd forintra becsülték (1 kat. hold átlagosan 19600 Ft), Szabó Gábor (1975).

⁷ Az infrastruktúra, lakótelek stb. céljára igénybe vett földterületre irányuló kereslet árnövelő hatása mellett további földár növeléssel jár az, hogy így a közeli mezőgazdasági földek helyzeti (fekvési) járadéka is nő.

hogy a felhasználó érzékelje a használatba vett terület értékét. A földlekötés költségének ilyen értelemben tükröznie kell a lekötött földterület különböző minőségét is. Ez a takarékos és intenzív földfelhasználásra ösztönöz, mivel fix költségként jelentkezik, így a termelés növelésével az átlagköltség csökkentése irányába hat.

A jövedelemképződés szabályozása

A földtulajdon különböző formái jövedelmet biztosítanak tulajdonosaiknak. Koronként és időszakonként eltérő, hogy mit tekintenek „igazságos” jövedelemelosztásnak. Az erőforrások birtoklása és a „kívánatos” jövedelemelosztás közötti eltérést adókkal vagy támogatásokkal korrigálják. Ilyen jellegű beavatkozás a földhasznosítás minden szintjén történhet:

- a) a földalap gazdasági célok szerinti hasznosítása sokszor központi döntés eredménye (pl. infrastruktúra)
- b) a földhasznosítás különböző formáit preferálják vagy diszpreferálják (pl. a földalapú támogatás, vagy az 50-es évek földadója). A földadó, a földhasználati díj, a földeszköz-lekötési járulék kivetése általában kétféle alapon történhet: területegységre eső jövedelem alapján, hozadéki adóként, vagy a föld ingatlanértéke alapján, vagyoadóként (ekkor piaci áron, vagy tőkésített jövedelem alapján vetik ki), s célja a jövedelem szabályozása.
- c) a termelés struktúrájába is beleavatkozik az áreltérítés, amikor a termelt termékek árát adókkal vagy támogatásokkal változtatják meg, s ez alapvetően megváltoztatja a gazdaságossági viszonyokat.

Akármelyik értelemben használjuk is a földpiac szót, mindenképp meghatározó, hogy a föld mekkora jövedelmet biztosít a használójának, s ebből mekkora rész illeti a föld tulajdonosát: azaz mitől függ a földjárdék jövedelem nagysága.

2. Földjárdék elméletek

2.1. A klasszikusok a földjárdékról

Fiziokraták

Franciaországban a 18. században fejlődött ki az a közgazdasági iskola (Quesnay és Turgot nevéhez kapcsolódva⁸), amely a merkantilistákkal szemben a termelés alapvető szerepét hangsúlyozta. A fiziokraták a mezőgazdaságot tekintették a gazdagság forrásának: ahol a termelésben felhasznált erőforrások (munka, föld) felett többlet keletkezik.

A Smith-i járdékelmélet

A 18. század végén Adam Smith foglalta rendszerbe a gazdagság forrásaként a munka, a tőke és a föld szerepét a jövedelem elosztásában. Kifejtette, hogy a földjárdék az a többlet, amelyet a föld művelője a szokásos profitrátán felül kap, s amelyet a föld tulajdonosának ad át. A járdék tehát maradék elven adódik, s ennek a többletnek a nagysága a mezőgazdasági termékek iránti kereslet nagyságától és a kínálat költségétől (beleszámítva a termelő átlagprofitját is) függ. „A földjárdék, mint a földbirtok használatáért fizetett ár, a dolog természeténél fogva mindig az a legmagasabb ár, amelyet a bérlő a föld adottságainak a figyelembevételével még meg tud fizetni. Amikor a bérleti szerződés feltételeit tárgyalják, a földesúr mindig azon van, hogy a bérlőnek éppen csak annyit hagyjon meg a termés hozamából, amennyiből újra beszerezheti a vetőmagot, fizetheti a munkabért, megvásárolhatja s fenntarthatja az állatait és egyéb gazdasági eszközeit, ezen felül pedig még csak annyit, amennyi a mezőgazdasági tőkének a környéken kialakult profitját fedezi. Nyilvánvaló, hogy ez a legkisebb részesedés a termelésből, amellyel a bérlő még beérheti veszteség nélkül, mégis ritka eset, hogy földesura ennél többet lenne hajlandó meghagyni neki.”⁹

A piaci verseny léte, az, hogy a föld tulajdonosa a legtöbb bérleti díjat fizetőnek adja bérbe a földjét, biztosítja azt, hogy a bérlőnek csupán a szokásos normál profitja maradhat, s ezen felül minden többlet a járdék részeként a földesúr tulajdona lesz.

„A földjárdék, s ezt jól jegyezzük meg magunknak, más módon épül be az áruk árába, mint a munkabér vagy a profit. A magas ... bér és profit az oka, a magas ... járdék viszont

⁸ *Alapművek, alapismeretek*, szerk.: Bekker Zsuzsa, AULA Kiadó, Budapest, 2000. 77-96. o.

⁹ Smith, A.: *A nemzetek gazdagsága*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992. 155.o. (*Enquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, 1776.* ford. Bilek Rudolf)

következménye a magas ... árak. Az ár azért magas, ... mert az árut piacra hozataláig magas ... munkabérek és profitok terhelik. Ezzel szemben a járadék azért magas, ... mert az ár magas ... vagyis mert sokkal több ... annál, ami a bérek és profitok fedezésére kell.”¹⁰

Ricardo földjáradék elmélete

David Ricardo földjáradék elmélete lényegében megegyezett Smith elméletével, ugyanakkor ő egyértelműbb megfogalmazását adta a földjáradéknak. Ricardo négy fő gondolatot¹¹ hangsúlyozott ki a földjáradékkal kapcsolatban:

- a földjáradék a talaj elpusztíthatatlan erejének tulajdonítható,
- a járadék nem azonos a profittal,
- a föld minősége heterogén és
- a járadék nem határozza meg az árat.

Mivel Ricardo szerint a földjáradék a föld különböző termőképességéből következik, ezt az elméletet „különbözeti járadék” vagy „hatékonysági járadék” elméletnek nevezik. A termékeket (búza, kukorica, stb.) különböző minőségű földeken termelik, amelyek korlátozottan állnak rendelkezésre. A különözeti járadék a föld eltérő minőségén alapuló járadék (nagysága a föld különböző termőképességétől függ). A mezőgazdasági termékek árát azon legmagasabb költségű földterület (a „határföld”) termelési költségei határozzák meg, amely földterület kínálata még szükséges a társadalmi igények kielégítéséhez, ugyanis ez a feltétele, hogy ezeket a földeket is művelésbe vonják. Mivel a jobb minőségű földek birtokosai is ugyanazon az áron tudják értékesíteni a terméküket, mint a legrosszabb földön termelők, de a költségük alacsonyabb, így többletjövedelemre tesznek szert. ***A földjáradék tehát azért képződik, mert tartósan fennálló különbség van a termelők által használt inputok között (földminőség), s az ebből származó többlet az adott input tulajdonosát illeti.***

A különözeti földjáradék végül is annak a következménye, hogy ***a termék árát a még megművelt legrosszabb minőségű föld termelési költségei határozzák meg.*** Ricardo megfogalmazása szerint: „A gabona értékét az a munkamennyiség szabályozza, amelyet oly földön vagy pedig oly tőkerész felhasználásával fordítottak a termelésre, amely nem fizet

¹⁰ Smith (1992) 157. o.

¹¹ Ricardo, D.: (1991) *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

járadékot. A gabona ára nem azért magas, mert földjáradékot fizetnek, hanem azért fizetnek földjáradékot, mert a gabona ára magas.”¹²

Elmélete szerint ahogy a népesség növekszik, egyre gyengébb minőségű földterületeket is művelésbe kell vonni, s így a gabona ára az emelkedő határkölség miatt várhatóan nő, ami a megélhetési költségeken keresztül növeli a bérek részarányát a jövedelemből a profit rovására, s ez végül a fejlődés gátja lesz. Elméletének két fő gyakorlati következménye volt: egyrészt a gabonavámok eltörlése, (ezzel olcsóbbá vált a gabona és így a munkaerő is) ami végül a szabad kereskedelem révén az erőteljes ipari fejlődés előtt nyitott teret, másrészt a földjáradék adóztatása, amely forrásokat csoportosított át az iparba és a szolgáltatási szektorban s ezzel is segítette az ipar fejlődését.

A helyzeti járadék

Ricardo egyedül a föld minőségi különbségével magyarázta a járadékot. W. Petty és von Thünen¹³ ugyanakkor azt is hangsúlyozták, hogy a föld elhelyezkedésének is fontos szerepe van a járadék nagyságában. Petty és Thünen azt figyelte meg, hogy ha két, egyébként azonos termelékenységű, de egy adott piactól különböző távolságban levő földterületen termelnek pl. gabonát, akkor a piachoz közelebb fekvő földön magasabb járadék képződik, mint a távolabb fekvőn. Ez a járadék-különbség a két terület közötti szállítási költség különbségének felel meg. A vasút- és hajószállítás időszakában ezek a szállítási költségek sokszor behatárolták, hogy egy adott piacra legfeljebb 25-40 mérföldes körzetéből volt érdemes gabonát szállítani. Bár a technika fejlődésével jelentős változások történtek a szállítási költségekben, ma sem tekinthetünk el a földterület elhelyezkedésétől.

Mill és Malthus a járadékról

Smith és Ricardo elméletéhez kapcsolódik Mill hatékonysági járadék elmélete, amely szerint minden földterület annyival több hozamot biztosít, mint a szokásos profit, amennyivel a hozama eltér a még művelésbe vont legrosszabb földterület hozamától.¹⁴ Mill felismerte, hogy a hatékonysági járadék általánosabban is érvényes, nemcsak a földre, hanem bármely olyan előnybeli különbségre, amely miatt egy termelő a többi termelőnél hatékonyabban tud termelni.

¹² Ricardo, D.: (1991) 42.o

¹³ Petty: *A Treatise on Taxes and Contributions*, 1662, von Thunen: *Der isolierte Staat*, 1826, idézi: Barlowe R. (1986) 141. o.

¹⁴ Mill, J. St. (1874): *A nemzetgazdaságtan alapelvei*, Légrady Testvérek, Budapest, 331. o.

Mint látjuk, a különbözői járadék keletkezését nagyrészt a föld különböző minőségével illetve fekvésének eltéréseivel magyarázták a közgazdászok. Vannak esetek azonban, amikor ezek a tényezők nem adnak teljes magyarázatot a járadék keletkezésére, például a termőképesség mesterséges javítása, a tőke fejlesztése, a menedzsment tevékenysége is jelentősen befolyásolni tudja a járadék nagyságát.

A járadék tehát nem egyszerűen abból ered, hogy a föld használatát kiterjesztik a gyengébb minőségű földekre, hanem a termelési érték és a termelés költségei közötti különbség növeléséből. Malthus felismerte, hogy a termelői többlet mint többletérték abból származik, hogy a termelés értéke meghaladja azt a minimális értéket, amelyet a munka és tőke termelésben való tartása igényel. Ez a termelői többlet fogalom a modern járadék elmélet alapjának tekinthető.

Ricardo eredetileg a földterületek különböző termőképességéből magyarázta a járadék képződését. Marshall a „tisza járadék” és a „kvázi járadék” fogalmával egészítette ki azt. A termelési költségbeli gazdaságosságból származó előnyt „kvázi járadéknak” nevezte, s ezzel meghagyta a tiszta járadék fogalmát a Ricardo-i értelemben fett földjáradék fogalomnak.

Ha a föld különbözőségét egy olyan komplex földhasznosítási kapacitással mérjük, amely a föld minőségén kívül a piactól való távolságot, a menedzsment gazdálkodásának hatását és minden egyéb különbözőséget magába sűrít, akkor a Ricardo-i elmélet és a határtermelési elmélet azonos tartalmú. A **gazdasági járadék** a jövedelemnek az a része, amely meghaladja az input (pl. a föld) termelésbe való bevonásának minimális költségét.

A 18. század végére a közgazdaságtudomány kétfelé ágazott: a munkaérték elmélet és a szubjektív értékelmélet képviselőire. Az előbbi Marx munkásságában folytatódik, az utóbbi a neoklasszikus közgazdaságtanban. Mindkét irányzat csak a saját elméletével foglalkozott, így eljutottak oda, hogy fogalomrendszerük, módszerük olymértékben eltért egymástól, hogy képviselőik egymást meg sem értették.

Tekintsük át a két elmélet magyarázatát a föld áráról:

2.2. A marxi munkaérték elmélet a földjáradékról és a föld áráról

A marxi gazdaságelmélet alapvetően eltér mind a klasszikus, mind a neoklasszikus elmélettől. Marx¹⁵ a gazdasági növekedés megértéséhez az érték és a jövedelemelosztás elméletét tekintette alapvető kérdésnek. A jövedelmek keletkezését és elosztását történelmi-társadalmi összefüggéseiben vizsgálta. Elfogadta a klasszikus gazdaságtan azon megállapításait, hogy az áruk árának mozgását valami belső dologra, az előállításukhoz szükséges munkára vezették vissza, szemben az ún. vulgáris közgazdászokkal, akik az áruk árát közvetlenül a kereslet-kínálatból próbálták levezetni. Marxnál az ár és az érték nem azonos értelmű kategóriák, az ár az érték megjelenési formája. Három egymástól jól elhatárolható fogalmat különböztet meg: a használati értéket, a csereértéket és az értéket. A kereslet és a kínálat ezek közül csak a csereértékekre, azaz az árakra hat. Marx szerint a használati érték, a hasznosság nem határozhatja meg az árat, mert abban a társadalmi formában, ahol a termékeket áruként termelik, a termelés közvetlen célja nem a fogyasztás, hanem az elvont gazdagság megszerzése és gyarapítása, azaz végső soron a profit. Egy vállalkozó számára nem az a fontos, hogy milyen használati értéket állít elő. A csereértékben nem az áru használati értéke jelenik meg, hanem az értéke, azaz az áruban testet öltött elvont munka. Az áruk, mint használati értékek minőségileg teljesen különbözőek, de mint értékek teljesen egyformák. Marxnál az ár csak az áruban megtestesült munkaidőnek, azaz a termelési költségeknek egymáshoz viszonyított arányát fejezi ki. Az áru értékét a társadalmilag szükséges munka határozza meg (a nem hatékony munka nem növeli az értéket), s a termék értékének részét képezi az eszközökben testet öltött munka is - elhasználódásának arányában.

Marx értéktöbblet elmélete

Marx elméletében jelentős szerepet játszik az értéktöbblet fogalma. A tőkés gazdaságban a munkaerő áru, és így az értéke (a bér) a munkaerő újratermelésének költségével egyenlő, ami munkaórában mérhető. A növekvő termelékenységnek köszönhetően a munkás által létrehozott érték magasabb, mint az áru előállításához szükséges ráfordításokban megtestesült munkaerő költsége. Ezt a különbséget nevezik értéktöbbletnek és az értéktöbblet a tőkefelhalmozás és így a gazdasági növekedés forrása. Marx kimutatta, hogy a különböző tőkés jövedelemformák (a profit, a földjáradék és a kamat) a munkások által termelt

¹⁵ Marx, K. *A Tőke III. kötet*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978.

Iváné Hild Márta: „A marxi elmélet „újrafelfedezésének” története”, *Eszmélet*, 1997. június

értéktöbbletből származnak. Marxnál a különböző termelési tényezők (a tőke, a munka és a föld) nem egyenrangúak, s a keletkezett értéktöbblet elosztása az, amely a társadalmi osztályok közötti ellentét forrása, s ez szükségszerűen vezet el a kapitalizmus pusztulásához. Ugyanakkor Marx a kapitalizmust felváltó rendszerről csak általános megjegyzéseket írt (a termelési eszközök közös tulajdona, a jövedelem munka szerinti elosztása).

Marx a bruttó termék értékét alkotó kiadásokat három részre osztotta: változó tőkére¹⁶ (amely egyenlő a bérköltséggel), az állandó tőkére (az amortizáció és anyagköltségek), valamint az értéktöbbletre (ez a tőketulajdonos része). Marx alapvető kiindulópontja az volt, hogy értéktöbblet csak a munkaerő megvásárlására fordított tőkéből (ez a változó tőke) származhat. Marx szerint a tőkés célja az értéktöbblet-ráta emelése. A munkás munkaidejének egy részében, az úgynevezett „szükséges munkaidejében” megtermeli saját árujának ellenértékét, munkaidejének többi részében, a „többletmunkaidőben” értéktöbbletet termel a tőkés számára. A kettő hányadosát Marx a kizsákmányolás fokának, vagy értéktöbblet-rátának nevezi. Az értéktöbbletet m -mel a változó tőkét v -vel jelölve az értéktöbblet-ráta felírható úgy, mint az értéktöbblet és a változó tőke hányadosa, vagy mint a többletmunkaidő és szükséges munkaidő hányadosa: $p = \frac{m}{v}$. Az értéktöbbletráta azt mutatja, hogy a munkás teljes munkaideje mennyiben szolgálja saját fogyasztását, és mennyiben dolgozik a tőkés számára. Ugyanakkor a verseny hatására a gazdaság különböző ágazataiban tendencia érvényesül a profitráták kiegyenlítésére. A profitráta az értéktöbbletnek az össztőkéhez való viszonya. Ha az állandó tőkét c -vel jelöljük, a profitráta: $p' = \frac{m}{c+v}$. Ellentmondás keletkezett e két feltevés következtében: ha minden ágazatban a teljes tőkeköltségre vetített profitráta azonos lenne, akkor a különböző állandó tőke-változó tőke összetételű (c/v) ágazatokban a csereérték szisztematikusan eltérne a munkaértéktől. Ha az azonos profitráta elérése érdekében megváltozik a termékek ára, azt jelenti, hogy megváltozik az ágazatokban a kizsákmányolás rátája is. Marx számára ez jelentette az igazi problémát, mivel ő a kizsákmányolás egyenlő rátájával indokolta a profitrátát és a csereértéket.

¹⁶ A felosztás az értéktöbblet termelésében betöltött szerep alapján történt: a változó tőke az értéktöbblet forrása, szemben az állótőkével, amely nem hoz létre értéktöbbletet.

Profit és termelési ár

Marx a profitelméletét a Tőke III. kötetében¹⁷ fejtette ki: a kapitalizmusban az árak nem a korábban levezetett érték nagyság körül ingadoznak, hanem egy ettől eltérő árcentrum, a termelési ár körül, s mivel az egyes tőkék minden ágazatban „azonos értékesülésre tartanak igényt”, a termelési árat a lekötött ösztökre vetített átlagprofit határozza meg (termelési költség alapú ármeghatározás). A termelési ár fogalomban összemosódik az értéktöbblet létrehozó változó tőke és az állandó tőke, eltűnik az értéktöbblet termelés folyamata. A termelési ár, mint árcentrum, Marx szerint csak módosult formája az érték nagyságnak. S mivel csak a meglévő értéket és értéktöbbletet lehet elosztani, ebből fakad, hogy szerinte az összes termelési árnak egyenlőnek kell lennie az összes értékkel és az összes értéktöbbletnek az összes profittal.

Marx végül is nem tudta megoldani ezt a problémát. Első (részleges) megoldás Wilhelm Lexis-től származik. Szerinte az értéktöbblet elmélet és a kizsákmányolási ráta a munkásosztály egészére vonatkozik. Így a szerves összetétel is az egész gazdaságra jellemző, s ebből vezeti le a profitrátát, ami meghatározza a csereértéket.

További probléma azonban az, hogy a v munkaerő költsége, ami függ az árak arányától is. Tehát a feladatot egyidejűleg kell megoldani: a kizsákmányolási rátának, a profitrátának és a relatív áraknak összhangban kell lennie.¹⁸

A földjáradékról

Marx szerint a termék értékét az előállításához társadalmilag szükséges munkaidő mennyisége határozza meg. A kiinduló kérdése az volt, hogy ha a munka hoz létre minden értéket, miért juttat a piac olyan embereknek jövedelmet, akik nem dolgoznak? Ez vezette el a földjáradék elméletének kidolgozásához. Azt tűzte ki célul, hogy elméletével megmagyarázza, mi a gazdasági értéke annak a monopóliumnak, amellyel bizonyos

¹⁷ Marx, K. : (1978)

¹⁸ Ez az érték és a termelési ár közötti „transzformációs probléma”, amelynek megoldása csak a 20. században sikerült. Az angol-olasz közgazdászok – Piero Sraffa és Luigi Pasinetti- által vezetett közgazdász csoport tett kísérletet a transzformációs probléma megoldására. Későbbi munkájukban mátrix algebrára és a W. Leontieff által kifejlesztett input-output elemzésre támaszkodtak. A feladat az volt: az output egységre jutó munkainput (mind közvetlen mind közvetett) adott, lehet-e találni olyan kizsákmányolási rátát, profitrátát, és relatív árak rendszerét, amelyek együtt fennállhatnak? Kiderült, hogy nem is egy, hanem végtelen sok megoldása létezik a feladatnak, mindegyik más bérrel, s ennek megfelelően más kizsákmányolási és profitrátával.

személyek „a földgolyó meghatározott részeivel mint az ő magánakaratauk kizárólagos szféráival mindenki mást kirekesztve rendelkeznek”¹⁹

Mindvégig azzal a feltevéssel élt, hogy olyan gazdaságot vizsgál, amelyre a szabad verseny a jellemző, s mivel az egyik termelési szférából a másikba való tőke mozgás szabad, az átlagprofit-ráta kiegyenlítődik.

Gondolatmenete szerint a földtulajdonos, aki jellemzően nem maga műveli földjét, hanem bérbe adja, a bérlőtől bérleti díjat kap. Ennek egy része a földbe fektetett tőke kamataként értelmezhető, a fennmaradó rész pedig a földjáraadék, amelyet a föld tulajdonosa azért kap, mert használatra átengedi tulajdonát a bérlőnek. Mivel jellemzően a bérlő az, aki a földbe tőkét fektet a magasabb termés elérése érdekében, az a sajátos helyzet is előáll, hogy a bérleti szerződés lejártakor a földbe befektetett tőke a tulajdonosé lesz. Az új bérleti szerződés megkötésekor pedig a földtulajdonos az így megnövekedett tőke kamatával növeli a tulajdonképpen földjáraadék nagyságát, azaz magasabb bérleti díjat kér. Ezt tartotta Marx az ésszerű földművelés egyik legnagyobb akadályának, amely minden magántulajdonú gazdaságban a leginkább gátolja a fejlődést.

A föld eladási ára vagy értéke a bérlőtől évente kapott pénzösszeg, a földjáraadék tőkésített értéke. **Marx elmélete szerint a földár vagy érték irracionális fogalom, mivel a föld nem a munka terméke, tehát értéke sincs. Valójában nem a föld, hanem az általa hozott földjáraadék vételára ez, amelyet a szokásos kamatláb alapján számítanak ki.** Mivel a földbe fektetett tőke elválaszthatatlan a földtől, így a bérleti díj a földjáraadékon felül ennek a tőkének a kamatát is tartalmazza, így gyakorlatilag a földár a föld bérbeadásából származó jövedelem tőkésítésével adódik. Marx megjegyzi, hogy „olyan dolgok árát, amelyeknek önmagukban véve nincs értékük, azaz nem munka termékei, mint a föld, vagy amelyeket legalábbis nem lehet munkával újratermelni, ..., igen véletlenszerű körülmények összjátéka határozhatja meg. Ahhoz, hogy egy dolgot eladjanak, nem kell más, mint hogy monopolizálható és elidegeníthető legyen.”²⁰

Marx kétféle földjáraadékot különböztetett meg, a különbözeti földjáraadékot és az abszolút földjáraadékot. A **különbözeti járaadék** (Ricardóhoz hasonlóan) abból fakad, hogy különböző

¹⁹ Marx, K. (1978) 585. o.

²⁰ Marx, K. (1978) 602. o.

minőségű földeket szükséges a termelésbe bevonni. A legrosszabb, még szükséges földterületnek is biztosítani kell a bérlő átlagprofitját. Így a mezőgazdasági termékek piaci árát a legrosszabb még megművelt földön termelt termék társadalmilag szükséges termelési költsége + átlagprofit (azaz a termelési ár) határozza meg. A kedvezőbb körülmények között termelt termék egyéni termelési ára ennél alacsonyabb. A piaci ár és a kedvezőbb egyéni ár közötti különbözetet a föld tulajdonosai megkapják a bérlőktől bérleti díj formájában, akik ezt át is engedik a tulajdonosnak, mivel ők a befektetett tőkéjükre jutó átlagprofitot realizálni tudják. Így alakul át az extraprofit földjáradékká. A különbözeti földjáradék nála nemcsak a földterületek különböző termelékenységén, fekvésén alapul, hanem a földbe befektetett pótlólagos eszközök különböző termelékenységén is. Ennek szétválasztása eredményezi az I. és II. sz. különbözeti járadékot.

Ugyanakkor a föld magántulajdona miatt a földtulajdonos csak akkor hajlandó földjét bére adni, ha a legrosszabb, még művelésbe vont földterület után is kap földjáradékot, ez az **abszolút földjáradék**. (Ricardo csak a különbözeti földjáradék létezését fogadta el, az abszolút földjáradék létét nem tartotta összeegyeztethetőnek a következetesen vallott munkaérték elméletével és az átlagprofit egyezőségének követelményével.)

A földjáradék létezésének előfeltétele a földek tartósan fennálló minőségi különbözősége, korlátozott mennyisége és az, hogy monopolizálható. *Bár Marx a kapitalista viszonyokra dolgozta ki elméletét, az a megközelítés, hogy a társadalmat a termelőeszközökkel való rendelkezés alapján osztotta fel osztályokra, s ezáltal szembefordította érdekeiket, alkalmassá tette elméletét egy olyan társadalmi berendezkedés – a szocialista gazdaság – ideológiai alapjára, amely tagadta a magántulajdon létezését.*²¹

2.3. A határtermelékenység elmélet a járadékról és a föld áráról

A klasszikus közgazdászok másik irányvonala a szubjektív értékelmélet alapján egy új módszer, a határelemzés irányába tért el a 19. század végén. Árelméletüket nem a munkára, hanem a hasznosságra alapozták („szubjektív értékelmélet”), s ideológiailag semleges, „tisztá tudományként” definiálták magukat. A gazdaságot mint piacok összefüggő rendszerét tanulmányozták, az összes termelési tényezőt (föld, munka, tőke) egyenrangúként kezelték.

²¹ A 4.1.3 fejezetben bemutatásra kerülnek a munkaérték elméletet alkalmazó magyar földár becslési kísérletek.

Az erőforrások közötti teljes helyettesíthetőségből indultak ki, s feltételezték, hogy fennállnak a tökéletes verseny feltételei. Ezen feltételek eredményeképpen a termelésben keletkező többletermék (konstans skáláhozadékat feltételezve) a termelési tényező tulajdonosok között a határtermékek arányában osztható szét. (Euler tétel) Ebben az értelemben a földjáraadék már nem úgy jelenik meg, mint „meg nem érdemelt többlet”, vagy maradék, hanem mint az egyik, a többivel egyenrangú termelési tényező hozadéka.

Az elmélet az alábbi feltevésekből indult ki:

- a döntéshozó ember viselkedése racionális abban az értelemben, hogy minél nagyobb haszonra (profitra²²) törekszik,
- a szűkös erőforrások optimális elosztásában az árak meghatározó szerepet töltenek be.

A fentiekén kívül még néhány további feltételt alapelveként fogadtak el a versenyzői piac definiálásához. Ezek közül a legfontosabbak: a tökéletes mobilitás feltételezése, az információ szabad áramlása, a gazdaság résztvevőinek nagy száma. A versenyzői piacokon a racionálisan viselkedő egyének (fogyasztók, termelők) döntései során alakulnak ki a piaci egyensúlyt biztosító árak mind a termékek piacán, mind a termelési tényezők (így pl. a föld) piacán. Feltételezésük szerint a szabadon működő piac biztosítja az egyensúly kialakulását a gazdaság minden területén. Az árat már nem a termelési költségből kiindulva magyarázták, hanem azt feltételezték, hogy a hosszú távon kialakuló egyensúlyi helyzetben a jószágok határhazna és az előállítás határköltsége megegyezik, s ez határozza meg az egyensúlyi piaci árat.

Meg kell jegyeznünk, hogy ezek az első pillantásra talán túl erősnek tűnő feltételezések nem teljesen „légből kapottak”, hiszen a lehetőségekhez képest minden termelő igyekszik a legtöbb nyereséget biztosító termékstruktúrát kialakítani, a bérbeadó pedig igyekszik a lehető legmagasabb bérleti díjat megszerezni. A mozgási és információs lehetőségek természetesen sokszor korlátozottak.

²² Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy az elméleti közgazdaságtanban használt *gazdasági profit* tartalma eltér a szokásos (a számvitel előírásait követő) profittól. A közgazdaságtan a ráfordításokat az elmulasztott lehetőség költséggel (opportunity cost) veszi figyelembe. Így minden szűkös termelési tényező hosszú távon a normál profitnak megfelelő haszon-áldozattal értékelhető. Az az állítás tehát, hogy a versenyzői piac feltételei mellett hosszú távon a gazdasági profit zérus, nem jelenti azt, hogy nincs profit az ágazatban, csupán csak azt, hogy a minden más ágazatban elérhető normál profithoz képest nem képződik extraprofit az adott ágazatban.

A határelemzéssel foglalkozó közgazdászok központi kérdése nem a jövedelem-elosztás volt, hanem a szűkös erőforrások hatékony allokációja, s ennek eszköze az ár meghatározása. Mégis, az alkalmazott eljárások meghatároztak egyfajta jövedelemelosztást is az erőforrások tulajdonosai között. A földár szempontjából a földtulajdonos jövedelme, a földjádék magyarázata érdemel figyelmet.

Mint már említettük, a földpiac kifejezés kétféle értelemben használatos: bérleti piacként és adás-vételi piacként. Mindkét értelemben meghatározó az, hogy mivel magyarázható az elméleti egyensúlyi bérleti díj nagysága.

A földek bérleti piaca: a kereslet meghatározása

A versenyzői piac feltételei szerint a termelőket döntéseik során elsősorban a profitszerzés motiválja. A termelő input-piaci viselkedése attól függ, hogy az általa termelt termék iránt mekkora kereslet mutatkozik, s az így előállítandó optimális termékmennyiségnek mekkora az adott input (jelen esetben a föld) iránti igénye. Mivel egy termék előállításához általában többféle erőforrást is felhasználnak (a föld mindig tőke és munkaerő felhasználással is társul), az erőforrás felhasználásról szóló döntés rendszerint azt jelenti: egyszerre több termelési tényező együttes változásának hatását is nyomon kell követnie a termelőnek.

A keresleti függvény alakjának elméleti vizsgálatához azt a leegyszerűsített esetet szokás vizsgálni, amikor egyetlen változó inputtal (a föld) egy terméket előállító gazdaság optimális tényezőkeresletét határozzák meg (azaz a munka és a tőke szintje változatlan). A feladat ekkor úgy fogalmazható meg: addig érdemes növelni a földterületet, amíg a felhasználásával előállított termék értékesítéséből származó bevételnövekmény (azaz a „határtermék-bevétel”) meghaladja az újabb földterület bevonásával járó költségnövekményt (ez a „tényező-határköltség”, ez lényegében a bérleti díjnak felel meg).²³

²³ Így az optimális erőforrás-felhasználás (pl. az optimális földbérlet nagyság) elsődleges feltétele

$$\frac{dTC}{dA} = \frac{dTR}{dA}$$

ahol: TC: a termelés teljes költsége
TR: a teljes bevétele
A: az alkalmazott földterület nagysága

Mindezek a megfontolások elég általánosan megfogalmazott tételek, nem tesznek korlátozást a piaci formákra. Ha azt feltételezzük, hogy az előállított mezőgazdasági termék (pl. a gabona) piaca közelíti a versenyzői piac feltételeit, azaz egyetlen termelő sem rendelkezik annyi piaci hatalommal, hogy meghatározó szerepet tölthetne be a gabonapiacra, akkor az ár alakulása a termékpiaci keresleti és kínálati viszonyoktól függ, azaz az egyes termelő árelfogadó. Így a határtermék-bevétel egyszerűbben felírható a határtermék és a termelt termék piaci árának szorzataként.²⁴

A föld bérleti piaca esetén feltételezhetjük, hogy egy-egy terület bérletéért több bérlő is versenyez. Tudjuk viszont, hogy a föld helyhez kötött, ami erősen korlátozza a lehetséges bérlők számát. A bérleti díj (a földbérlés ára) nem egyetlen bérlőtől függ, hanem egyfajta korlátozott versenyben a piac által meghatározott adottság (szokásos bérleti díj). Jelöljük ezt az értéket p_A -val, így a bérleti föld optimális keresletét az alábbi összefüggés írja le:

$$p_A = MP_A \cdot p = VMP_A$$

ahol: MP_A a határtermék, VMP_A a határtermék érték.

azaz akkora földterület bérlése biztosítja a maximális profitot, amelyre a föld határtermék-értéke éppen megegyezik az input határköltségével, azaz a bérleti díjjal.

A földre is érvényes a csökkenő hozadék törvénye. Ha tehát csak egyetlen input (jelen esetben a föld) mennyiségét növeljük, s közben a többi input (tőke, munka) változatlan, akkor az adott input határterméke egy idő után csökkenni kezd. Az átlagtermék pedig a szokásos módon a határterméktől függően egy idő után ugyancsak csökkenni fog.

Emlékeztetőül a közgazdasági szakirodalomban szokásos jelölések szerint:

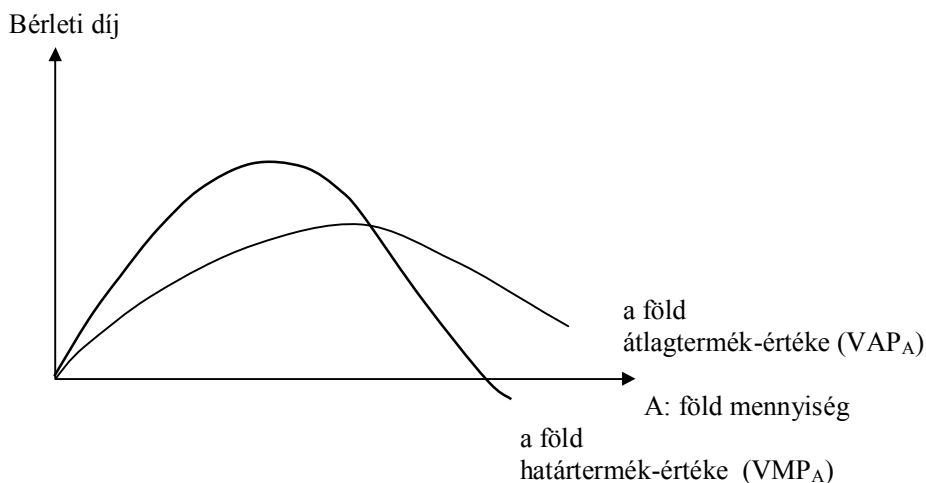
$$MFC_A = \frac{dTC}{dA} \quad \text{azaz a föld tényező-határköltsége (Marginal Factor Cost, MFC)}$$

amely azt mutatja, hogy - ha tetszőleges kis mennyiségben nő a föld felhasználása - milyen mértékben változik az összes költség.

$$MRP_A = \frac{dTR}{dA} \quad \text{azaz a föld határtermék-bevétele (Marginal Revenue Product),}$$

amely megadja, hogy ha tetszőleges kis mennyiségben nő a föld felhasználása, milyen mértékű változást eredményez az összes bevételben. Csak a teljesség kedvéért megemlítjük, hogy a profitmaximalizálás másodlagos feltétele az, hogy az optimum pontban a tényező határköltség jobban nőjön, mint a határtermék-bevétel.

²⁴ A termelt termék piaci árát p -vel, a határterméket MP_A -val jelölve a határtermék-bevétel $MRP_A = MP_A \cdot p$ alakot ölt, amelyet a közgazdasági szakirodalom határtermék értéknek (Value of Marginal Product, VMP_A) nevez.

2. ábra: A föld határ- és átlagtermék értéke

A 2. ábra a föld mint változó input határtermék-értékét (VMP_A) és az átlagtermék értékének²⁵ (VAP_A) a kapcsolatát mutatja, adott termékárat feltételezve. A szokásos elméleti feltevéseket követve az ábra feltételezi, hogy a többi tényező (a tőke és a munkaerő) adott szintje mellett csak a föld tényező változik, s ebből következően eleinte növekvő hozadék érvényesül a földhasználatban, majd egy idő után a föld egyoldalú növekedésével a hozadéka csökkenő. Ez tükröződik a határtermék érték eleinte növekvő, majd csökkenő alakjában.

Egyetlen változó input esetén tehát a kereslet megegyezik a határtermék-értékével, amelynek alakját végül is a föld határtermék függvénye határozza meg (MP_A). Profitmaximalizáló viselkedést feltételezve megjegyezzük, hogy a földkereslet függvénye csak a határtermék-érték függvény csökkenő szakaszát jelenti.²⁶

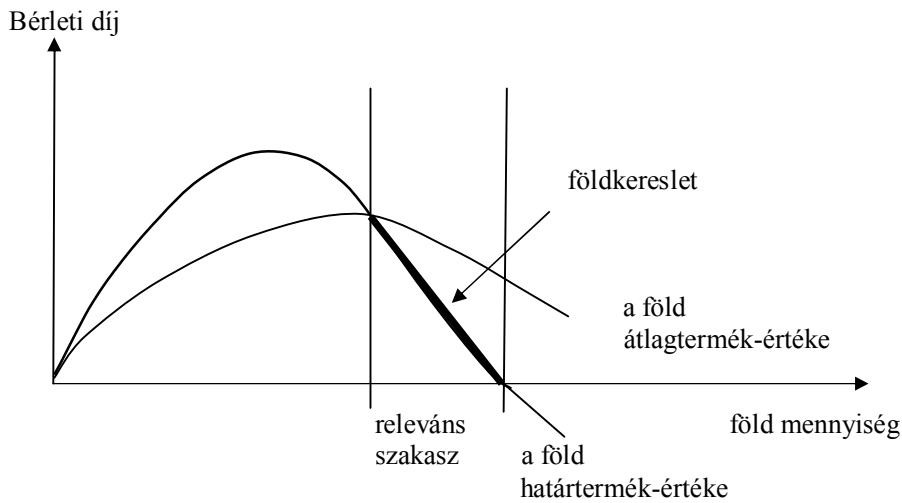
További ésszerű feltételezés, hogy a határtermék-érték függvénynek az átlagtermék-érték függvény feletti szakaszán nem érdemes termelni,²⁷ hiszen ebben az esetben a változó

²⁵ $VAP_A = p \cdot AP_A$, ahol AP_A : a föld átlagterméke és p a termelt termék piaci ára.

²⁶ A profit függvény alakja (ahol Q : a termelt termék mennyisége, p az ára, p_A a föld erőforrás bérleti díja, A a föld mennyisége, F fix költség) ui.: $\pi = p \cdot Q - p_A \cdot A - F$. Értéke akkor a maximális, ha $d\pi/dA = p \cdot dQ/dA - p_A = 0$, illetve a másodlagos feltétel szerint $d^2\pi/dA^2 = p \cdot dMP_A/dA < 0$, ami versenyzői piacot feltételezve azt jelenti, hogy a föld határterméke csökkenő.

²⁷ Itt ugyanis $p_A > p \cdot AP_A$ reláció áll fenn, azaz $p_A \cdot A > p \cdot Q$, vagyis a változó költség nagyobb, mint az összes bevétel.

költségek sem térülnek meg. A termelő ésszerű viselkedése alapján behatárolható a keresleti függvény azon szakasza, amely a tényleges keresletet jelenti a változó input iránt.

3. ábra: A föld keresleti függvénye

A keresleti függvény releváns szakasza a határtermék-érték csökkenő, de még pozitív szakasza: itt található a maximális profitot biztosító inputfelhasználás. A mezőgazdaságban nem a föld az egyetlen input-tényező, ezért nem tekinthetünk el az alkalmazott tőke mennyiségétől sem. Ismert, hogy a magasabb gépesítettségű vagy pl. öntözőrendszerrel felszerelt föld határterméke jóval meghaladhatja a tőkebefektetés előtti értéket. Ez esetünkben azt jelenti, hogy a föld kereslete nem egyszerűen egy változatlan eszköz-ellátottságú föld határtermékével arányos,²⁸ hanem függ a többi input nagyságától is.

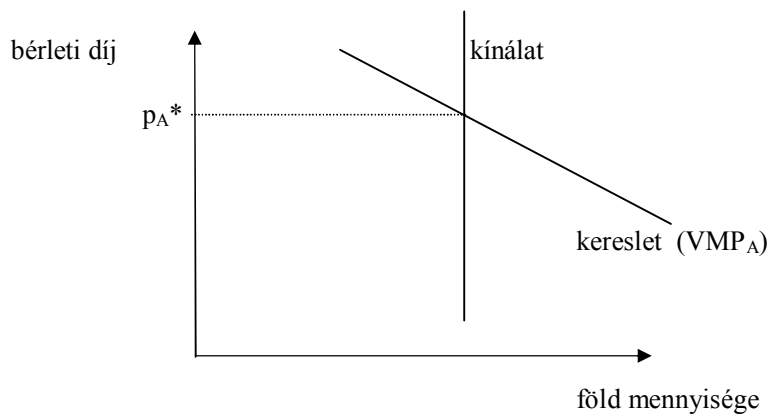
²⁸ Természetesen változik egy input-tényező (esetünkben a föld) kereslete, ha feltételezzük, hogy *egyidejűleg* változhat a tőke és a föld mennyisége is. Tudjuk, hogy az egyik input határterméke függ a másik alkalmazott input mennyiségétől is. Más lesz a föld egysége által produkált határtermék különböző tőkével párosítva: pl. nagyobb terméshozam változást érhetünk el egy öntözőrendszerrel felszerelt, mint egy anélkül működő földterületen. A téma részletesebb kifejtése megtalálható Kelemen K.-Horváth S.: „Az erőforrások kereslete és kínálata kompetitív és monopol piacon” in: *Mikroökonómia*, szerk.: Kopányi M. (1993), Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 351-373. o. és 439-449. o.

A kínálati oldal

Sajátos jelleget ölt a többi termelési tényezők között a föld kínálata is, mivel

- nem szaporítható, bár bizonyos korlátok között növelhető a mennyisége (pl. mocsarak lecsapolásával, erdők irtásával);
- rendeltetésszerű használat mellett hosszú távon sem veszít értékéből;
- helyhez kötött.

A föld mint erőforrás kínálata tehát jellemzően rugalmatlan: nem változik az ár változásával.

4. ábra: Egy meghatározott földterület piaca

A bérlők szempontjából nézve azonban feltételezhetjük, hogy mindezek ellenére több bérlő is igényt tarthat egy adott területre, azaz egyetlen bérlő sincs monopolhelyzetben, egyetlen bérlő sem szabhatja meg a bérleti díjat a piac által elfogadott díjtól eltérően. (Miatán a föld helyhez kötött, és minőségileg is más-más célra használható, részpiacokon esetleg eltérően is alakulhatnak a bérleti díjak. Így fordulhat elő, hogy a Dunántúlon magasabb bérleti díjat fizetnek azonos minőségű földért, mint az Alföldön.) Mindezek alapján a föld bérleti piacán a 4. ábra szerint alakul az egyensúlyi bérleti díj (p_A^*).

Azt látjuk tehát, hogy egy adott földterület piaci bérleti díja az iránta mutatózó kereslettől függ, amelyet viszont termőföld esetében a rajta termelt termék határterméke és a termék piaci ára határoz meg.

2.4. A modern járadékelmélet: a föld gazdasági hozadéka

A föld hozadékával kapcsolatban két fogalom merül fel: a bérleti díj, és a gazdasági járadék fogalma. Először is foglaljuk össze e kettő közötti különbséget!

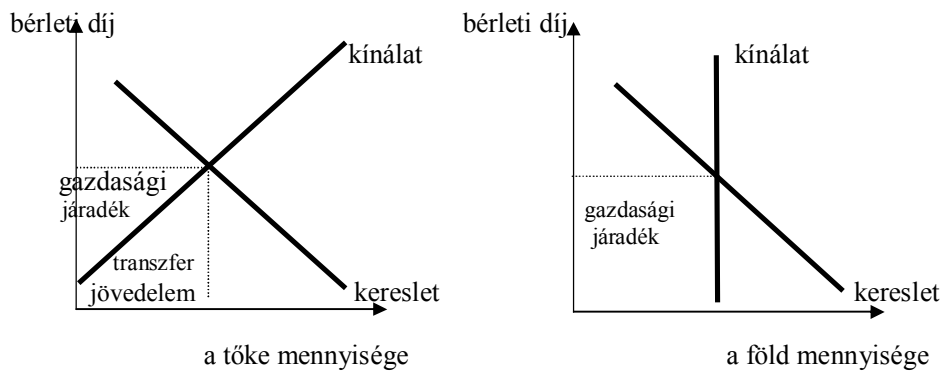
Gazdasági járadék (economic rent) alatt azt a jövedelemtöbbletet értjük, amennyivel meghaladja egy adott inputért kapott jövedelem azt a minimális összeget, amely ahhoz szükséges, hogy az adott erőforrást a termelésbe bevonják. Vagy más megfogalmazásban: az a jövedelemtöbblet, amelyet az erőforrás tulajdonosának nem szükséges megkapnia ahhoz, hogy a szóban forgó erőforrást az aktuális hasznosítási területen tartsa. Ez adja a közgazdasági jelentőségét is: **a tiszta gazdasági járadék elvonható (adóztatható) anélkül, hogy az input kínálata csökkenne.** Ebben az értelemben a föld minden hozadéka (a pusztai földjáradék) is gazdasági járadék, hiszen a föld maga a „természtől van”, azaz nem termelhető, így többletkínálatnak nincs „kínálati költsége”.²⁹ Mégis, valami minimális kínálati költsége jelentkezik, ha az esetleges tulajdon utáni adóra, biztosításra, értékmegőrzésre gondolunk. Minden jövedelem, ami ezen felül keletkezik, gazdasági járadék.

Ettől a fogalomtól meg kell különböztetnünk a bérleti díj fogalmát, amely azt az összeget jelöli, amelyet a föld bérlői (használói) ténylegesen (általában szerződésben rögzítve) kifizetnek a föld tulajdonosának. A bérbeadó szempontjából ez jövedelem, a bérlő számára pedig tényezőkölttség. Ez az összeg meghaladhatja a gazdasági járadékot, de el is maradhat tőle, ugyanis ez a jövedelem nem tisztán a föld használatáért fizetett összeg. A föld bérlője a bérleti díjban a földön megvalósított tőkebefektetésért is fizet (pl. gazdasági épületekért). A föld pusztai használatáért fizetett díj a földjáradék, a bérbe vett tőketényezőkért pedig kamat jár. A föld bérleti díja: a földért fizetett díj (a földjáradék) és a tőkebefektetések kamatának összege.

Tételezzünk fel két különböző talajminőségű földterületet, ahol a kevésbé jó minőségű földterület öntözőrendszerrel van felszerelve, a másik földbe pedig semmi beruházás nem történt. Feltehetjük azt is, hogy az öntöző rendszerrel ellátott földön így ugyanolyan mennyiségű termény termelhető, mint az önmagában termékenyebb talajon. Ekkor a két területen a tulajdonosnak fizetett bérleti díj azonos, de az első földterületen a fizetett díj egy része a befektetett tőke használatáért járó díj és csak a maradék része lesz a föld járadéka, míg a másik földterületen a teljes összeg a föld gazdasági járadéka.

²⁹ Az elméleti közgazdaságtan megfogalmazása szerint a *kínálati rezervációs ára* zérus.

Általában egy termelési tényező tulajdonos jövedelme két részből tevődik össze: transzfer jövedelemből³⁰ és gazdasági járadékból³¹.

5. ábra: Különböző kínálatú termelési tényezők piaca

A fenti ábra két termelési tényező piacát mutatja. Az egyik tényező, a tőke szaporítható, így az ár emelkedésével kínálata növekvő. A másik a föld, amelynek összkínálata az ár emelkedésével sem változik, azaz a kínálata rugalmatlan. Látható, hogy a tényező használatáért fizetett bérleti díjon belül a gazdasági járadék aránya attól függ, mennyire rugalmas a kínálat. Mint már említettük, a föld kínálata rövid távon teljesen rugalmatlan, hosszabb távon is csak korlátozottan bővíthető (sok esetben egyáltalán nem), ezért annyiért kell hasznosulnia, amennyit az iránta keresletet támasztók hajlandók fizetni. Ekkor a tényező-tulajdonos összes jövedelme gazdasági járadék (tiszta gazdasági járadék).

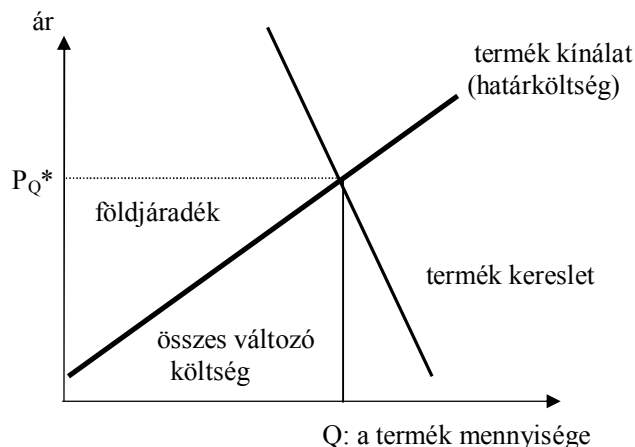
Legtágabban fogalmazva: **a gazdasági járadék a jövedelemnek az a része, amelyre egy input erőforrás tulajdonosa tehet szert, ha az adott erőforrás egy termék előállításában valamilyen gazdasági előnnyel alkalmazható.**

³⁰ *Transzfer jövedelemnek* (transfer earning) nevezik a tényezőtulajdonos szempontjából a tényező adott célú hasznosításának alternatív költségét. Ez az a díj, amely mellett éppen közömbös számára, hogy a tényezőt átengedi-e más, alternatív területre vagy sem. A tulajdonosnak legalább ennyit meg kell kapnia ahhoz, hogy bére adja földjét.

³¹ Szokás tényező-többletnek is nevezni: a termelői többlettel azonos fogalom.

Láthatjuk, hogy ez a definíció már független attól, hogy az erőforrás elpusztíthatatlan-e, mint például a föld, vagy időleges, mint a termelt tőke, vagy nem kézzelfogható, mint például a tudás. Bennük az a közös, hogy a járadék a termelésben részt vevő input azon részének hozadéka, amely a többi termelési inputhoz képest rendelkezik valami előnnyel. Így a földjáradék egy jóval általánosabb fogalom specifikumaként értelmezhető. A gazdasági járadéknak ez az általános értelmezése ugyanakkor összhangban van a klasszikus és neoklasszikus járadékelmélettel is.³²

Ez az összefüggés jelenti a föld bérleti piacának elméleti háttérét a piacgazdaság viszonyai között, s egyúttal meghatározza a földtulajdonos földből származó jövedelmét is, a földjáradékot. Ugyanakkor, más megfogalmazásban, a földjáradék a **termelt termék piacát tekintve** is értelmezhető. Ebben az értelmezésben a földjáradék úgy határozható meg, mint a hosszú távon is változatlan input tényező (a föld) **termelői többlete**. Ebben a formában az alábbi ábra mutatja a földtulajdonosnak jutó jövedelem, a földjáradék nagyságát:

6. ábra: Termékpiac tiszta verseny esetén

A piacgazdaság tiszta közgazdasági modellje szerint a föld mint erőforrás tulajdonosának részesedése a megtermelt jövedelemből a földjáradék (ami a föld bérleti díjával közelíthető), s ennek nagysága megegyezik a még művelésbe vont legrosszabb minőségű föld határtermék értékével. Mivel a föld kínálata lényegében változatlan, s a földnek nincs előállítási (kínálati)

³² A. Smith (1776), D. Ricardo (1821), J. St. Mill (1871) és A. Marshall (1901) megállapításaival.

költsége, így a teljes járadék termelői többlet, ami adózással akár el is vonható, s ez elméletileg nem változtatja meg a termelési struktúrát.

A határtermelékenység-elemzés értelmében elméletileg a földjáradék a föld határtermék értékével egyezik meg. Számszerű közelítésében a munkának és a tőkének kifizetett járadék levonása után, maradék elven adódik. Mivel ezeket nehéz meghatározni, általában azzal a tényleges kifizetésekkel azonosítják, amelyeket annak alapján becsülnek, hogy mi lenne ezen tényezők normál hozadéka. Ezek az értékek azonban olyan messze állnak a tényleges termelékenység-hozzájárulástól, mint a szerződésben rögzített bérleti díjak a gazdasági járadéktól. Valójában becsléssel tudnak értéket rendelni a különböző inputok termelékenységéhez, s a becslés alapja a szokásos hozadék.

A gyakorlatban a bérleti díj -előre meghatározott szerződésben kikötve- a tulajdonos számára fix jövedelem, a gazdálkodó számára fix költség, s eltér a föld tényleges gazdasági járadékától. Ebben az esetben a maradék elv szerint adódó termelői többlet a földön gazdálkodó munka jövedelmeként jelenik meg, s nem a föld gazdasági járadékként.

A járadék nem munkával szerzett jövedelem. Ricardo a járadékot gazdasági többletként kezelte, amelyet a földtulajdonos kap, s amely nem szükséges ahhoz, hogy a földet művelésben tartsák. Innen már csak egy lépés volt eljutni oda, hogy a járadék meg nem érdemelt növekmény, „talált pénz”, amiért a föld tulajdonosa nem tesz semmit, s amit csak azért kap, mert monopol-pozícióban van. Ehhez kapcsolódik az a nézet, hogy ezt a meg nem érdemelt többletet vonják el adóval és a köz számára használják fel.³³

A járadék sok esetben valóban valamiféle monopol-jövedelemnek tekinthető. Olyan társadalmakban értékelhető így a járadék, ahol a föld nagy része néhány család tulajdonában van, ahol a tulajdonlás hagyomány és egyfajta ősi jog alapján szabályozódik, ahol a piaci tranzakciók nem működnek. Nem feltétlenül igaz azonban az, hogy a gazdasági járadék meg nem érdemelt többlet. A földtulajdon egyeseknek különleges előnyt nyújthat, de igazi monopoljogokat ritkán testesít meg. A járadék (bérleti díj) meg nem érdemelt többletként jelenik meg minden olyan esetben, ha pusztán abból adódik, hogy valaki birtokolja a földet. Akkor is meg nem érdemelt jövedelemhez jut a tulajdonos, ha a gazdasági járadék növekedése nem az ő tevékenységének, hanem pl. a gazdaság más területén végrehajtott

³³ George, H. (1991): *Munka, Hit és Föld*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 12. o.

fejlesztésnek a következménye. Ilyen típusú meg nem érdemelt növekmény a gazdaság minden területén bekövetkezhet, azonosítani azonban nehezen lehet.

A meg nem érdemelt jövedelemnövekmény általában az értékesítés során kapitalizálódik, azaz beleszámítják a piaci árba, s így az eladó tulajdonába kerül. Jól működő piacgazdaság esetén a vásárló feltehetően olyan tulajdonhoz jut, amelynek értéke a piaci ár közelében van, s ekkor már a vásárló azért kapja a járadékot, mert korábbi megtakarításai révén megszerzett tőkéjét a föld vásárlásába fektetve reális hozamot vár el.

Extern hatások a föld piacán

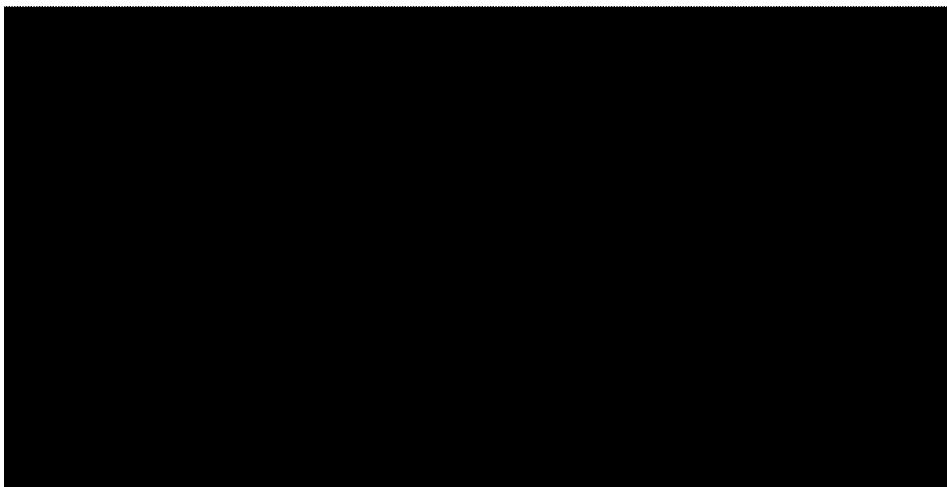
Mindeddig olyan jószágként tekintettük a földet, amely iránti kereslet csupán a rajta termelt termékek keresletétől függ, s kínálatában nem jelentkeznek a termelési költségeken kívüli többletköltségek. Ha azonban tágabb értelemben nézzük a föld hasznosításának előnyeit és hátrányait láthatjuk, hogy egyre inkább másfajta igények is megfogalmazódnak a föld hasznosításával kapcsolatban. Egyrészt önmagában előny az, hogy az ország önellátása a szükséges élelmiszerekből biztosított, miközben sok ember számára nyújt munkalehetőséget is. Nem elhanyagolható a művelt terület mint élhető környezet sem, a szép táj gondozottságával az egészséges élet (pl. parlagfű-mentes környezet) biztosítéka. Ez azt jelenti, hogy ***a föld művelésbe vonásának extern hatásai is vannak: azaz a társadalmi hasznossága nagyobb, mint csupán a termelő haszna a termék értékesítéséből.*** Másrészt egyes mezőgazdasági technológiák (pl. túlzott műtrágya felhasználás) erősen károsítják a környező folyóvizet, levegőt. Ez azt jelenti, hogy ***a termelés társadalmi költsége is eltérhet a termelők szigorúan vett költségeitől.*** Mindezek a hatások azt eredményezhetik, hogy a szűken vett termelői és fogyasztói döntés alapján meghatározott optimális földhasznosítás eltérhet a társadalmilag kívánatosnak tartott mértéktől. A neoklasszikus elméletre épülő jóléti elmélet a társadalmi határköltség és határhaszon megfogalmazásával tette explicitté ezt a kérdést. Ez a gondolat módosíthatja a föld iránti keresletet.

A társadalmi hasznosságot is tükröző földkereslet azt jelenti, hogy a társadalmi összkereslet magasabb határhasznot jelent, így magasabb bérleti díjat és nagyobb terület megművelését vonja maga után. (Ld. 7. ábra)³⁴ Ahhoz, hogy a földhasznosítás mértéke elérje ezt a szintet (az

³⁴ A kínálati függvény emelkedő alakja azt jelzi, hogy a földkínálat nem teljesen merev, megfelelő díj esetén a termelésre kevésbé alkalmas területek is hasznosíthatók.

ábrán az A^T hasznosítási szint a társadalmi összkeresletet tükrözi), egyes, kevésbé előnyös földterületek használatban tartását támogatni kell.

Ha a földhasznosítás pozitív extern hatását tekintjük, akkor a földpiac az alábbiak szerint alakul:

7. ábra: Pozitív extern hatások a föld piacon

Meg kell jegyezni, hogy a földhasznosításnak nemcsak rejtett előnyei, hanem hátrányai is lehetnek. A társadalom szempontjából tekintett költségek is magasabbak lehetnek a termelőnél közvetlenül jelentkező költségeknél, ez viszont azt jelentené, hogy például azokat a technológiákat korlátozni kellene, amelyek környezetkárosító hatással járnak. Ennek a problémának egyik kezelési módja az adók és támogatások megfelelő alkalmazása.

Az adók és támogatások hatása a földpiacon

A gyakorlatban szinte sehol sem valósul meg a mezőgazdaságban a tiszta verseny. Különösen igaz ez a földpiacon, ahol a föld mindig lokális tényező. Az agrárpolitika a fejlett piacgazdaságokban is rendszerint beavatkozik a piaci egyensúlyi folyamatokba. A beavatkozások valamely jól meghatározott célból történnek, így jellemzően a kínálat kívánt szintjét célozzák meg, vagy az árstabilitásra törekednek, vagy adott termékminőséget támogatnak, vagy a földhasznosítást, illetve a mezőgazdasági termelők megfelelő jövedelemszintjét vagy a munkaerő foglalkoztatását tűzik ki célul. Ezek a beavatkozások természetesen nemcsak a kívánt célra, hanem a gazdaság más folyamataira is hatnak.

Tekintsük át, milyen változásokat okoznak ezek a beavatkozások a föld bérleti piacán! A kérdésünk az, **hogyan hat az egyensúlyi bérleti díj nagyságára, s ezáltal a föld árára**, ha a gazdaságban különféle **állami beavatkozás** (adók vagy támogatások) eltéríti az árakat a piaci egyensúlyi áráktól?

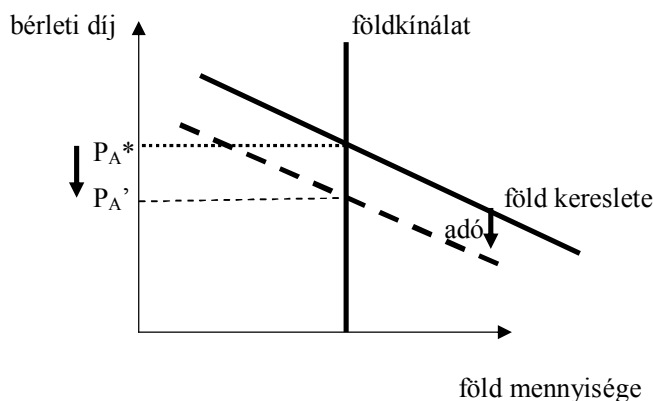
Az adók hatása

Az adó számtalan formában jelent meg a történelem folyamán a mezőgazdaságban. A földpiac szempontjából lényegében két fő típust érdemes megkülönböztetni: a földadót és a földön termelt termékekre vonatkozó adót. Tekintsük át mindkét adó-típus hatását!

A földadó

A földre kivetett adó a földterület nagyságával és minőségével arányos, azaz úgy jeleníthető meg, mint amely csökkenti a földből származó (egységnyi területre jutó) határtermék értékét. A 8. ábra mutatja, hogyan hat a földadó a föld keresleti függvényére: az adó mértékének megfelelően balra (lefele) **tolódik**, s ennek következtében az egyensúlyi bérleti díj csökken.

Megjegyzés: A keresleti függvény jobbra, illetve balra tud tolni és ennek következtében változik az egyensúlyi ár.

8. ábra: A földadó hatása a földpiacon

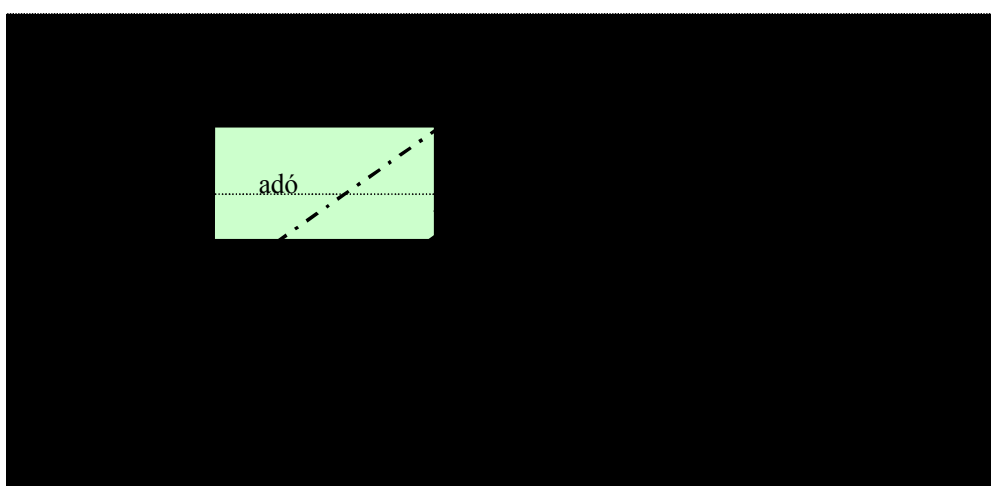
Mivel a föld kínálata hosszabb távon is állandó, a földadó elsősorban a bérleti díjak csökkenését vonja maga után, miközben a kínálat nem változik. Több országban ma is létezik ilyen adó: pl. az USA-ban, Észtországban³⁵, s lényegében ilyen jellegű volt Magyarországon

³⁵ Barlowe, (1986) Ez az adótípus rokonítható a Henry George-féle egységes adó koncepcióval (George, 1991). George azt javasolta, hogy a föld teljes gazdasági járadékát vonják el a tulajdonostól, s a munka adóztatása helyett a föld adójából kívánta biztosítani a szükséges adóbevételeket. A földérték adónak ez az elve azon a filozófiai kiindulóponton nyugszik, hogy a természeti környezet eredetileg az egész társadalom tulajdona volt, s

az 1950-es években bevezetett „kulák adó” is, amely a földterület aranykorona értékével arányos adó volt.³⁶

A mezőgazdasági termékek adóztatása

Az adók másik formája a termékadó. A 9. ábra a mezőgazdaságban termelt termék piacán mutatja be ennek hatását a földjára, s ezen keresztül a föld árára. Ha adót vetnek ki a mezőgazdasági termékekre, s ezt az adót a termelő fizeti, akkor ez megjelenik a termék árában, azaz a termék kínálati görbéje balra tolódik. A termelés visszaesésével a társadalom számára jóléti veszteség keletkezik. Ugyanez a helyzet akkor is, ha az adót nem a termelőtől szedik be, hanem a fogyasztótól, aki viszont az adófizetés hatására a keresletét csökkenti.

9. ábra: A termékadó hatása a termékpiacon

Az adó hatására a termelés mennyisége csökken (Q'), az ár emelkedik (P_Q^F : a fogyasztói ár), s jóléti veszteség keletkezik a társadalom szempontjából a kieső termelés miatt.

Ugyanakkor a termelő is alacsonyabb árat kap termékéért (P_Q^T : termelői ár), s egyrészt ennek következtében, másrészt az alacsonyabb termelési szint következtében a föld hozadéka, a földjára is csökken.

így a föld érték adó valójában nem igazi adó, hanem csupán a közösség számára összegyűjti a keletkezett földjára. Ennek az elvnek a következménye volt az a javaslat, hogy az összes földjára (termelői többletet) el kell vonni, s ezt a köz céljára fordítani.

³⁶ Itt jegyezzük meg, hogy ez az adó Magyarországon nem közgazdasági, hanem politikai eszközként szolgált a mezőgazdasági jövedelmek átcsoportosítására a nehézipar fejlesztésére. ld. . 3.2.2. fejezet

Ki fizeti valójában az adót?

Minden adófajtnál, adókivetésnél felmerül a kérdés, át tudja-e hárítani az adót fizető termelő a fogyasztóra az adóterheket áremelés útján, vagy a nyersanyag-szállítóra alacsonyabb nyersanyag árat adva, vagy kénytelen „lenyelni” a kivetett adót? Ez nagymértékben attól függ, mennyire rugalmas a termék kereslete. Minél rugalmatlanabb a kereslet, annál inkább áthárítható a fogyasztóra az adóteher.

Ha a kivetett adó könnyen áthárítható, az adófizető gyakorlatilag az állam adószedőjeként működik. Ha azonban csak részben, vagy egyáltalán nem hárítható át, az adófizető jövedelme csökken. Ennek ellensúlyozására a termelő intenzívebben zsákmányolhatja ki az erőforrásait, megpróbálhat adó-elkerülő viselkedést követni, végső soron felhagyhat a termeléssel is, ha nem lát más kiutat a gazdaságos működésre. Ugyanakkor a megnövekedett adóteher mindenképpen a birtokában levő föld árának csökkenéséhez vezet a földjáradék csökkenésén keresztül.

A „tisza” adóelmélet szerint ***a puszta föld utáni adó nem terhelhető át***, míg a földbe történt befektetések adóztatása idővel átterhelhető. A földadó kulcs emelés nem változtatja meg a földön gazdálkodó strukturális döntését, s nem hat a termelt termékek piaci árára sem. ***A megnövelt adó nem hárítható át, csupán a tulajdonos járadékát csökkenti.***

Ugyanakkor a befektetések (épületek stb.) adóztatása hosszabb távon áthárítható, ugyanis a befektetések versenyezhetnek más befektetésekkel. Ha a földbe történő befektetés nem hoz normál profitot, idővel máshova fordul a tőke, és a meglévő eszközök amortizálódnak. Ez végül is a kibocsátás csökkenéséhez, és így az árak emelkedéséhez vezet versenyzői piacon. Ahhoz, hogy újra vonzó legyen a befektetés, magasabb bérleti díj szükséges, azaz az adóteher továbbhárítódik a fogyasztóra. Az adóemelésnek természetesen hatása van a föld árára is, hiszen ha a föld ára a várható földjáradék jelenértéke, akkor mivel a (tartós) adóemelés csökkenti az éves bérleti díjat, így értelemszerűen a föld piaci értékét is (az adó kapitalizálódik).

Ugyanakkor megfigyelhető az, hogy az adózás

- intenzívebb földhasználatra ösztönöz: az adózás egyfajta hatékonysági követelményt támaszt a földtulajdonos számára, a föld jobb hasznosítására ösztönzi a tulajdonost, hogy ki tudja fizetni az előírt adó nagyságát. (Finnország, Szovjetunió, Jugoszlávia is alkalmaztak ilyen adót, amely az intenzívebb gazdálkodásra ösztönzött). támogatja a föld állagőrzését és a környezetvédelmet

- bizonyos földbirtok célokat segít elő. A diszkriminatív adók különböző formái gyakran politikai célokat is szolgáltak, Pl. a szocialista országok „kulák adója”, amely a magántulajdon kiszorítását célozta meg adózási eszközökkel. Hasonlóan, adókedvezményekkel pedig egyes társadalmi rétegek kedvezőbb helyzetbe hozhatók.
- hatással van a beruházási döntésekre egyes országokban adókedvezményrel támogatták az öntözőrendszer kialakítását, ültetvények telepítését, (ugyanakkor kiemelt adókkal meg lehetett akadályozni pl. a 30-as évek Szovjetuniójában a magánparaszti beruházásait).
- növeli a birtok értékét, ha a beszedett adókból pl. a biztonságot, s környezet tisztítását, új utakat építenek

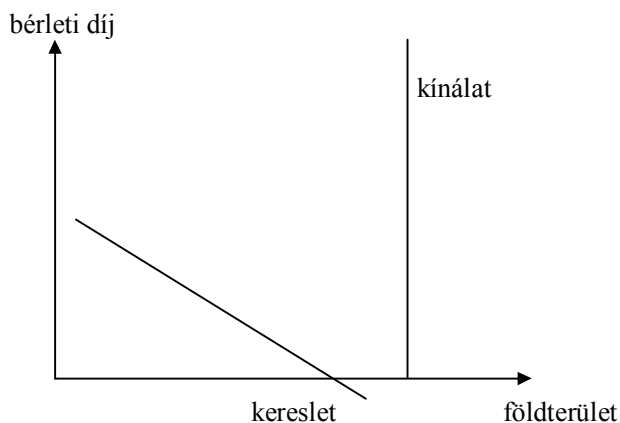
A támogatások hatása

Formázott: Betűtípus:
Félkövér

Piacgazdaságban általában a támogatások hatásának szokásos következménye a termelés mennyiségének növekedése. Minden támogatásnál további kérdés lehet: kit támogassanak? Az input kínálója vagy a felhasználója kapja a támogatást? A támogatások esetében is két fő típust különböztethetünk meg: a földalapú támogatást (az input támogatás) és a termelt termék ártámogatását (output támogatás).

A földalapú támogatás

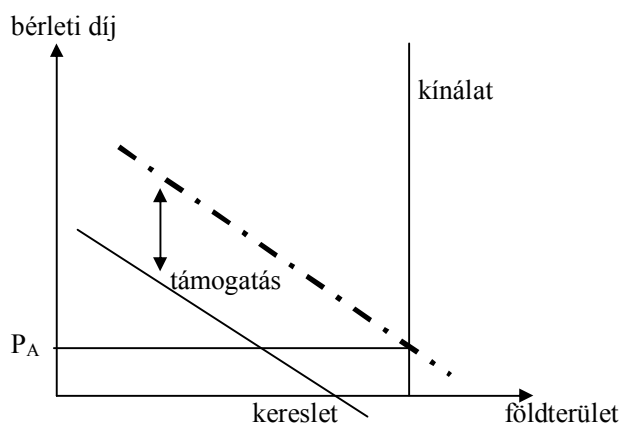
Ha a kínáló, vagyis a föld tulajdonosa kapja a támogatást, azt jelenti, hogy kínálati görbéje jobbra (lefelé) tolódik. Ez azonban a hosszú távon állandó kínálat esetén önmagában való elmozdulás, azaz nincs hatása a föld kínálatára, csak a föld árára.

10. ábra: Versenyzői földpiac elégtelen kereslet esetén

Mivel rugalmatlan kínálat esetén a kereslet határozza meg az árat, azaz a földpiacon a bérleti díjat, ebből következik, hogy a korlátozottan rendelkezésre álló erőforrás elégtelen kereslet esetén marad kihasználatlan. (Ebben az esetben azért szükséges a támogatás, mert nélküle pl. nem lenne érdemes művelni a földterületet, s így a munkaerő is kihasználatlan maradna.) A helyzetet a 10. ábra mutatja. Ebben az esetben még a korlátozottan rendelkezésre álló föld iránt sincs elég kereslet, mert a legrosszabb föld már nem hozna pozitív hozamot. Ha az a cél, hogy a föld ne maradjon kihasználatlanul, illetve a munkaerő munka nélkül, a termelőnek nyújtott földalapú támogatással jövedelmezővé tehető a föld hasznosítása. Ez ábránkon úgy jelenik meg, hogy a nyújtott támogatás nagyságával felfele tolódik a keresleti görbe, hiszen a termelő e termelt termék értékét és a támogatást is együtt megkapja.

Mint a 11. ábra mutatja, a támogatás nemcsak azt a hatást érheti el, hogy a bérbevevő számára kedvező lesz a föld megmunkálása, hanem ha az így kapott támogatás a normál profítnál magasabb jövedelmet biztosítana a bérlőnek, akkor annak egy része a bérleti díj növekedése formájában átkerül a föld tulajdonosához. S mindez természetesen azt is eredményezi, hogy a föld piaci ára (a tőkésített járadék) is magasabb lesz. Rugalmatlan kínálatú input esetén tehát az input támogatás addig növeli a kibocsátást, amíg a legrosszabb földön is normál profit érhető el. Azon felüli támogatás **már nem a termelőt, hanem a földtulajdonost „jutalmazza”**.

11. ábra: A földtámogatás hatása a földpiacon

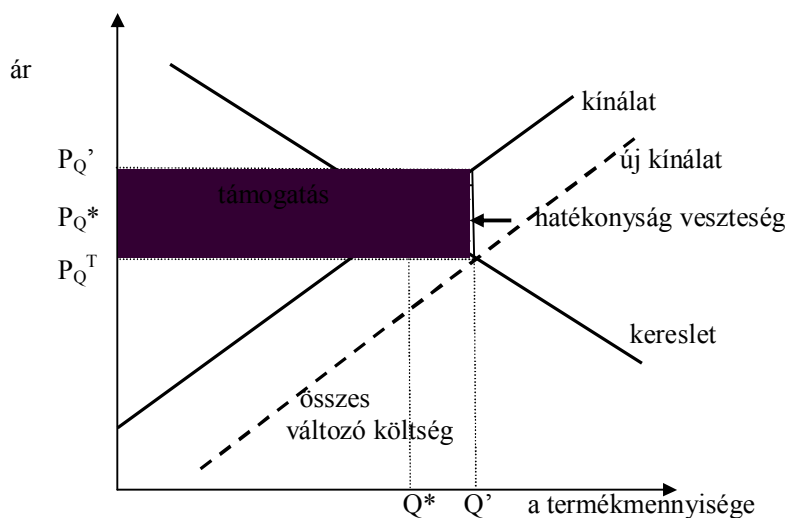
Erre lehet számítani az Európai Unió földalapú támogatásával kapcsolatban is. Bár a támogatást a föld használója veheti igénybe, hosszabb távon a támogatások hatása

nyilvánvalóan a bérleti díj emelkedésében is megjelenik, s ennek következtében várhatóan megnő a föld ára is.

A termelői ártámogatás

Az agrárpolitika másik, szokásos eszköze az ártámogatás, amely az előállított termékre vonatkozik, mégis visszahat az inputok (pl. a föld) hasznosítására is. Ez a támogatás, a földalapú támogatáshoz hasonlóan, a föld hozadékát módosítja a magasabb eredmény révén.

Mint a 12. ábra is mutatja, ekkor növekszik a termelés mennyisége (Q'), s hasonlóan a termelői többlet (egyrészt a mennyiség növekedése miatt, másrészt a kapott támogatás miatt), azaz a földjára. Ez a támogatási forma is visszahat tehát a bérleti díjra, megnöveli azt, s ezáltal emeli a föld piaci árát is. Ugyanakkor a támogatás nyújtásával hatékonyság veszteség is keletkezik a társadalom szempontjából, hiszen a támogatással olyan többlettermék mennyiség is megtermelésre kerül, amelynek megtermelése támogatás nélkül már nem lenne gazdaságos, s végső soron a támogatások emelik a fogyasztói árakat is.

12. ábra: A termékár támogatás hatása a termékpiacon

Minden ország lehetőség szerint felhasználja saját földterületét a belső ellátás biztosítására, a világpiactól való függés csökkentésére. Fontos szempont az is, különösen a viszonylag nagy agrárnépességgel rendelkező országokban, hogy a mezőgazdasági termelés a lakosság számára megfelelő megélhetést biztosítson. Ennek érdekében sok esetben előnyösebb

támogatni a mezőgazdasági termékek előállítását, mint a mezőgazdaságból kiszorult embereket segíteni. Ilyen jellegű sok esetben az Európai Unió felvásárlási ártámogatása.

Összességében megállapíthatjuk, hogy végső soron **mind a földadók, mind a termékadók a földár csökkenéséhez**, ugyanakkor a **földalapú támogatások és a mezőgazdasági ártámogatások pedig a földár növekedéséhez vezetnek**. Nem mindegy azonban, hogy mely eszközt alkalmazza a gazdaságpolitika egy adott cél eléréséhez, ugyanis **a termékárak eltérése a piaci egyensúlyi áraktól torzítja a termelési struktúrát, s hatékonyság-vesztést eredményez**, míg a földalapú támogatás (vagy adózás) nem. Ugyanakkor számolni kell azzal a hatással, hogy hosszabb távon a földalapú támogatás (vagy adózás) a tulajdonost és nem a gazdálkodót kedvezményezi.

Ha megvizsgáljuk a világ különböző országait, mindenféle agrárpolitikai beavatkozásra láthatunk példát. Megfigyelt tény, hogy **általában a fejlett ipari országok erősen támogatják a mezőgazdaságukat, míg a fejlődő országok adóztatják az agrárszektort**. Különösen érdekes ez, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a fejlett országok fejlődésük korai –az ipari forradalmat megelőző- szakaszában szintén negatívan diszkriminálták a mezőgazdaságukat.³⁷ Ezt a meglepő állítást a politikai gazdaságtan elmélete azzal próbálja alátámasztani, hogy „a fejlett országokban, ahol az agrárszektor súlya már kicsi, s ugyanakkor a gazdasági fejlettséggel együtt jobb kommunikációs és érdekérvényesítési lehetőségek alakulnak ki, az agrár népség eredményesebben tudja megszervezni és kiharcolni az állami támogatásokat, mint a kevésbé fejlett országok nagyobb, és egyúttal kevésbé szervezett agrárnépessége. Ugyanakkor a kisebb agrárnépesség azt is jelenti, hogy a támogatások forrásigénye is kisebb, s ennek a jövedelemtranszfernek a beszedése a népség nagyobb részétől már könnyebb, kisebb ellenállásba ütközik.”³⁸

A föld adásvételi piaca:

A föld -mint „készlet” (stock) jellegű változó- iránti kereslet lényegében attól függ, milyen motiváció mozgatja a vásárlót:

- befektetés;
- működtetés, gazdálkodás;

³⁷ Fertő Imre: „Az agrárpolitika gazdaságtana I. – II.”, Közgazdasági Szemle, XLV. évf. 3-4. sz. 1998 március, április Ezt a jelenséget megfigyelhetjük hazánkban is. A rendszerváltozás előtt földadó fizetésére voltak kötelezettek a termelősövetkezetek (19 AK felett).

³⁸ Fertő (1998) 298. o.

- tulajdonszerzés érzelmi kötődéssel.

A piacgazdaság elmélete az első két motivációt tudja kezelni, hiszen ezek hatása számszerűsíthető. Az érzelmi alapon történő választás pszichológiai tényező, nehezen számszerűsíthető. A közgazdasági elmélet a befektetés és működtetés motívumát egy portfólió-választási helyzettel azonosítja. Az erőforrás értéke a többi tőkejósághoz hasonlóan az erőforrás működtetése révén várható jövedelmek (gazdasági járadék) jelenértékének összege. Ha a pozitív extern hatást a társadalom támogatások formájában explicitté teszi, akkor ez kifejeződik a föld magasabb árában is, s hasonlóan megjelenik a föld alacsonyabb árában az adók hatása. Természetesen a bizonytalanság megnehezíti ennek az értéknek a számítását, hiszen akár a jövőbeli gazdasági járadék nagysága, akár a jelenérték számításához választott kamattényező mértéke sok szubjektivitást visz az értékelésbe.

A földárral kapcsolatos alapfogalmak és elméletek után tekintsük át, hogyan alakult e a gondolkodási folyamat a II. világháborútól az ezredfordulóig Magyarországon, hogyan formálódott a földárról és a földpiacról alkotott nézet a vizsgált időszakban.

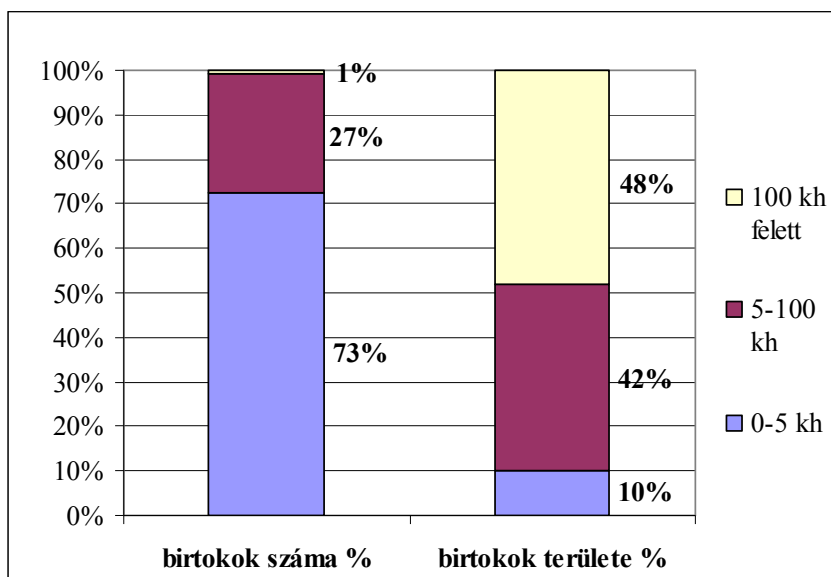
3. A magyar földpiac „elsorvasztása”

3.1 Az 1945. évi földreform és a népi demokrácia időszaka (1945-49)

3.1.1 Az „örökség”

Magyarországon a középkorban kialakult nagybirtokrendszer szinte változatlanul őrződött meg a 20. század közepéig. A II. világháború küszöbén, 1938-ban Magyarország nemzeti jövedelmének 37 %-a származott a mezőgazdaságból és 36 %-a az iparból. Összehasonlítva a szomszédos országokkal, Csehszlovákiában a mezőgazdaság részaránya 23 %, Ausztriában pedig 35 % volt. Az 1941-es magyarországi népszámlálás adatai alapján az aktív népesség 48 %-át a mezőgazdaság foglalkoztatta.³⁹

A magyar agrárviszonyok egyik legnagyobb feszültségforrása a rendkívül szélsőséges birtokstruktúra volt.

13. ábra: A földbirtok megoszlása a tulajdonosok között 1938-ban

Forrás: „Számok és Tények, 1944-1954. Adatok hazánk tízéves gazdasági fejlődéséről”, *Közgazdasági Szemle*, II. évf. 1. sz., 1955. január 98. o.

Egy 1938-as felmérés alapján láthatjuk, (13. ábra) hogy a több mint másfél millió birtok nagyságrendi megoszlása rendkívül aránytalan volt: a birtokosok közel háromnegyede (73 %-

³⁹ Népszámlálási adatok, KSH, 1949. idézi Petó I. - Szakács S.: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1954-1985, I. köt.*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985, 12.o.

a) mindössze 0-5 katasztrális holddal rendelkezett, míg a 100 holdon felüli birtokosok aránya nem érte el az 1 %-ot. Ugyanakkor a birtokolt földterület aránya éppen fordított volt: a birtokosok háromnegyede az összes földterület 10 %-ával rendelkezett, míg a birtokosok alig 1 %-a az összterület 48 %-át tudhatta magáénak.

Ugyanakkor „779 ezer szegényparasztnak pedig földje sem, háza sem, bérlete sem volt. A törpebirtokosok és a nincstelenek létszáma a családtagokkal együtt 3 millióra, hazánk lakosságának majd egyharmadára rúgott.”⁴⁰

3.1.2 A földosztás

A földreform szükségessége az 1940-es évekre megkerülhetlenné vált. A kérdést alapvetően két fő formában lehetett megoldani: a földmagántulajdon megtartásával, vagy megszüntetésével. Az adott történelmi körülmények között Magyarországon nem kapott volna támogatást a magántulajdon megszüntetésére. A kérdés csak az volt, mekkora földterület vonjanak el a földtulajdonosoktól és hogyan kártalanítsák őket, kiknek juttassák az így elvont földterületeket és az új tulajdonosok milyen térítési kötelezettség mellett kapják meg a földet. A koalíciós pártok véleménye eltért ezekben a kérdésekben. A különböző irányzatok abban egyetértettek, hogy a meghagyható föld tekintetében más elbírálás alá esnek azok, akik élethivatásszerűen mezőgazdasági termelésből élnek. A kártalanítás is elfogadott volt, főleg azért, hogy könnyebben el lehessen fogadtatni a földosztást. Abban, hogy ki kapjon földet, két elv ütközött egymással. Az egyik, a radikálisabb csoport a szegényparasztnak között, egyenlő mértékben osztotta volna szét a földet azon az alapon, hogy „azé legyen a föld, aki megműveli”. A másik megoldás inkább a gazdasági racionalitást tartotta fontosnak, azaz a birtokos parasztnak juttatott volna földet, akiknek volt eszközük és tapasztalatuk is a földön való gazdálkodásban, s így életképes gazdaságot tudnak létrehozni és működtetni. Gazdasági szempontok szerint az utóbbi változat lett volna a kedvezőbb, ugyanis ekkor gazdaságosabb méretű birtokokat lehetett volna kialakítani a törpebirtokok nagyobb családi birtokká való kiegészítésével, s a meglévő gépek és szakértelem jobb kihasználásával önálló, árutermelő gazdaságok alakultak volna ki a nagybirtokok helyett. 1945 tavaszán azonban az volt a fő kérdés Magyarországon, hogy mely pártoknak sikerül megszerezni a hatalmat. Ezért minden párt programjában fontos szerepet játszott a lakosság meghatározó tömegének, a mezőgazdasági népességnek a megnyerése, s ennek útja a földosztás volt.

⁴⁰ „Számok és Tények”, *Közgazdasági Szemle*, 1955. január 98. o.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány már megalakulásakor (1944. december 22.) felvette programjába az azonnali földosztást⁴¹. Ez a program lényegében az MKP és a Nemzeti Paraszt Párt együttműködését tükrözte, s végül is az egyenlő elosztást részesítette előnyben a gazdaságos üzemmérettel szemben. A Szociáldemokrata Párt és a Független Kisgazda Párt a „fontolva haladás” mellett állt. Hosszabb, átgondoltabb megoldásra nem volt idő, mert már 1945 februárjában elkezdődtek a Tiszántúlon a spontán földfoglalások az elhagyott nagybirtokokon. A két koncepció közötti választást a történelmi helyzet oldotta meg: 1945 márciusában a harcok még folytak a Dunántúlon a németek ellen, s az ország keleti részén a hatalmat gyakorló Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke a földreform-rendelet gyors megjelentetésével akarta maga mellé állítani a magyar társadalmat⁴². „A földművelésügyi miniszter (Nagy Imre) nemcsak a késlekedő koalíciós partnerek ösztönzésére mondotta a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökével (K. J. Vorosilov marsall) folytatott megbeszélésen: A földreform gyors végrehajtását követeli a nép, ha gyorsan nem csináljuk, a nép maga fogja megcsinálni s a kormány kezéből kicsúszik a végrehajtás.”⁴³ 1945. március 15-én pártközi értekezlet hagyta jóvá a földreformról szóló rendeletet, majd az Ideiglenes Kormány két nap múlva elfogadta. A rendelet március 15-i dátummal (ugyan három nappal később) jelent meg, a Nemzeti Parasztpárt javaslataként, amelyhez a kommunista párt „csatlakozott”.⁴⁴ Ekkor még a kommunista párt is kénytelen volt elfogadni azt a megfogalmazást, amely a Rendelet Bevezető rendelkezéseiben szerepelt, hogy „A nagybirtokrendszer megszüntetése után Magyarország mezőgazdasága erős, egészséges és termőképes kisbirtokokon fog nyugodni, melyek a birtokosok telekkönyvileg bejegyzett magántulajdonát képezik.”

A rendelet

A kommunisták fölismerték, hogy hatalmi pozícióikat erősítené a földosztás támogatása, s ezt olyannyira szorgalmazták, hogy majdnem az ellenkező hatást érték el vele. Rákosi Gerő Ernőnek így számol be erről: „vidéken is a földosztás meggyorsítását és a szinte kizárólagos

⁴¹ Sztálin a lengyel földreformrendeletet állította mintául Nagy Imre korábban már kidolgozott földreform tervezetéhez.

⁴² A katonai szempontok a magántulajdon védelmét követelték meg, ugyanakkor a birtokviszonyok gyökeres átalakítása nem tévesztette szem elől a hosszú távú célt, a magántulajdon megszüntetését.

⁴³ Országos Levéltár Debreceni Pénzügyminisztérium 16.174/1945. idézi: Donáth F. (1970) „A negyedszázados földreform” 9.o.

⁴⁴ „Az ideiglenes nemzeti kormány 600/1945. M. E. számú rendelete a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról”

kommunista aktivitást sokan úgy tekintik, hogy itt a Kommunista Párt indít általános rohamot. Jó adag megzavarodottság van középparaszt- és kulákkörökben. Erdeiék azt állítják, hogy helyenként a földnélküliektől eltekintve a falu egész tömege elutasítólag áll.”⁴⁵

A rendelet szerint a kiosztásra kerülő földek három forrásból származtak:

- egyrészt a „hazaáruló, háborús- és népellenes bűnös”-ök földjeinek elkobzásából,
- másrészt a 100 kat. holdon felüli birtokok megváltás ellenében történő igénybevétele (a földműves családból származó birtokos ingatlana, akinek mezőgazdasági tevékenység az élethivatása 200 kat. holdig mentesült az igénybevétel alól),
- kis részben korábbi állami földbirtokokból (amelyek zömét felosztották).

Az igényjogosultak elsősorban a gazdasági cselédek és mezőgazdasági munkások, birtokuk kiegészítésére a törpebirtokosok és olyan nagycsaládos kisbirtokosok nős fiúgyermekei, akiknek földbirtoka (várható örökrésszel együtt) nem haladja meg a 6 kat. holdat. Egy igényjogosult együttvéve maximum 15 kat. hold szántóföldet és rétet kaphatott. A rendelet alapján igénybe vett (nem elkobzott) földek után – a rendelet szerint- kártalanítás járt, amelynek fizetését az állam vállalta magára. Ennek forrása az a földbirtokrendező alap volt, amely a földhöz juttatottak által fizetett megváltási összegekből képződött. A rendelet kimondta, hogy „...az állam teherbíró képessége szerint kártalanítja a megváltást szenvedőket.” Ezt azonban a későbbiek során tárgytalannak tekintették. (Kivételesen egyes birtokosokat eseti szociális segélyben részesítettek.⁴⁶)

Mindegyik párt, s maguk a földhöz juttatottak is egyetértettek abban, hogy a földért megváltási árat kell fizetni. Ennek nagyságáról eltérő véleménynek alakultak ki, a birtokos parasztok pártjának egyes képviselői a megváltási árat a föld forgalmi árának megfelelően kívánták szabályozni, míg végül a törvény a forgalmi árak kb. negyedében, azaz kb. 5 évi haszonbérnek megfelelő megváltási árban állapította meg a fizetési kötelezettséget. A rendelet szerint a földhöz juttatottaknak a föld ára fejében a kataszteri tiszta jövedelem hússzorosát kellett kifizetniük, természetesen nem egy összegben: a törpebirtokosoknak vagy kisbirtokosoknak a birtokba helyezéskor a föld megváltási árának 10 %-át kellett kifizetniük, s a hátralékot 10 évi egyenlő részletben törleszthették. A földnélküli gazdasági cselédek vagy

⁴⁵ 1945. március 27. Debrecen, Rákosi Mátyás beszámolója Gerő Ernőnek Budapestre, in: *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944-1948*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2003.

⁴⁶ Szakács Sándor: „A földreform”, in: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*, Budapest, Napvilág Kiadó, 1998.

mezőgazdasági munkások a föld megváltási árát 20 évi egyenlő részletben törleszthették, s az első részlet fizetésére (jóváhagyott kérelem esetén) legfeljebb 3 év halasztást kaphattak. A nagybirtokot az állam sajátította ki, így a föld előbb állami tulajdonba került, s a juttatottak az államtól kapták a földet, s az államnak fizették a részleteket. Fontos szempont volt, hogy a föld új tulajdonosai a korábbi tulajdonosok adósságaitól mentesen kapták a földet, s az állam vállalta a korábbi hitelek fizetését, a kártalanítás erejéig. Az új tulajdonosok tehát az államnak tartoztak a megváltási ár részleteivel.⁴⁷ A volt tulajdonosok pedig csak ígéretben kaptak kártalanítást, ugyanis a jogszabály szerint: „A földhöz juttatottak által fizetett megváltási összegből földbirtokrendező alap létesül, amelyből az állam teherbíró képessége szerint kártalanítja a megváltást szenvedőket.” Az ország akkori gazdasági helyzete, az újjáépítés, az infláció és egyéb nehézségek miatt a kártalanítás lényegében elmaradt, s 1948-ban a politikai viszonyok változásával teljesen lekerült a napirendről.

A juttatás fő formája az egyéni tulajdon volt, szövetkezeti tulajdonba a reform csupán a nagyobb gépeket, mezőgazdasági ipari üzemeket és legelőt adta. Elvben az újbirtok stabilitását kívánta biztosítani a rendeletnek az a pontja, mely szerint: „A földreform során juttatott földbirtok a juttatástól számított 10 éven belül csak a Földművelésügyi Miniszter, vagy az általa megbízott szerv engedélyével idegeníthető el, terhelhető meg. Ezt a tilalmat a megváltási ár korábbi kifizetése sem szünteti meg.”⁴⁸ A Rendelet 53. § -a szerint: „E rendeletnek a földbirtok legnagyobb kiterjedését szabályozó rendelkezései azt célozzák, hogy a földigénylők minél nagyobb hányada földbirtokhoz jusson. Nincs tehát törvényes akadálya annak, hogy bárki élők közötti jogüggyellett vagy öröklés útján, földbirtokot szerezzen, amennyiben azt a fennálló egyéb jogszabályok megengedik.” Az Ideiglenes Nemzeti Kormány az 1945. szeptemberi 7700/1945. ME sz. rendeletében engedélyezte az ingatlanok szabad adás-vételét (a juttatott ingatlanok elidegenítési tilalmát fenntartva)⁴⁹.

Az 1945-47-es évek adatai azonban arra utalnak, hogy viszonylag csekély számban történt adás-vétel ezekben az években, aminek egyik oka a birtokszerzés korlátja, másrészt a rendkívül mostoha időjárás miatt nem keletkezett elegendő jövedelem sem, amely a

⁴⁷ Az állam a juttatottaktól ezeket az összegeket nemcsak az ötvenes, de még a hatvanas években is behajtotta. Ez később fontos eszköznek bizonyult az állam kezében az erőltetett kollektivizálási folyamatban.

⁴⁸ 600/1945. M.E sz. rendelet 43. §.

⁴⁹ Ezzel hatályon kívül helyezte az 1944. május 3-i keltezésű 1720/1944. ME sz. rendeletet, amely alapján a magántulajdonban levő mező-, erdő-, szőlő-, kertgazdasági ingatlanokat jogüggyellett elidegeníteni nem lehetett.

birtokvásárlást lehetővé tette volna. Pl. Békés vármegye gazdasági felügyelőségének jelentése szerint⁵⁰: „Az ingatlanforgalom felszabadítása ellenére sem indultak meg az adásvételek. Ennek oka a túlhajtottan magas árak (pénzromlás) és a pénzürték állandó romlása. Néhány esetben történt földeladás, cserébe igavonó állatokért, amikor is 1 kat. hold föld 150 000 – 180 000 P-re lett értékelve.” Hasonlóan szól a Csongrád vármegye felügyelőségének jelentése is⁵¹: „A mai viszonyok között azonban legtöbb földtulajdonos görcsösen ragaszkodik meglévő földbirtokához, ami kevés ingatlan mégis elkel, az horribilis áron cserél gazdát, de leginkább állatokért, lovakért, szarvasmarháért, és újabban aranyért.”

A végrehajtás

A földosztás végrehajtása meglepően gyorsan megvalósult. Gyakorlatilag már februárban megkezdődött az elhagyott nagybirtokok felosztása. A március közepén megjelent rendelet nyomán néhány hét alatt közel 3 millió hold földet osztottak szét egymás között a parasztok. Ebben rendkívül fontos szerepet játszott az a tény, hogy a lebonyolítását nem hivatalokra bízták, hanem a helyi viszonyokat ismerő választott földigénylő bizottságokra. Természetesen ebből sokszor visszaélés is származott: különösen az Alföldön, ahol az igénylők számához képest kevés volt a felosztható föld, a bizottságok önkényesen értelmezték a népellenes fogalmat, s népellenesnek minősítettek olyan munkáltató parasztbirtokost is, aki munkásait, cselédeit az elfogadott „normális” mértéket meghaladó módon zsákmányolt ki vagy emberségében megalázott.⁵²

Problémák

A Rendelet kompromisszumként elfogadta, hogy az úri birtokok 100 holdig, s a parasztbirtokok 200 holdig mentesüljenek a kisajátítás alól. Az ország egyes területein (elsősorban az Alföldön) azonban, ahol nem állt elegendő földterület a földigénylők kielégítésére, a Rendelet ellenére hozzányúltak a 200 hold alatti parasztbirtokokhoz és az „úri birtokokhoz” is. A parasztok földhöz juttatásánál elsősorban a nagybirtok szántóföldjeit vették figyelembe, de míg a 100 holdnál kisebb birtokokon a szántóföld aránya 50-80 % között változott, addig a 100 holdnál nagyobb birtokcsoportokban ez az arány csupán 29-50

⁵⁰ Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéből (1945-1948), összeállította Káposztás István, in: *Források a magyar népi demokrácia történetéhez* II. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1977. 287. o.

⁵¹ Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéből (1977), 288. és 601. o.

⁵² Donáth Ferenc: „A negyedszázados földreform”, in: Balassa Iván (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969-1970*, Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1970. 7-21.o.

% volt, ami összesen 3 millió hold felosztható területet jelentett. A földigénylők száma 800 000 – 1 000 000 fő volt, s ez azt jelentette, hogy átlagosan 3 hektár föld jutott volna egy igénylőre.⁵³

A kisajátított földterületnek csupán mintegy 60 %-át osztották fel a parasztok között, a többi terület egyénileg nem juttatható legelő, erdő, nádas, terméketlen terület volt. Ebben az arányban már benne voltak azok a 100 holdnál kisebb birtokok is, amelyeket a hazaárulók, háborús és népellenes bűnösöktől koboztak el. Növelte a kiosztható területeket az is, hogy a túlnyomóan földműveléssel foglalkozó hazai svábok egy részét kitelepítették az országból. A Dunántúlon az elkobzott birtokok nagy része a Volksbund-tagok birtoka volt, az Alföldön inkább a népellenesség és háborús bűncselekmény vádjával kobozták el a birtokokat.

A rendelet szerint felosztható földterület és a jogos igények eltérése váltotta ki sok helyen a Rendelettől eltérő földfoglalásokat. Ez azonban nagymértékben különbözött az ország egyes területein. A túlkapások elleni tiltakozások és az új birtokosok „népi jogérzése” közötti ellentmondást végül egy új törvényben rendezték, (1946. IX. TC.) amely lényegében kompromisszummal zárta le a vitákat: csupán az 50 kat. holdnál kisebb parasztbirtokosoknak juttatta vissza a jogszabály ellenére kisajátított földjét, egyébként az 1946. január 1. előtt földreform céljára igénybe vett földeket nem kellett visszaadni.⁵⁴ Az időközben jelentkező újabb igénylők és „ellenállási tevékenységük” miatti visszaigénylők vitáját végül az 1947. V. törvénycikk zárta le, amely befejezte a földreformot.

A földtulajdon szerkezetében *összességében nem történt lényeges elmozdulás a magán és állami* (és egyéb közületi) *birtokok területe között.*⁵⁵ Amint a 14. ábra mutatja, a földosztás után is alapvetően a magánbirtok túlsúlya maradt a jellemző (a terület 78 %-a).

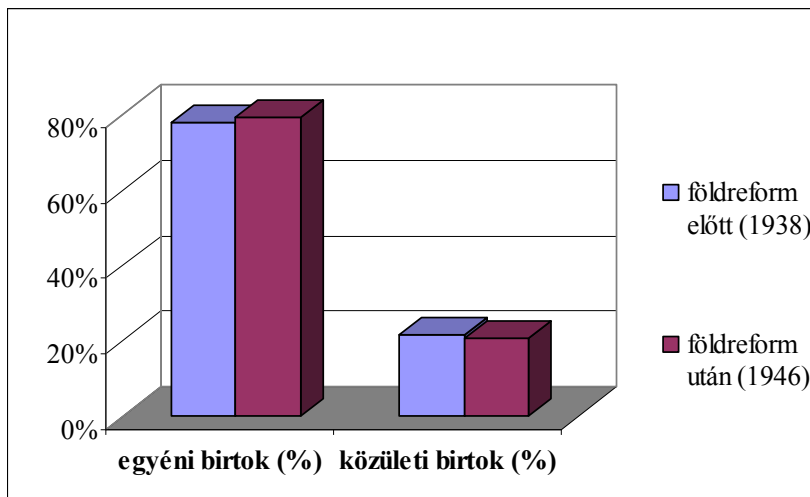
A tulajdonformák lényegében változatlan aránya azonban jelentős belső változást takart. Megváltozott a földreform után az állami és a közületi tulajdon tartalma. Korábban a nem magántulajdonban levő földbirtok közé sorolták a szűkebb értelemben vett állami és közületi birtokokon kívül a tőkés hitelintézeti, részvénytársasági, alapítványi, egyházi és iskolai

⁵³ Donáth Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon 1945-1947*, Akadémiai Kiadó Budapest, 1969. 73. o.

⁵⁴ Donáth (1970), 13. o.

⁵⁵ Szakács Sándor: *A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945-1948*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

birtokokat is. Ezek közül a hitelintézeti és a részvénytársasági birtokokat, valamint az egyházi birtokok egy részét a földosztásról szóló jogszabály szerint kisajátították. Így a földosztás utáni állami és közületi birtokok tartalmilag más funkciót töltek be, mint korábban (Pl. a ki nem osztott erdők, legelők tartoztak ide). Tehát a lényegében változatlan közületi tulajdon arány mögött jelentősen megváltozott tulajdonviszonyok húzódtak meg.

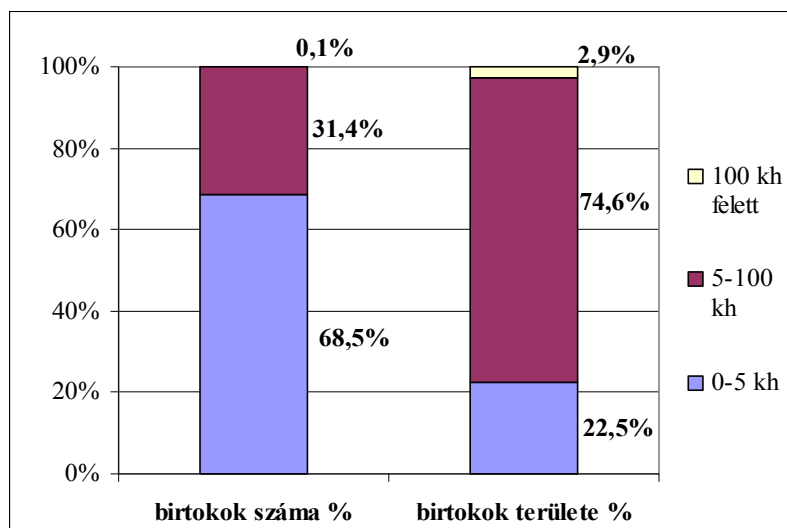
14. ábra: A földbirtok megoszlása tulajdonforma szerint

Forrás: Szakács Sándor (1971): A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945-1948, 8. o.

Alapvető változás a birtokszerkezeten belül történt: az 1945-ös földreform **megszüntette a korábbi nagybirtokokat és az apróbb egyéni földbirtokok számát gyarapította**, ezzel a földtulajdonosok és a földhasználók személye közeledett egymáshoz.

A **földreform utáni** birtokmegoszlást jól mutatja 15. ábra. A birtokok több mint kétharmada 5 kh-on aluli birtok lett, s az általuk megművelt földterület nem érte el az összes terület egynegyedét. Míg a háború előtt a földterület majdnem fele (48 %-a ld. 13. ábra) 100 kh feletti birtok volt, addig a földosztás után már csupán 3 %-a. A földosztás végeredményeként egy túlsúlyban magántulajdonú, de szemben a korábbi, nagyrészt bérmunkásokkal dolgoztató nagybirtokokkal, elsősorban saját munkaerőre épülő kis és középparaszti családi kisbirtokon gazdálkodó agrárgazdaság alakult ki.

A földreform méreteit mutatja, hogy Magyarország mezőgazdaságilag művelhető földterületének 34,8 %-ára terjedt ki (5600 ezer hold), amelynek nem egészen 10 %-a (540 ezer hold) elkobzás útján, több mint 90 %-a megváltás útján került a földalapba. A földigénylők többsége kapott földet, a 750 000 igénylőből 663 000 ezren jogos igénylők voltak, s közülük 642 000 (97 %) részesült is földjuttatásban. A jogosultak átlagosan 5,1 kh földhöz jutottak.⁵⁶

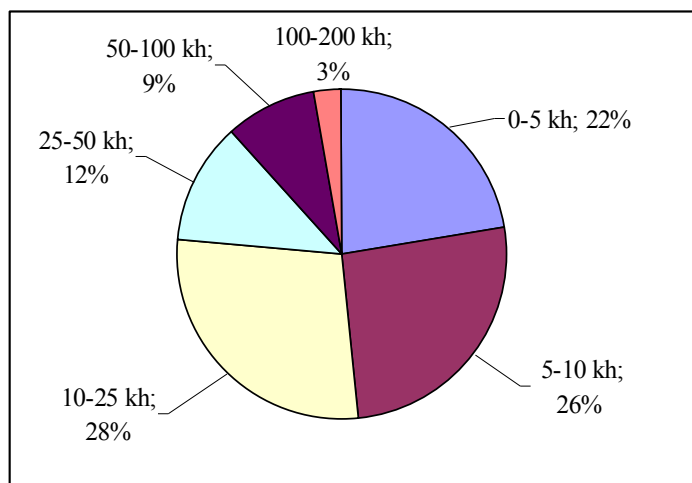
15. ábra: A földbirtok megoszlása a tulajdonosok között a földosztás után

Forrás: Szakács Sándor: A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945-1948, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971, 8. o.

A földosztás utáni több mint kétmillió magánbirtok alig 3 %-ának területe haladta meg a 25 holdat, vagyis azt a birtokhatárt, ami fölött később gazdagparasztnak („kulák”-nak) minősítették a tulajdonost. A 25 holdon felüli magánbirtokok területe pedig az összes magánbirtokra eső terület 24 %-át tette ki. (16. ábra)

A földosztás nem oldotta meg az új földtulajdonosok gondját. A kiszabott megváltási díjat fizetniük kellett, valamint a földosztás műszaki munkálatainak díja is őket terhelte, hasonlóan az építési anyagokért is fizetni kellett. Súlyosbította a helyzetet, hogy 1945 –47 –ben három éven keresztül nagy aszály pusztított, az adóterhek és a beszolgáltatási terhek nőttek, s a kialakult agrárrolló is nehéz helyzetbe hozta a gazdákat.

⁵⁶ Számok és Tények 1944-1955, (1955)

16. ábra: A földtulajdon megoszlása a földreform után (terület %)

Forrás: Szakács S. (1971) 21. o.

Miközben az új gazdáktól beszédtek a megváltás esedékes összegét, gazdálkodásuk segítésére alig kapnak támogatást, s csak nagyon kevés hitelhez juthattak.⁵⁷ Az új gazdák többsége nem rendelkezett a legszükségesebb felszerelésekkel sem. Mégis, sok esetben a saját fogyasztásuk rovására is mindent megtettek a saját birtokuk fejlesztése érdekében. Arra is akadt azonban jó néhány példa, hogy nem tudták fizetni a megváltást és kénytelenek voltak lemondani a kapott földről. Mindezen teher ellenére több gazdaságban a termelés nőtt, ami elsősorban a saját földtulajdon rendkívüli energiákat felszabadító erejét mutatta.

A földhöz juttatott emberek nagy része korábban földnélküli cseléd, mezőgazdasági munkás vagy törpebirtokos volt. A nem elegendő kiosztásra kerülő földterület miatt sokszor az előírt minimális 3 kat. holdat sem kaphatták meg, így az új gazdaságok nagy része eleve életképtelen volt. Ezzel gyakorlatilag a későbbi szövetkezetesítés szükségességét is megteremtették, ugyanakkor sok sérelmet okoztak a jól működő korábbi középbirtokosoknak. Mint Rainer M. János írja Nagy Imréről szóló életrajzában⁵⁸ : „A földreform elsősorban politikai intézkedés volt, a szorosán vett közgazdasági racionalitáshoz kevés a köze. Fő

⁵⁷ Szakács Sándor : „A földreform”, in: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyág felszabadításától napjainkig*, Budapest, Napvilág Kiadó, 1998, 322. o.

⁵⁸ Rainer M. János: *Nagy Imre*, Vince Kiadó, Budapest, 2002. 35. o.

törekvése ... az előző rendszerrel azonosított nagybirtok felszámolása volt. ... Politikai büntető szerepet is játszott, mert a háborús bűnösök ... birtokait elkobozta.”

A gazdaságilag „életképes” méretű birtokok kialakulása nem tudott megvalósulni **földvásárlások** útján sem. Ennek egyik oka a rossz időjárás miatti alacsony jövedelemképződés, amely még a legjobban gazdálkodók számára sem biztosított felesleget földvásárlási célra. A csekély mértékű ingatlanforgalom (nem utolsó sorban a pénzromlás miatt is) rendszerint termény vagy állatok ellenében történt. 1946-ban általában egy katasztrális holdért 40-60 q búzát vagy tehenet adtak.⁵⁹ A mezőgazdaság hitelhez sem jutott megfelelő áron. 1947-ben elkezdődtek a tagosítási felmérések, s azért, hogy a föld adásvételek ne zavarják a mezőgazdaság átszervezését, korlátozták a meglévő gyér birtokforgalmat is.⁶⁰

3.1.3 A stabilizáció

A háborús pusztítások, a jóvátétel súlyos terhei komoly élelmiszerellátási nehézségeket okoztak. A közellátás biztosítása érdekében folytatódott a háború alatt kialakított kötött gazdálkodás, sőt a szabad piac egyre jobban visszaszorult. Ugyanakkor a földadót és egyéb adókat is természetben vetették ki a parasztsokra. A termelés megindításának pénzigényét fedezetlen bankjegy kibocsátással biztosították, ami gyors inflációhoz vezetett. 1946-tól a gazdaság irányítása valójában az MKP vezette Gazdasági Főtanács kezébe került. 1946 augusztusában az állam az új forint bevezetésével, s **az egész gazdaságot átfogó** intézkedéseivel sikeresen stabilizálta a gazdaságot,⁶¹ s ezzel szerepe megerősödött a magángazdasággal szemben. A bevezetett **új árrendszer teljesen elszakadt a világpiaci ártól**. Az 1938/39. évi áradatokból kiindulva, de azokat önkényesen változtatva alakították ki az árakat. Az iparfejlesztés ösztönzésére és a mezőgazdasági vásárlóerő korlátozására az ipari termékek árait jóval a mezőgazdasági árak szintje felett határozták meg. „Végeredményben a mezőgazdasági árak a háború előttihez képest 40-50 százalékkal maradtak el az ipari ártól, vagyis a stabilizáció után hozzávetőlegesen még egyszer annyi

⁵⁹ Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéből 1945-1948 (1977), 608. o.

⁶⁰ Az 1948. december 22-én kiadott 13 100/1948.sz. kormányrendelet az ingatlanforgalmat engedélyhez kötötte. Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéből (1977), 630. o.

⁶¹ Az 1946. évi magyar stabilizáció nemcsak új ár- és bérszínvonalat, hanem új ár- és **bérrányokat** határozott meg. Ausch Sándor: „Az 1946. évi stabilizáció”, *Közgazdasági Szemle*, 1956. III. évf. 7-8. sz. 903-918. o.

mezőgazdasági munkát kellett adni az ipari termékekért, mint a háború előtt.⁶² Az árárányok kialakítása a begyűjtési célokat szolgálta. Az 1947-es ármódosítások sem ismerték el a föld és a tőke kamatigényét, az árárányok továbbra is fennmaradtak, s az **agrárrolló**, az ipari és a mezőgazdasági árszint közötti különbség bár kissé csökkent, de nem szűnt meg. ***Az átmenetinek tervezett, a mezőgazdaságot hátrányosan kezelő árrendszer azonban az ötvenes években is fennmaradt.***

3.1.4 A fordulat – agrárviták a szövetkezetekről

A II. világháború befejezésekor a szövetséges hatalmak elismerték a Szovjetunió jogát, hogy megfelelő biztonságos övezetet alakítson ki a szomszédos államokban. A háború utáni első években a szövetséges nagyhatalmak békés együttműködésébe vetett remény alapján lehetségesnek tűnt, hogy Magyarország a Szovjetuniótól eltérő módon fejlődjön, ezt mutatták a Magyar Kommunista Párt szövetkezeti irányelvei (1948. április), amely szerint „... sem a földreform, sem a stabilizáció kimenetele nincs még teljesen biztosítva. A nagybirtokok felosztása és több százezer paraszt kisbirtokhoz való juttatása lehetővé teszi a mezőgazdaság szocialista alapon való újjászervezését és a kapitalista elemek fokozatos kiküszöbölését, amennyiben azonban a mezőgazdasági ártermelés továbbra is kapitalista gazdálkodás keretében történék, a földreform kiindulópontjává válhat a mezőgazdaság amerikai vagy francia típusú kapitalista fejlődésének.”⁶³

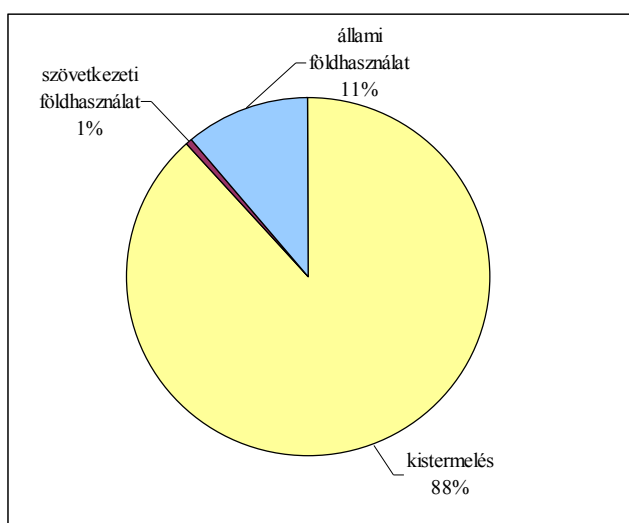
Ekkor még nyitva volt az út egy amerikai utas agrárfejlődés számára, amely egy önálló paraszt-polgári réteg kialakulásához vezethetett volna. Nagy Imre júniusi kaposvári beszédében még azt mondta: „a kisemberek tulajdonát megvédjük. E tulajdon biztonságát a demokrácia egész állami, gazdasági, politikai, erkölcsi és szellemi ereje biztosítja. Senkinek nem kell attól félnie, hogy akadhat ebben az országban olyan valaki, aki a kisemberek magántulajdonához hozzányúl.”⁶⁴

⁶² Pető I. – Szakács S. *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985, I.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985, 69. o.

⁶³ Irányelvek az MKP gazdaságpolitikájához. In: Rákosi Sándor, Szabó Bálint (szerk.), *A Magyar Kommunista és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944-1948.*, Kossuth Könyvkiadó, 1967. 537. o.

⁶⁴ Nagy Imre: A demokrácia magvetése kikelt a lelkekben. Beszéd Kaposvárott, 1948. jún. 29. in: Nagy Imre. *Egy évtized* 64. o.

„Magyarország szántóterülete 1948-ban 9735 674 kh volt. Ennek a területnek közel 20 %-a (1835000kh) 47200 gazdálkodó tulajdonában volt. Ehhez még hozzászámítva a 20-25 hold közötti gazdálkodók 30 000 fős csoportját, (699 000 kh földdel) azt mondhatjuk, hogy ez a réteg motorja lehetett volna egy parasztpolgári fejlődésnek. Mert ezeknek a gazdáknak a többsége nemcsak vagyonával emelkedett ki a gazdatársadalomból, hanem szaktudásával, szorgalmával, ügyességével is.”⁶⁵ 1948 januárjában még nem volt „időszerű” a gazdag paraszti réteggel szembefordulni, de már előtérbe kerültek a „korlátozások”. Ez elsősorban gazdasági téren jelentkezett: a progresszív földadó, az irreálisan magas hitelkamatlábak és a földvásárlások megakadályozásában.

17. ábra: A mezőgazdasági földterület használatának megoszlása 1949-ben

Forrás: A föld tulajdoni és használati viszonyai Magyarországon (1949-1989), KSH, Budapest, 1990. 48. o.

A fordulatot a külpolitika változásai hozták: 1947-től egyre jobban kiéleződött a nagyhatalmak szembenállása, s ennek következtében Európa kettészakadása. Az egyre erősödő hidegháborús hangulat és gyanakvás fokozta a szovjet nyomást a szomszédos államok felé. 1947-től egy újabb háború kitörésének veszélye merült fel. Ennek hatására

⁶⁵ Nagy József: „A kulákkérdés és megoldása az 1948-1953-as években”, *MÚLTUNK*, XLIV. évf. 1999. 3. sz. 41-97. o.

1947-48-ban szovjet befolyással felgyorsult a hatalomátvétel a Közép és Kelet-európai országokban: felszámolták a nem kommunista pártokat.

Magyarországon a korábbi többpárti demokrácia a Szovjetunió támogatásával gyors ütemben alakult át szovjet minta szerint egypárti hatalommá. A szovjet csapatok a békekötés után sem hagyták el az országot. A jugoszláv vezetés megbélyegzésével minden népi demokratikus országban elítélték és minden eszközzel megakadályozták a „külön utas” politikát, s csupán egyetlen út maradt: a szovjet modell és gyakorlat. Ez a radikális változás politikai téren az ellenzéki és a koalíciós pártok felszámolásában, a centralizált szovjet tervgazdasági modell átvételében az ipari objektumok államosításában és a mezőgazdaság gyors és erőltetett kollektivizálásában nyilvánult meg Magyarországon is. Az államosítás gyakorlatilag már a földosztással elkezdődött, hiszen ekkor mintegy 1,5 millió katasztrális hold igénybe vett terület állami kézbe került (erdők, mintagazdaságok).

1947 szeptemberében megalakult a Kominform,⁶⁶ amelynek feladata a Kelet-közép európai térségben végrehajtandó fordulat összehangolása volt. 1948 júniusában találkozott nyolc kommunista párt képviselője, s ennek hatása már az év őszétől érezhető volt Magyarországon is. A nyilvánosság előtt először Rákosi 1948. augusztus 20-i beszédében mondta ki a „kulákok” háttérbe szorítását és a termelőszövetkezetek szervezésének gyorsítását. Látni kell azonban azt is, hogy a nemzetközi viszonyok változása csupán időben előre hozta azt a kérdést, amit hosszabb távon is célként jelöltek meg a kommunista pártok: a magántulajdonnal szemben a szövetkezeti és az állami tulajdon létrehozását.

Vita keletkezett Nagy Imre és Rákosi között a kisparaszti földtulajdon és a szövetkezeti átalakulás időszerűségének kérdésében. Az 1948. november 27-28-i Központi Vezetőségi ülésen Rákosi –bár nem nyilvánosan, de kimondta, hogy három-négy év alatt kollektivizálni akarják a magyar mezőgazdaságot. Rákosi szerint: „A kapitalista fejlődés a falun, amíg nincs államosítva, nacionalizálva a föld, amíg nincs kollektivizálva a munka, amíg középparaszti és kulák van, mindig megvan a kapitalizálódás veszélye. Ez a kommunizmus ábécéje. Azért

⁶⁶ Székely Gábor: *A Kominform 1947-1949*, in: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947-1949*, Napvilág Kiadó, 2000. Budapest, 66. o. A Kominform a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája volt.

mondta Lenin, hogy a paraszt, akár középparaszt, akár kulák, naponta, tömegesen, óráról órára természetesen magától szüli újra a kapitalizmust.”⁶⁷

Nagy Imre arra hivatkozott :⁶⁸ a párt 1945-ös programnyilatkozatában még az szerepelt, hogy: „A földreformmal a demokrácia megvédte a kis- és középparaszt egyéni gazdaságát, magántulajdonát a nagybirtok nyomásával szemben.” A programnyilatkozat további részében kifejtette: „A párt védi a paraszti magántulajdont, éppen ezért ellenzi a kisbirtok további elaprózását és sikra száll tervszerű állami birtokpolitika keretében a föld adásvételénél az állam elővételi jogának gyakorlásáért a dolgozó parasztság javára.”

Bár végső célnak ő is a szocialista tulajdont tekintette, de az ahhoz vezető átmeneti szakaszban még sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem tartotta helyesnek a föld gyors nacionalizálását. Felvetette, hogy a pártnak nincs kidolgozott álláspontja a szocialista agrárátalakulással kapcsolatban, s ez inkább bizalmatlanságot és ellenérzést kelt a parasztságban. „A marxizmus–leninizmus álláspontja a földtulajdon kérdésében általában félreérthetetlen és világos. ... a föld nacionalizálása (társadalmi tulajdonba vétele)amely végső soron megszünteti a föld magántulajdonát általában és ezzel teljesen kiküszöböli az abszolút földjáradék formájában a mezőgazdaság termelőerőinek fejlődését gátló akadályt....nézeteltéréseink akkor merülnek fel, amikor nem általában a földtulajdont, hanem konkrétan a kisparaszti földtulajdont vizsgáljuk.” – érvelt tovább Nagy Imre, majd a marxizmus-leninizmus klasszikusaira hivatkozott. „A kisparaszti tulajdon elméletileg nem mindig és nem minden körülmények között gátja a termelőerők fejlődésének, ...Marx és később Lenin rámutatott arra, hogy bizonyos adott társadalmi-gazdasági viszonyok között a nagybirtokrendszer megszüntetése és kisparaszti földtulajdon teremtése, bizonyos változásokat hoz a földjáradékról szóló általános elméletben. ... olyan országokban ahol a kapitalista termelőmód viszonylag kevésbé fejlett, a nagybirtokrendszert pedig megszüntették, a kisparasztság földet vásárolni és bérelni nem tud, mert ilyen viszonyok között a föld adásvétele és bérlése a minimumra csökken - abszolút földjáradék általában nem létezik.... Ilyen körülmények között helytelen lenne állást foglalni a kisparaszti földtulajdon ellen abból kiindulva, hogy a földtulajdon általában gátja a termelőerők fejlődésének.”⁶⁹

⁶⁷ Rákosi Sándor, (1988), 192. o. Részlet Rákosi Mátyásnak a Központi Vezetőség ülésén mondott zárszavából, 1949. március 5.

⁶⁸ Idézet Nagy Imre: Nézeteltéréseink c. művéből, 1949. március 5. idézi Rákosi S, 1988.195.o

⁶⁹ Rákosi Sándor (1988). 195-196. o.

Nagy elméleti oldalról próbálta alátámasztani a fokozatosság és erőszakmentes átmenet igényét: „Tudjuk, hogy a földjáradék az átlagprofiton felül többlet. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy a kisparaszti gazdaságokban általában egyszerű újratermelés megy végbe. Már pedig egyszerű újratermelés mellett a kisparasztgazdaságok nemcsak az átlagprofiton felüli többletet (földjáradékot) nem termelik ki, hanem az átlagprofitot sem. A kisparaszti földtulajdon tehát földjáradék formájában általában nem realizálódik, annál kevésbé, mert a föld adásvétele és bérlése erősen korlátozott.” Összeegyeztethetőnek tartotta a kisparaszti gazdaságok és a szövetkezetek együttműködését, s azt feltételezte, hogy a szövetkezeti gazdálkodás a nagyüzemi gazdálkodás előnyei miatt eleve gyorsabban tud fejlődni, „...és végeredményben ez dönti el a kisparasztgazdaság fejlődésének irányát a szocializmus javára a kisparaszt egyéni gazdaságában is, utóbbinak lassú, fokozatos áttérése útján a szövetkezeti termelési formára”.⁷⁰

Nagy Imre felismerte azt a tényt, hogy a földtulajdon megszüntetésének kérdése azért sem idősebb, mert a magántulajdon a parasztság alapvető igénye. Engels és Sztálin írásaira is hivatkozott, amelyekben kifejtették, hogy az „elhamarkodás, radikalizmus, türelmetlenség ezen a téren mérhetetlen károkat okozna a szocializmus ügyének.” Nagy Imre látta, hogy ha a mezőgazdaság átmeneti szakaszán a kisparaszti tulajdon megszüntetését tűzik napirendre, az egész parasztság szembefordul a párttal. Ha a kisparasztság termelőszövetkezetekbe való tömörítésének feltétele a földtulajdonról való lemondás, ez eleve kudarcra ítéli a szövetkezeti mozgalmat. Rákosiék azonban már eldöntötték a termelőszövetkezeti átalakulás „szükségességét”, így az érveket „jobboldali opportunisták” nézeteknek nevezték.

Az 1949-ben meghirdetett ötéves terv végül is kissé enyhébben, 5-6 év alatt kívánta megvalósítani a célt: 1954-re a szántóterület 60-65 %-a legyen kollektivizálva. S bár nyilvánosan az önkéntesség és fokozatosság jelszavak hangzottak el, valójában erőszakkal kényszerítették az ellenálló parasztságot a termelőszövetkezetekbe.

⁷⁰ Rákosi Sándor (1988).199.o.

3.2 Az állam-szocialista gazdaság kiépítése (1949-1965)

3.2.1 A klasszikus rendszer

Az első olyan ország, amely célul tűzte ki a szocializmus és a kommunizmus megvalósítását, a Szovjetunió volt. Így minden később létrejött, a szocialista táborba tartozó ország mintaként tekintett a szovjet tapasztalatokra. A rendszer „klasszikus formáját” a sztálini időszak jelentette, ez még „elméleti tisztaságában” mutatta be a szocialista rendszer működését.

A szocialista rendszer állandó hivatkozási alapja Marx és Engels elmélete volt, amelyet a kapitalizmus tapasztalatai alapján dolgoztak ki. Ebben az elméletben alapvető szerepe volt annak a gondolatmenetnek, hogy a fejlett kapitalizmusban a termelés koncentrációja olyan magas fokot ér el, ahol már csak maroknyi tőkés kezében összpontosul a tőke, s ezzel párosulva a kizsákmányolás akkora elégedetlenséget vált ki, hogy a proletáriátus átveszi az irányítást⁷¹. Ez a gondolat sor egyúttal azt is feltételezte, hogy a kapitalizmus által már elért magas termelési színvonalat haladja meg a szocializmus. Megkérdőjelezhetetlen alapelvként jelent meg az az állítás, hogy ehhez a magas termelési színvonalhoz egy másfajta elosztási rendszer és egy központi irányítás járul, amely a központi tervezéssel kiküszöböli a piac „anarchiáját”, a teljes foglalkoztatottság megszünteti a munkaerő mint legfontosabb termelőerő elherdálását, ezért a szocializmus fejlettebb formációnak tekinthető a kapitalizmusnál. „Marx és később Lenin is hangsúlyozták, hogy a szocializmus felsőbbrendűsége nem etikai (vagy nem elsősorban etikai) síkon mutatkozik meg, hanem a gazdasági teljesítmény tekintetében. A klasszikus szocializmus hivatalos ideológiája azt a meggyőződést tükrözi, hogy ez a gazdasági felsőbbrendűség magából a rendszerből következik. ... A klasszikus rendszer végének egyik legfontosabb jele, amikor ez a feltétlen bizalom a rendszer gazdasági felsőbbrendűségében megrendül.”⁷²

Szűkebb témánk szempontjából érdemes először felidézni, mi volt a szocialista rendszer deklarált véleménye a szocialista földtulajdonról, árákról, majd áttekintjük ennek gyakorlati megvalósulását. A földkérdésről alkotott álláspont visszanyúlik Marx és Engels álláspontjához, sőt végül is Ricardo nézeteihez, hiszen Marx ezt fejlesztette tovább. Erre

⁷¹ Marx, Karl „Bizalmas közlés”, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 16. kötet. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, [1870], 1964, 402-403.o.

⁷² Kornai János: *A szocialista rendszer*, Budapest, 1993, 82. o.

támaszkodott Lenin és Sztálin hivatalos ideológiája, amely a megvalósult szocializmus megoldását tekintette minden ország számára követendőnek.

A tulajdon

Általánosan ismert megállapítás, hogy a szocialista rendszer elsődleges jellegzetessége az, hogy egyetlen (kommunista) párt gyakorolja az osztatlan hatalmat, s ennek a pártnak kitűzött célja a magántulajdon (a termelőeszközök magántulajdona) felszámolása. Ennél a kijelentésnél jóval árnyaltabb elemzést ad a tulajdon fogalmáról Kornai János⁷³. Elemzéséből egyetlen nézőpontot emelünk ki, amely a feldolgozott témához kapcsolódik: a tulajdon egyik alapvető osztályozási szempontja, mire jogosult a tulajdonos? Ennek alapján három jogkört határoz meg:

a) ***a reziduális jövedelemre vonatkozó jog***: azaz ki rendelkezik a tulajdon hasznosításából származó (a költségek levonása után megmaradó) jövedelemmel. Ha egy szervezet nem rendelkezik az általa létrehozott reziduális jövedelem felett teljes jogkörrel, s nem is felel a tulajdon hasznosítása közben keletkezett tartozásokért, akkor nem is érdekelt a hasznosítás sikerességében. Ez egyúttal azt jelenti, hogy más, mesterséges ösztönzőket kell alkalmazni, hogy érdekelt legyen a tulajdon megfelelő hasznosításában.

b) ***elidegenítési jog***: a tulajdon eladása, bérbeadása, elajándékozása, illetve öröklésének joga. Ezek a jogok nem feltétlenül járnak együtt.

c) ***szabályozási jogok*** a tulajdon hasznosításával kapcsolatos irányítási, döntési, felügyeleti jogok. Ezeket a jogokat is megoszthatja a tulajdonos másokkal.

Hogyan érvényesültek ezek a tulajdonjogok a vizsgált időszakban a magyar mezőgazdaságban? Az állami tulajdon, az állami vállalat foglalta el a „stratégiai magaslatokat”⁷⁴: „azokat a pozíciókat, amelyek megragadásával uralkodni lehet a gazdaság többi, nem állami szféráján.” A mezőgazdaság nem tartozott a stratégiai magaslatokhoz. Ez azt jelentette, hogy itt az állami vállalatok mellett gyakorlatilag megtűrték más tulajdonformát is. (Ezek azonban csak megtűrt és másodrendű tulajdonformák voltak, a végső cél az igazi állami tulajdon maradt.) A piacot, mint zavaró tényezőt, amely a kereslet-kínálat ingadozásával az erőforrások nem egyenletes kihasználását eredményezi, a klasszikus szocializmusban a központi tervezés váltotta fel.

⁷³ Kornai (1993) 94 - 120.o.

⁷⁴ A fogalmat Lenin vezette be ld. Kornai (1993), 103.o. lábjegyzet

Az állami tulajdon

Az állami gazdaságoknál, mint általában az állami vállalatoknál a reziduális jövedelem az állami költségvetésbe folyt bele. A munkások munkabérééről, az árakról, a termelőeszközök áráról a központi bürokrácia döntött, így végül is a keletkező „jövedelem” is a központi döntésektől függött. Ennek eredményeképpen a keletkezett jövedelmek nem mértek semmiféle gazdaságosságot, s a tulajdont működtetők kapott jövedelme sem függött a keletkezett „jövedelemtől”. A hatékonyabb gazdálkodást mesterséges ösztönzőkkel próbálták elérni.

Az elidegenítési jogot (*a b*) típusú tulajdonjogot) még a névleges tulajdonos, az állam sem gyakorolhatta, nem változtathatták meg a gazdaságok méretét, földtulajdonát, sőt, a klasszikus rendszerben a termelési struktúrát sem. A szabályozás tulajdonjoga (*a c*) típusú tulajdonjog) is a bürokráciáé volt. Ugyanakkor a jövedelemmel kapcsolatos jogok és a szabályozási jogok jellemzően elváltak egymástól, s csak a legfelsőbb szinten találkoztak.

Mindezek következtében a tulajdon elszemélytelenedett, a folyamatok szétváltak, a termelési struktúra meghatározása és a keletkezett jövedelem felhasználása elkülönült döntéshozók feladatköre volt. Ennek megfelelően az erőforrások hasznosítása (így a földé is) nem gazdaságossági alapon történt.

A szövetkezeti tulajdon

Sajátos tulajdonforma a szövetkezet, amely csak névlegesen volt önkéntes társulás, valójában erőszakos kollektivizálás eredményeképpen alakult ki.

A reziduális jövedelemhez való jog nem érvényesült: a szövetkezet nem dönthetett önállóan a keletkezett jövedelem felhasználásáról. A tagoknak juttatott munkaegység nagysága nem volt szoros összefüggésben az elvégzett munkával: forrása az állam által diktált árakon számított nettó bevétel és az állam felé előírt kötelezettségek levonása utáni maradék volt. A *b*) tulajdonjog is hiányzott, mivel sem elidegeníteni nem lehetett a földtulajdont, sem más szövetkezetekkel egyesülni nem lehetett. A szövetkezeti vezetőség választása csak névlegesen függött a tagságtól, a vezetők kinevezése valójában a bürokráciától függött. A szabályozási tulajdonjogok is a központi bürokrácia kezében voltak, így végül is a tulajdonjogokban lényegi különbség nem volt az állami vállalat és a szövetkezet között.

A *háztáji gazdaság* eltérést mutatott az előzőektől, a háztáji gazdaságban keletkezett jövedelmével a gazdaság maga rendelkezett, azaz itt érvényesült az *a)* típusú tulajdon, s ez volt az, ami ösztönzően hatott a háztáji termelésre.

Az *önálló paraszti tulajdonra* szintén érvényes volt az *a)* típusú tulajdonjog, s a *b)* és *c)* típusú jogok fokozatos korlátozásával próbálták minél inkább visszaszorítani az egyre inkább „zavaró” önálló gazdaságokat.

Felmerülhet a kérdés, *miért volt szükség a magántulajdon felszámolására*, ha nem volt „stratégiai magaslat” a mezőgazdaság?

- Az egyik ok a háború utáni élelmiszerfeldolgozás megszervezése, a városok élelmiszerrel való ellátása volt. Ez indokolta a beszolgáltatás fenntartását is.

- Ide sorolható az erőforrások szűkössége is: az erőltetett iparosításhoz (külföldi források nem álltak rendelkezésre) csak a belső keletkezett jövedelmek átcsoportosításával lehetett forrásokat szerezni. Ehhez viszont az államtól függő gazdaságok kellettek.

- További, gazdasági ok volt, hogy feltétel nélkül hitték: *a nagyüzem önmagában a méretgazdaságosság miatt hatékonyabban termel*. A szocialista nagyüzem fölényét abban látták, hogy a közös tulajdon lehetővé teszi az ésszerűbb tervezést, és az igazságosabb elosztást, s ez növeli az érdekeltséget. Ezért minden eszközzel keresztül akarták vinni a nagyüzemesítést, s ezzel éppen az ellenkezőjét érték el: a kényszer olyan ellenállást váltott ki a nagyüzemmel szemben, hogy az érdektelenség miatti munkamorál következtében a nagyüzem nemhogy túl nem szárnyalta, de el sem érte a magángazdaság termelékenységét.

- Végül nem lényegtelen indok volt az, hogy „a magántulajdonon alapuló parasztgazdaság nem fért össze a bürokrácia totalitárius hatalmával, mert önálló társadalmi, politikai és gazdasági erőt képviselt ... ahol a kisárutermelés széles körben folyik, ott a felhalmozás folyamatosan létrehozza a kapitalista tulajdont is: a legsikeresebb vagy legszerencsésebb kis és középparasztokból kulák lesz.”⁷⁵

⁷⁵ Kornai (1993), 113. o.

Hozzájárult ehhez az az ideológia is, hogy a „klasszikus rendszer” elvetette a „csökkenő hozadék” elvének érvényesülését szocialista viszonyok között. „A föld csökkenő termelékenységének ... főleg nem természeti okai vannak, hanem a kapitalista társadalom ellentmondásai nyilvánulnak meg ebben.”⁷⁶ Így a mezőgazdaság fejlődésének egyik akadályát a föld magántulajdonában és az ezzel összefüggő földjáradék keletkezésében látták, amely a föld tulajdonosainak juttatott jövedelem formájában fejlesztési forrásokat von el a mezőgazdaságtól.

Felmerül a kérdés, miért nem nyílt államosítással „oldották meg” a kérdést? Miért volt szükség az átmeneti szövetkezeti forma alkalmazására, hiszen egy pillanatra sem tettek le a véső cél, az igazi állami tulajdon megvalósításáról? A politikai realitás volt az, ami nem tette lehetővé, hogy a szovjet gazdasághoz hasonlóan, kezdettől fogva az állami tulajdon kerüljön túlsúlyba. A magántulajdon felszámolása és a köztulajdon létrehozása azonban mindvégig a klasszikus szocializmus végső értékei közé tartozott.

A klasszikus szocializmusban az *árakat* lényegében *adminisztratív úton* határozták meg. Az árak és a termelt mennyiségek tervezése egymástól elszakadt, s külön hivatal foglalkozott a naturális tervszámokkal és az árakkal. Az árak alapvetően a belföldi előállítási költségekből indultak ki, s alku folyamatokban fogadtatták el a termelők az árhatósággal.

A hatósági árak megállapítása során az alábbi elveket alkalmazták:⁷⁷

- Az áraknak a marxi elmélet szerint a társadalmilag szükséges ráfordításokat kell tükrözniük. Ez lényegében ráfordítás arányos árat jelentett, amelyben elismerték a társadalmilag szükséges költségeket és egy „normálisnak tekintett nyereséget”, valamint a költségvetésbe befizetett jövedelmet. Mivel azonban a hatékonyságot kikényszerítő piaci verseny nem volt, így *a társadalmilag szükséges munkát az átlagköltség alapján* becsülték. Következésképpen adódott, hogy az átlagosnál nagyobb ráfordítású, de a társadalom számára még szükséges terméket előállító termelők csak veszteségesen tudtak termelni, s támogatást kaptak. Ugyancsak a szocialista árelmélet következményeképpen nem jelent meg a költségek között a föld használata, sőt a tőke kamata sem. A tényleges ármeghatározásban további torzítást

⁷⁶ Fekete Ferenc: Lenin tanítása az agrárkérdésről, *Társadalmi Szemle*, IX. évf. 1954./1. sz. 15-36. o.

⁷⁷ Részletesebben ld. Kornai (1993), 178-185. o.

okozott a többi tényezőhöz képest irreálisan alacsony bérszínvonal, a felhasznált import termékek árát pedig az önkényes devizaárfolyam tette esetlegessé.

- További alapelv volt az ármeghatározás során, hogy **ösztönzőként szolgáljon** egyes tervfeladatok teljesítésére. (Pl. a műtrágya és egyes mezőgazdasági termelőeszközök árát alacsonyan tartották a modern technika ösztönzésére.)

- Alapkövetelmény volt az árak **stabilitása** is. Ezt részben az inflációtól való félelem, részben a tervezhetőség indokolta.

E három –sokszor egymásnak ellentmondó- elv együttes alkalmazása bonyolult támogatási és elvonási rendszert eredményezett. Ugyanakkor az árak nem töltötték be azt a feladatukat sem, hogy jelezzék az erőforrások relatív szükségességét, s gazdaságos felhasználásra ösztönözzenek. Ez egyre világosabbá vált egyrészt a hiányzó termékekben, másrészt az erőforrások pocsékolásában. ***Az önkényesen megállapított árak nem voltak alkalmasak az ésszerű gazdálkodás ösztönzésére.***

Hogyan alakult ki a klasszikus szovjet rendszer?

Döntő tényező volt a kommunista párt osztatlan hatalmának kialakítása, ahol az állam és a párt összefonódik. Az állami és a majdnem állami (szövetkezeti) tulajdon kialakulása már csak következménye ennek: ugyanis „a hatalom osztatlansága és az ezzel együtt járó totalitarizmus nem fér össze azzal az autonómiával, amit a magántulajdon jelent. Ez a fajta uralom az egyén szuverenitásának nagyfokú korlátozását igényli. A teljes alávetettség annál következetesebben valósul meg, minél messzebbre megy a magántulajdon felszámolása.”

...” a kisparaszti tulajdon léte is zavarja e társadalom központosított és államosított rendjét.”⁷⁸

Lenin szerint törvényszerű, hogy a kapitalista viszonyok között a parasztság három rétegre bomlik: kialakul egy szegényparaszti egy középparaszti és egy gazdag paraszti réteg, s szükségszerűnek tartotta azt is, hogy a középparasztság törvényszerűen felmorzsolódik, és a két szélső réteghez csapódik. A szocializmushoz vezető út három lépcsőjét Lenin fogalmazta meg a VIII. Pártkongresszuson tartott beszédében: ezt emlegetik a lenini hármastételként:

⁷⁸ Kornai (1993), 383. o., 387. o.

az első szakasz a demokratikus átalakulásért vívott harc, amely a földesurak ellen folyik, melynek során a munkások és a parasztság együtt lép fel a nagybirtokosok ellen. A második szakasz a proletárforradalom időszaka, amely a kapitalista tulajdon ellen folyik, s ekkor már a munkásosztály a szegényparasztsággal szövetkezve, a középparaszti réteget semlegesítve fordul a gazdag parasztság („kulákok”) ellen. S végül a harmadik szakaszban a középparasztság megnyerése és a szegényparasztsággal kötött tartós szövetség biztosítja a falusi tőkés elleni harcot.

A klasszikus szocializmus hazájában már 1917 őszén a földről szóló Dekrétum kimondta, hogy: „a föld magántulajdon örökre megszűnik, föld nem adható el, nem vehető, nem adható bérbe, illetve nem zálogosítható el, sem pedig bármilyen más módon el nem idegeníthető.” „Minden föld megváltás nélkül kisajátításra kerül, az egész nép tulajdonává válik, és a rajtuk dolgozók használatába megy át.”⁷⁹ A hadikommunizmus időszaka után az új gazdasági politika (NEP) feladata az volt, hogy érdekeltté tegye a kisparaszti gazdaságokat a termelésben, hogy a közellátás biztosítva legyen. A kezdeti sikerek után azonban folytatódott az erőltetett kollektivizálás, s ezzel a szocialista rendszer „megvalósult”. Lényegében ezeket az elveket próbálták meg átvinni a többi szocialista ország gazdaságára is.

3.2.2 A szigorúan centralizált gazdaság kiépítése Magyarországon (1949-1956)

A „hidegháború” egy új világháború lehetőségét vetítette előre. Előtérbe került a katonai felkészülés, ennek eszközeként a gyorsított iparosítás, s a mezőgazdaság rovására. A Szovjetunióhoz való szorosabb kötődés egyértelműen a szovjet példa másolását írta elő. Az önkéntesség helyébe az erőszak, a fokozatosság helyébe a gyors és radikális átalakítás lépett.

A fejlődő ipar számára a szabad munkaerőt, a lakosság élelmiszerszükségletét, sőt az iparosításhoz szükséges források egy részét is a mezőgazdaság biztosította, a megtermelt nemzeti jövedelem nagy részének elvonásával. Ennek legfőbb eszközei az alacsony mezőgazdasági árak és a termények kötelező beszolgáltatása voltak.

⁷⁹ Szakács Sándor: „A Szovjetunió mezőgazdasága (1917-1939)”, *Agrártörténeti Szemle*, XXI. évf., 1979. 1-2. sz. 100. o.

A „véletlen” piaci hatások kiiktatására a központi tervezés volt hivatott. Az állami tulajdonba került iparban tervutasításokkal oldották meg a központi akarat érvényesülését, a nagyrészt magántulajdonosokból álló mezőgazdaságban pedig a kollektivizálás gyorsításával, illetve a beszolgáltatási rendszer még erőteljesebb fokozásával próbálták elérni a célt. Ezeket az irreális követelményeket abból a *feltevés*ből kiindulva tették, hogy *a nagyüzem gazdasági fölénye egyértelmű* és bizonyított, másrészt abból a meggyőződésből, hogy a központi akarat tervezés útján vezérelni tudja a gazdaságot.

Agrárrolló

Mint már említettük, az erőforrások átcsoportosítása a mezőgazdaságból az iparba már az 1946-os stabilizáció idején megkezdődött. A belső piacot elzárták a külföldi versenytől, s az árarányokat önkényesen, -a világpiactól függetlenül-, a gazdaságpolitika aktuális céljai alapján, kormányzati döntéssel határozták meg. Ezzel végleg megszakadt a piac és az árrendszer kapcsolata, s az árak csupán „elszámolási eszközként” és a „jövedelemátcsoportosítás eszközeként” funkcionáltak.

Miután az ipar fejlesztése volt a cél, az ipari termékek árát relatíve magasabban határozták meg, mint a mezőgazdasági árakat, ezzel lényegében az újjáépítés terheit a parasztságra hárították. Gyakorlatilag háromféle ár volt érvényes a mezőgazdaságban: a kötelező beszolgáltatás árait az állam diktálta, a szerződéses felvásárlási árakban „ösztönzési szándék” is tükröződött, míg a szabad piaci árakat a kereslet-kínálat alakította. Becslések szerint a megtermelt jövedelem mintegy fele került így elvonásra a mezőgazdaságból.⁸⁰

Meg kell jegyeznünk, hogy az agrárrolló nem magyar sajátosság volt. A tények azt mutatják, hogy a mezőgazdasági termékek világpiaci ára az elmúlt száz évben folyamatosan csökkenő trendet mutat.⁸¹ Az 1950-es években azonban nem erről a folyamatról volt szó. Mivel a hazai felvásárlási árak nem a piacon kialakult árak voltak, hanem a központi tervezés határozta meg azokat, így az agrárrolló mesterséges nyitása politikai és gazdaságpolitikai célokat szolgált, a magángazdaság háttérbe szorítása és az erőltetett iparosítás forrásainak biztosítása volt a cél.

⁸⁰ Pető –Szakács (1985), 132. o.

⁸¹ Általában véve is igaz, hogy a nyersanyagok világpiaci árai is csökkentek a feldolgozott termékek világpiaci árához képest. Ennek közgazdasági magyarázatát az adja, hogy a mezőgazdasági termékek ár és jövedelemrugalmassága jóval kisebb, mint az ipari termékeké.

Adóterhek, beszolgáltatás

Az árrendszerhez hasonlóan a források átcsoportosítását szolgálta a kötelező beszolgáltatás mértékének és az adóterheknek a növelése is. Az adórendszer deklarált célja a termelészövetkezetek megerősítése és a gazdag parasztság háttérbe szorítása volt.

A főbb adóterhek:

- a már korábban is létező földadó, amelyet természetben (búzában, stb.) kellett fizetni
- az 1948-tól bevezetett mezőgazdaság-fejlesztési járulék
- az általános jövedelemadó: 1949-től jelent meg a gazdag parasztsók kataszteri tiszta jövedelmének progresszív adója.

1948-tól a „falusi osztályharc éleződésének” elve alapján nyíltan támadták a gazdagparasztságot („kulákok”).⁸² A földadó és a beszolgáltatási kötelezettség mellett mezőgazdaság-fejlesztési járulékot is kivetettek rájuk, s a határozat egy évvel későbbi módosítása már egyértelművé tette, hogy ez a járulék „kulák adó”.⁸³ Ez alól akkor sem menekülhetett a „kuláknak” nyilvánított paraszt, ha birtoka 25 hold alá, illetve kataszteri tisztajövedelme 350 korona alá csökkent, sőt sokszor nemcsak középparasztsók, hanem kisparasztsók is ebbe a besorolásba kerültek. „A kulák lényegét tekintve mindenekelőtt politikai kategória volt: „a falusi burzsoázia”, „az utolsó tőkés osztály” falun, amellyel a fő baj nem az volt, hogy vagyoniilag a falu valóban vezető rétegét képezte, ... hanem hogy részben vagyoni függetlensége és eredményessége, részben a falusi népesség más csoportjaira gyakorolt gazdasági és politikai befolyása révén a kollektivizálással szemben a falusi ellenállás lehetséges vezető rétegét képezte.”⁸⁴

A gazdagparaszti rétegről kezdettől fogva éles viták folytak,⁸⁵ sokan a tőkés viszonyok újratermelődését látták bennük, mégis egyrészt politikai, másrészt gazdasági érdekek is

⁸² 1949 májusában jelent meg az a határozat, amely szerint „kuláknak” minősült az, 1. akinek földterülete a 25 holdat, vagy a kataszteri tisztajövedelme a 350 aranykoronát eléri vagy meghaladja, 2. vagy akinek földterülete a 15 holdat és a kataszteri tisztajövedelme a 150 koronát meghaladja, feltéve, hogy földbirtokon kívül egyéb jövedelme évi 5000 forintnál több (kupeckulák) in: A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948-1956., Napvilág kiadó, 1998. 66. o.

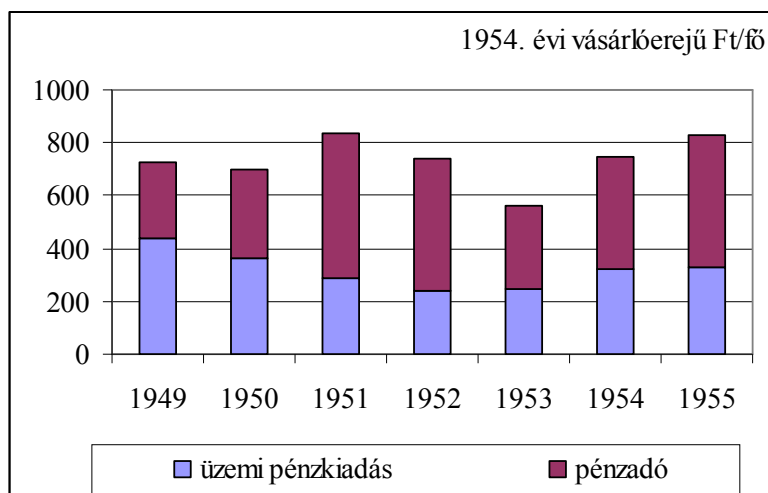
⁸³ Polonyi Szűcs Lajos: A mezőgazdaság adóztatása, *Állam és Közigazgatás*, 1950. okt.-nov. 718-726. o.

⁸⁴ Nehéz esztendőkről krónikája (1986), 90. o.

⁸⁵ Nézeteltérés alakult ki Nagy Imre és Rákosi között a kisparaszti tulajdon kérdésében, melynek során Nagy Imre a vádakkal szemben önkritikát gyakorolt, s 1949 szept. 1-jei PB ülésen vissza is vonja azt az állítását, hogy a kisparaszti tulajdon nem gátja a termelészövetkezetek szocialista fejlődésének. Ezek után Nagy Imre háttérbe szorult.

fűződtek ahhoz, hogy megőrizték azt a réteget, amely gazdálkodási tapasztalatával biztosítani tudta az élelmiszerellátást (amit a nem elegendő gazdálkodási tapasztalattal rendelkező újbirtokosoktól illúzió lett volna elvárni).

Az adóterhek legnagyobb mértékben 1951-ben növekedtek. (18. ábra)

18. ábra: A parasztság pénzádója és termelési célú kiadásai

Forrás: Pető-Szakács (1985): 184. o. 47. táblázat

Beszolgáltatás

Lényegében a kötelező beszolgáltatás is a jövedelem-elvonás egy formája volt, hiszen az előírt termékmennyiséget a központilag meghatározott (nagyon alacsony) áron kellett beszolgáltatni, s a fennmaradó terméket is gyakran előírt szerződéses áron értékesíthette a termelő. A begyűjtési terv például a legnehezebb 1951-52 években a mezőgazdasági termelés 78,2 %-át érintette.⁸⁶

Földelhagyás

A földosztást követően megindult a paraszti földtulajdon gyarapodása. Ez egyezett a parasztság évszázados tapasztalatával: Magyarországon a földmagántulajdon szerepe mélyen

⁸⁶ Estók J.- Fehér Gy. – Gunst P.- Varga Zs. : *Agrárvilág Magyarországon 1848-2002.* 287. o.

gyökerezett. 1949-ben a mezőgazdasági művelés alatt álló terület több, mint 86 %-a egyéni kisgazdasághoz tartozott.⁸⁷

Ezt a folyamatot szakította meg a fordulat, amely hirtelen nehezítette és korlátozta a földtulajdon növelését. Szovjet mintára megindult a „gazdag parasztek korlátozása” illetve kizsorítása, amelynek csak az szabott határt, hogy az ország élelmiszer ellátásához szükség volt az általuk előállított termékekre. Ugyanakkor a termelőszövetkezetek alapszabálya szerint (a szovjet kolhoz mintájára) gazdag parasztek nem lehetett a termelőszövetkezetek tagja sem 1959-ig.

Először a gazdag parasztek birtokai ellen indult támadás: rendelkezések születtek,⁸⁸ amelyek hátrányosan megkülönböztették azokat a birtokosokat, akiknek 25 holdnál több földjük volt.⁸⁹ Ez a rendelet később tovább szigorodott⁹⁰, s területi nagyságra való tekintet nélkül, csak az ingatlanforgalmi bizottság által kijelölt haszonbérlettel köthetett szerződést a tulajdonos. A bérleti díj sem volt szabad alku tárgya, nagyságát rendelet szabályozta, s a díj attól is függött, hogy a bérbeadó dolgozó parasztnak számított-e vagy nem.⁹¹ A növekvő terhek következtében *a nagyobb birtokkal rendelkező parasztek szabadulni akartak a földtől*, gyakran áron alul is eladták az államnak, vagy ingyen felajánlották, vagy elhagyták. Az 50-es évek elején a gazdag parasztek nagyobb része a teljesíthetetlen adó és beszolgáltatási terhek miatt elhagyta a mezőgazdaságot és az iparban keresett megélhetést. Ezzel *a földpiac gyakorlatilag megszűnt*.

1949 nyara és 1953 tavasza között mintegy 190 ezer fő több mint 1,8 millió kat. hold földterületet ajánlott fel az államnak, amelyből csaknem 1 millió hold volt „kulácföld”. A kormány Nagy Imre előterjesztésére úgy döntött, hogy a továbbiakban megtiltja a felajánlást, és előírja *a földművelési kényszert* (elmulasztása 5 évig terjedő börtönbüntetéssel járhatott). Ezzel gyakorlatilag a jobbágyrendszerre emlékeztető röghöz kötöttséget vezettek be, hiszen a

⁸⁷ *Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény*, KSH, Budapest, 1972. 44. o.

⁸⁸ 1948. augusztus 26-án rendeletet hoztak a mező- és erdőgazdasági ingatlanforgalom korlátozásáról, valamint a mezőgazdasági ingatlanok haszonbérletének korlátozásáról.

⁸⁹ Donáth (1977) 138.o.

⁹⁰ A Magyar Köztársaság kormányának 2760/1949. (III. 26.) Korm. sz. rendelete

⁹¹ 16 089/1950. (VIII. 11.) FM sz. rendelet, *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye 1950.* 1031-1032. o.

rendelet kimondta: „A földtulajdonnal rendelkezők részére munkakönyvet csak akkor lehet kiállítani, ha igazolják, hogy a föld megművelése biztosítva van.”⁹²

Összességében az 50-es évek elejéig több mint 1 millió hektár földet vett át az állam.⁹³

Az állam által átvett gazdaságok száma

Felajánlók	1949. VI.1- XII.31	1950	1951	1952	1953. I.1- III. 31.	összesen
Gazdag parasztok (25 kh-nál nagyobb gazdaság)	5631	6785	15953	10546	612	39527
Dolgozó parasztok (25 kh-nál kisebb gazdaságok)	1045	13732	16228	34350	2678	68033
Kétlakiak	129	224	4948	55415	5617	66333
Egyéb jogi személyek	173	692	3869	10144	2952	17830
<i>Az állam által átvett összes terület, kat. hold</i>						
Gazdag parasztok	206122	255795	318827	167923	13211	961878
Dolgozó parasztok	10766	70717	91209	162840	14824	350356
Kétlakiak	1912	1541	19458	250076	23140	296127
Egyéb jogi személyek	8586	27664	100873	60027	16848	213998
összesen	227386	355717	530367	640866	68023	1822359

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870-1970. Földterület I. KSH, Budapest, 1972. 179.o.

A tömeges földelhagyások ugyanakkor komoly termelés kiesést jelentettek, hiszen a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok nem voltak felkészülve ennyi földterület megművelésére.⁹⁴

⁹² Magyar Országos Levéltár XIX-A-83-a. 79.d.MT Eln.jkv. 1953.febr. 27. idézi Rainer M. J (1996) 493. o.

⁹³ A Magyar Köztársaság kormányának 4091/1949. (VI. 15.) Korm. sz. rendelete szabályozta a felajánlások formáit. Megváltás esetén a megváltási összeg nem lehetett több a kataszteri tiszta jövedelem 45-szörösénél, amelynek 35 %-át egy éven belül, 65 %-át négy éven belül kellett fizetni.

Tagosítások

1953-ra már mindenkire vonatkozott a föld adás-vételének, bérbeadásának korlátozása, hasznosításának megkötése. A legsúlyosabb csapást a paraszti földtulajdon sérthetetlenségére azonban az ötvenes évek elején évenként ismétlődő ún. tagosítások mérték.⁹⁵

Azon a címen, hogy az állami gazdaságok és termelészövetkezeti csoportok munkáját akadályozza a használatukban levő földterületek széttagoaltsága, de valójában a szövetkezetek érdekeit előtérbe helyezve újra és újra hozzányúltak a paraszti birtokokhoz. Az éveken keresztül tartó, évente megismételt „rendezések” bizonytalanná tették a földbirtoklást. Jellemzően az állami gazdaságok és termelészövetkezetek tábláit az „úri birtokosok” és „kulákok” földjein alakították ki. A kulákok egy része nem fogadta el a rosszabb minőségű és fekvésű birtokot, s felajánlotta az államnak. „Az egyénileg gazdálkodó paraszt csak azt tudta, hogy milyen nagyságú földterülete van, a helye esetleg évente változott. Mindez arra is jó volt, hogy egy-egy ilyen kampány alatt a szövetkezeti tagok száma és földterülete növekedjen, mert az örökké válkozó földeken lelkiismeretes munkát nem lehetett végezni, s így sokan inkább bevitték a földet a szövetkezetbe, jelképesen maguk is beléptek, de többségük elhagyta a mezőgazdaságot.”⁹⁶

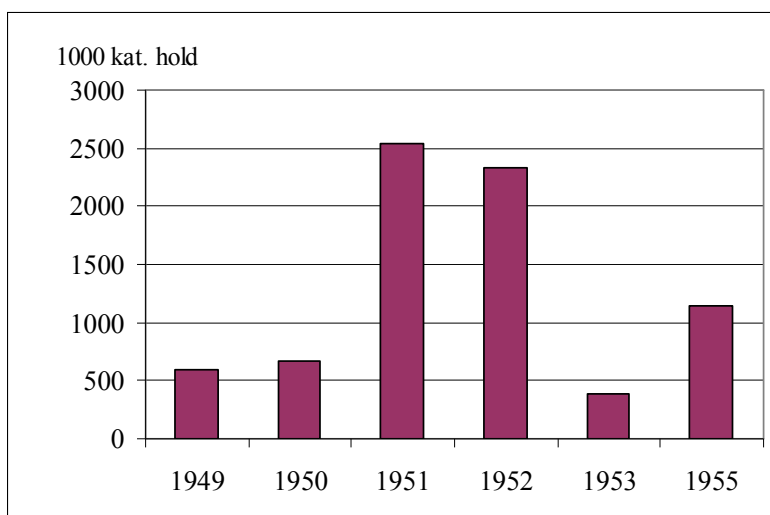
Összefüggő nagyüzemi táblák kialakítása címén 1949 őszétől 1953-ig 2280 községben 4089 tagosítási eljárással körülbelül 4 millió katasztrális hold cserélt gazdát. (19. ábra) Egykorú felmérések szerint fél évvel a tagosítás után a cserét szenvedők a kapott ingatlan mintegy harmadát hagyták műveletlenül.⁹⁷ Ebben szerepet játszott egyrészt az, hogy a csereingatlanok általában rosszabb és a lakóhelytől messzebb levő területek voltak, másrészt az is, hogy párhuzamosan nagy mértékben növelték a beszolgáltatások mellett az adóterheket is.

⁹⁴ 1951-ig több mint egymillió holddal csökkent a 25 holdon felüli, és mintegy 200 000 holddal a 20-25 hold közötti gazdaságok területe. Ezeknek nagy részét az állami gazdaságok és szövetkezetek művelésbe fogták, más része, több százezer holdnyi azonban tartalékföldalap részét képezte, és műveletlen maradt. 1952-re már kb. 1 millió kat. hold gazdátlan tartalékföld volt.

⁹⁵ A birtokok elaprózódása már a háború előtt is nehezítette a művelést, s a két világháború között is többször tervezték a területek tagosítását, de ez részben pénzügyi okokból, részben a parasztok ellenállása miatt elmaradt. A II. vh. után az 1949. XXIV. tv. rendelte el az áttelepített lakosság visszahagyott földjeinek rendezését. 1949 nyarán a III. törvény alapján végezték az első részleges tagosítást. 1951 nyarán a 145/1951. MT. S. rendelet alapján kezdte meg a Földművelési Minisztérium az általános tagosítást.

⁹⁶ Nagy József (1999) 78. o.

⁹⁷ Pető-Szakács (1985) 182. o.

19. ábra: A tagosítással érintett összes terület

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870-1970. Földterület I. 180. o.

(A többször tagosított (földrendezett) községek (városok), gazdaságok területét halmozottan tartalmazza.)

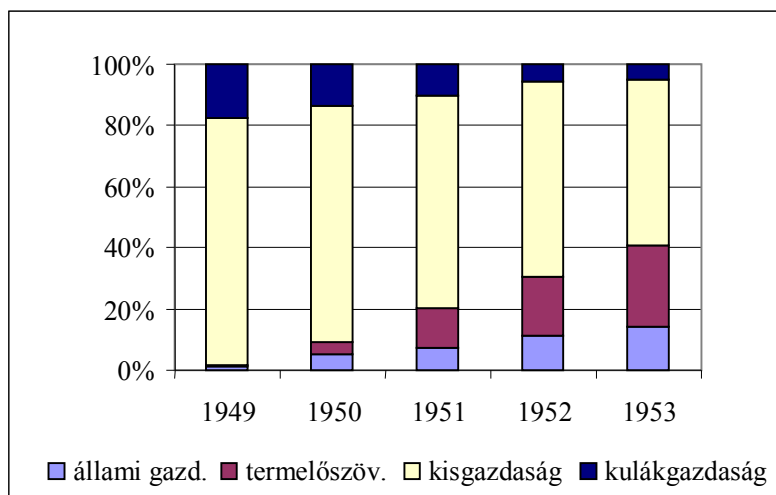
Az állam ár- és adópolitikája, a termékek kötelező beszolgáltatása, az egyre fokozódó zaklatás lehetetlenné tette a gazdálkodást, ennek következtében 1949 és 1953 között mintegy negyedmillióval csökkent a mezőgazdaságilag aktív kereső népesség. Akik megmaradtak és a termelőszövetkezetekbe kényszerültek, a háztáji gazdaságukban igyekeztek biztosítani életfeltételeiket, s ez is hozzájárult ahhoz, hogy messze nem igazolódott a nagyüzem fölénye a kisüzemmel szemben. A termelőszövetkezetekben is megmaradt a földtulajdonosok egyéni tulajdonának elismerése a földjáradék fizetésén keresztül. (Bár egyes termelőszövetkezetekben, ahol túlsúlyban voltak a föld nélküliek, nem is fizették ki a földjáradékot. Ezért törvényt kellett hozni a földjáradék biztosítására.)

A föld birtoklásának sajátos formája volt a háztáji gazdaság, amelynek lényege, hogy gyakorlatilag részét képezte a munkadíjnak, s valójában természetbeni juttatás volt.⁹⁸ Lényegében ez biztosította a szövetkezeti tagok megélhetését, hiszen a

⁹⁸ „A háztáji gazdaság a 20-as évek orosz valóságának és a kollektivizálás gyakorlatának szülötte. A szövetkezetbe lépő parasztok vetésterületének felét közös tulajdonba adták, felét pedig egyéni használatban hagyták. Ebben nyilvánult meg a parasztok ismeretes bizalmatlansága új helyzetükkel, a kollektív gazdálkodással szemben.” Idézi Donáth (1977) V. Venzser szovjet közigazdást 1928-ra vonatkozóan. 122.o. Magyarországon a háztáji föld méretét 1 kh (0,57 ha)-ban maximálták.

termelőszövetkezeteket is sújtó nagy állami elvonások egyébként komoly konfliktusokat okoztak volna. (Itt gyakorlatilag a csoporttulajdon és az egyéni tulajdonban álló kisüzemek együttműködése jött létre). Az állami szabályozás mindenkor vigyázott arra, hogy a háztáji ne öltön akkora méretet, amely már egzisztenciálisan független gazdaságokat teremtené, s ezzel a munkaerő el tudna szakadni a termelőszövetkezettől.

A túlzott sebességű nagyüzemesítés következtében az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek nem tudták eléggé hasznosítani az átadott területeket, így azok egy része kisbérletbe került, vagy parlagon maradt. Megfelelő gépesítés hiányában a nagyüzemi keretek között is kisüzemi módszerekkel termeltek, azaz a nagyüzem előnyeit nem tudták érvényesíteni: ***a gyakorlat nem bizonyította be a nagyüzemi gazdálkodás axiómának tekintett fölényét.***

20. ábra: A szántóterület megoszlása üzemtípusok szerint (terület %)

Forrás Pető-Szakács (1985): 188. o. 48. táblázat

Különösen három körülmény teremtett a mezőgazdasági termelés és a parasztság számára kritikus helyzetet, ami azután az 1956. évi politikai válsághoz vezetett.

- az ország több tekintetben téves iparosítási koncepciója súlyos terheket rótt a mezőgazdaságra. A magas terhek egyik fő szempontja az volt, hogy ezzel is a termelőszövetkezetekbe kényszerítsék a parasztokat.

- a tagosítások következtében néhány év alatt több millió kat. hold föld tulajdonosának és használójának a személye változott,
- a nagyüzemek keletkezése nagy beruházásokat igényelt volna, amit az állam gazdaságpolitikája nem tett lehetővé, így a termelés visszaesett.

„Végeredményben a földosztás, a tagosítás, a termelészövetkezetek és az állami gazdaságok szervezése során 1945 és 1953 között hozzávetőlegesen a teljes szántóterület nagyságával, közel 9 millió katasztrális holddal azonos szántó cserélt egyszer vagy többször gazdát. Ez az 1945. évi földreform során kiosztott szántó mintegy háromszorosának felelt meg”.⁹⁹ A birtokviszonyokban bekövetkezett változásokat jól mutatja a 20. ábra.

1953-ig a szántóterület közel 60 %-a paraszti kisgazdaság volt. A „legmagasabb rendű tulajdonformának” deklarált állami gazdaságok súlya a szántóterület csupán 13,6 %-át tette ki, és a termelési eredményei elmaradtak az egyéni gazdaságokétól.

Az egyensúlyzavarok az 1952-es évi rossz terméssel egyidejűleg már megmutatkoztak (élelmiszerhiány), de igazán csak 1953-tól próbálták „kezelni” a válságot. Ezt különösen azért volt nehéz beismerni, mivel a rendszer felsőbbrendűségét éppen azzal is indokolták, hogy a tervgazdaság megakadályozza a kapitalizmusban elkerülhetetlen válságokat. A jelek pedig már 1952-től megmutatkoztak: a begyűjtéssel szemben tömeges ellenállással és tüntetésekkel tiltakoztak.

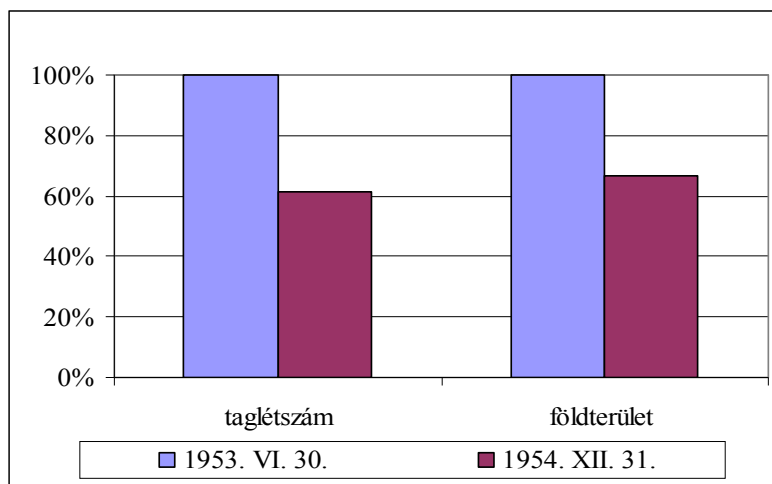
1953 tavaszán Sztálin halála hirtelen változást hozott. A világháború réme elkerülhetőnek tűnt. Szovjet kezdeményezésre¹⁰⁰ változtatások léptek életbe a rendszer „javítása” a fenntartás érdekében. Nem igazi reform volt ez, csak válságmenedzselés. (Már Sztálin is kifogásolta a magyar mezőgazdaság túl gyors kollektivizálását.) Lassították a termelészövetkezetek szervezését, az erőszakkal szervezett termelészövetkezeteket feloszlathatták, s megszünt a „kuláklista” is.¹⁰¹

⁹⁹ Pető-Szakács (1985) 183. o.

¹⁰⁰ 1953 júniusában a szovjet vezetés meghívására magyar küldöttség utazott Moszkvába, melynek meghívott tagja volt Nagy Imre is. Ld. T. Varga György: „Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól (1953. június 13-16.)”, *MÚLTUNK*, XXXVII. évf. 1992. 2-3. sz.

¹⁰¹ 1953 decemberében enyhítették a „kulákokkal” szembeni korlátozásokat, akik birtokuk alapján már nem tartoztak a kulák fogalom alá, mentesültek az adóktól, de a termelészövetkezetekbe továbbra sem vehették fel őket.

„Ismeretes, hogy mezőgazdasági termelésünk döntően az egyéni gazdaságokon nyugszik, amelyeknek termelését az ország nemcsak hogy nem nélkülözheti, hanem ellenkezőleg: termelésük fejlesztése mind a földművelés, mind az állattenyésztés terén országos érdek. ...A kormány minden eszközzel meg kívánja szilárdítani a paraszti termelés és tulajdon biztonságát.”¹⁰² - mondta ki Nagy Imre júliusi beszédében.

21. ábra: A termelőszövetkezetek taglétszáma és földterülete

Forrás: Pető-Szakács (1985, 257. o.) 70. táblázat

Az új agrárpolitika a központi utasítások helyett inkább a termelők érdekeire épített. Lehetővé vált a parasztgazdaságok fejlesztése is az állami tartalékföldek bérbe vételével (25 kat. holdig, a földadó elengedése). Bár lehetőség nyílt a termelőszövetkezetekből való kilépésre, de minden eszközzel akadályozták: pl. rosszabb minőségű földet vihetett ki a szövetkezetből, mint amilyennel belépett, s az adóterhek aránytalanul nagy részével terhelték meg a kilépőket. Az intézkedések ideiglenes jellegét mutatta, hogy az állami földeket csupán bérelni lehetett, megvásárolni nem, s a helyi közigazgatás inkább szigorította a feltételeket. Mindezekkel együtt a termelőszövetkezetek taglétszáma és földterülete jelentősen csökkent. (21. ábra)

Ugyanakkor először említették meg az 1954. októberi KV határozatban, hogy „a régi eszközökkel nem lehet új gazdaságpolitikát csinálni”, azaz **az ár- és a bérrendszer**

¹⁰² Nagy Imre miniszterelnöki beszéde 1953. július 4-én in: A Nagy Imre vonal, szerk. Dér Ferenc, Reform, 1989. 253. o.

*változtatásra szorul.*¹⁰³ A határozatot azonban ekkor még nem követte a megvalósítás. A lassítás nem sokáig tartott: rövid enyhülés után ismét szigorítás következett. A nemzetközi politikában újra a szembenállás erősödött fel, a Szovjetunióban ismét a fegyverkezés került előtérbe, s ennek hatása fordulatot hozott Magyarországon is.

A közgazdasági elmélet

A közgazdasági gondolkodásban is megszakadt a folytonosság a háború előtti közgazdaságtudománnyal. A közgazdaságtant művelők szorosán kapcsolódtak az uralkodó szellemi irányzatokhoz, s sokan külföldre távoztak, másrészt a magyar közgazdaságtan a háború előtt sem volt igazán önálló (részben az Ausztriától való erős függés miatt). Ugyanakkor az 50-es évek elején kialakult közgazdasági nézetek elfogadását megkönnyítette, hogy már a két világháború között előtérbe került a magyar gondolkodásban az állami szerepvállalás fontossága.¹⁰⁴ Az 1945-47-es többpárti demokrácia időszakában a pártok elsősorban politikai programokban fejtették ki nézeteiket. Ezek azonban nem különböztek lényegében egymástól. Közös vonásuk volt, hogy az állam által szabályozott piacgazdaság kialakítását tartották szükségesnek, egy vegyes tulajdonú gazdaság keretei között.

Három fő irányzat képviselte a közgazdasági gondolkodást: domináns a szovjet rendszert követő marxizmus-leninizmus, de teret kapott a szociáldemokrata, a nagyvállalatokat államosítani kész szemlélet is, sőt a nem szocialista közgazdaságtannak is voltak képviselői.¹⁰⁵ A fordulat éve után hamarosan eltűnt a sokféleség a közgazdasági gondolkodásból. 1953-ra megszűnt az önálló közgazdasági kutatás is. A központi vezetés „nem igényelte” a közgazdaságtudományt. A gazdasági döntések a politikai vezetők ad hoc intézkedéseinek alapultak, a közgazdászok feladata a tervezés technikai kivitelezésére korlátozódott. „Az uralkodó nézet a marxista-leninista-sztálinista dogma, a gazdaságpolitikában és a politikai gazdaságtan oktatásában egyaránt. Maroknyi ember ismeri csak a nyugati közgazdaságtant; ezek a szellemi élet periferiáján helyezkednek el, és nincs befolyásuk a szellemi életre. Mindenki, aki a gazdasági életben, valamint a közgazdasági

¹⁰³ Pető-Szakács (1985) 273. o.

¹⁰⁴ Szamuely L.- Csaba L. (1998): *Rendszerváltozás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltozásban*, Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 21. o.

¹⁰⁵ Varga István, Rácz Jenő

felsőoktatásban tevékenykedik, magától értetődően, belső ellenállás nélkül fogadja el a hivatalos ideológiát.”¹⁰⁶

Csupán az 1953-as kül- és belpolitikai fordulatot követően indulhatott meg a közgazdasági gondolkodás megújulása. Nagy Imre júniusi programja már szembefordulhatott a voluntarizmussal, a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálásának módszerével, s az ország adottságait figyelembe nem vevő gazdaságpolitikával. 1954 őszén párthatározat¹⁰⁷ jelent meg, amely a közgazdászokat a valóság feltárására buzdította. Ezután a közgazdászok egy része az elmélet helyett a konkrét valóság tanulmányozását, megfigyelését tekintette céljának. A megújult Közgazdasági Szemlében elméleti viták bontakozhattak ki. A hibák okaiként eleinte a vezetők személyét, tapasztalatlanságát, rossz döntéseiket jelölték meg, majd a mutatószámok javításától vártak jobb eredményeket. Balázs Sándor cikkében¹⁰⁸ jelenik meg először az a gondolat, hogy a terv fő mutatószámaiban a bruttó termelési érték helyett a nettó termelési érték (a bruttó termelési értékből levonva az anyagfelhasználást, az értékcsökkenés mértékét, valamint a különféle költségek anyagjellegű részét, azaz mai fogalmaink szerint a hozzáadott értéket határozza meg) jelenjen meg. Ez a mutató már a holt munka felhasználásában bizonyos mértékű takarékosagra is ösztönzött.

A közgazdászok egy része¹⁰⁹ már bírálta azt a gyakorlatot, amely a mezőgazdasági árakat önkényesen, pusztán a mezőgazdasági vásárlóerő alakítás eszközeként határozta meg, s nem tulajdonított jelentőséget az arányok jövedelmezőséget kifejező szerepének. Az időről-időre fellépő élelmiszerhiány oka is a túl alacsony ár volt. Ugyancsak a jövedelmezőség, az árak és a szabályozott piac szerepét vetette fel Péter György is. ***Először jelenik meg a lekötött erőforrás***, (Pl. a mezőgazdaságban a föld) ***gazdaságos felhasználásának*** igénye is. „Annak a kérdésnek eldöntésénél például, hogy két állami gazdaság közül melyiknek működése eredményesebb, jövedelmezőbb, számításba kell venni az általuk igénybe vett földterület nagyságát, minőségét, fekvését, a különböző természeti adottságokat is.”¹¹⁰ Javaslatát szerint

¹⁰⁶ Kornai J. (1994.) Péter György, a reformközgazdász, idézi Szamuely L. –Csaba L. (1998) 28. o.

¹⁰⁷ Megjelent a Szabad Nép 1954. okt. 22. számában, idézi Pető-Szakács (1985), 327. o.

¹⁰⁸ Balázs Sándor: (1954) „Javítsuk meg tervezési módszereinket”, megjelent: Szamuely L. (szerk.): *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954-1978*, KJK, Budapest, 1986. 58-73. o.

¹⁰⁹ Szabó K. - Kopátsy S.: „A mezőgazdasági árak képzésének néhány kérdése”, *Közgazdasági Szemle*, I. évf. 2. sz. 1954.

¹¹⁰ Péter György (1954): „A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában,” *Közgazdasági Szemle*, I. évf. 3. sz. 318. o.

elegendő a fő arányokat és célokat meghatározni, és a termelők nagyobb önállóságot kaphatnak a részletek megvalósításában. A vezetés a gazdaságosságban és a jövedelmezőség fokozásában legyen érdekelt. Ezekben a vitákban jelenik meg először az a gondolat, hogy **az erőforrások allokációját a központi tervutasítások helyett a piacra kellene bízni.**¹¹¹

Az 1955 tavaszán bekövetkező újabb politikai fordulat miatt elhaltak a reformgondolatok. A gazdaságpolitika -bár enyhébb formában- visszakanyarodott az 1953 június előtti irányvonalhoz. A mezőgazdaságban a termelés növelését újra a szövetkezetesítés gyorsításában látták. A megindult viták jelentősége mégis nagy lépést jelentett: „a közgazdászok felismerték, hogy a szocialista gazdaság működésének szak- és tankönyvekben található absztrakt-normatív leírása többnyire az óhajtottat tüntette fel valóságosnak, s ezért nem is tartalmazott útmutatást az országot gyötrő gazdasági gondok megoldására.”¹¹² Az 1954-57 közötti viták a tervlebontás megszüntetéséért folytak, bár a döntéseket nem decentralizálták volna, és az alapvető termelőeszközök és a beruházási döntések továbbra is állami kézben maradtak volna. Megmaradt a központi tervgazdálkodás, de a direkt utasítások helyett az érdekeltség alapján történő ösztönzés került előtérbe.¹¹³ Az 1956 őszen bekövetkezett események azonban megváltoztatták a helyzetet.

3.2.3 A mérsékelten centralizált tervutasításos rendszer (1957-1965)

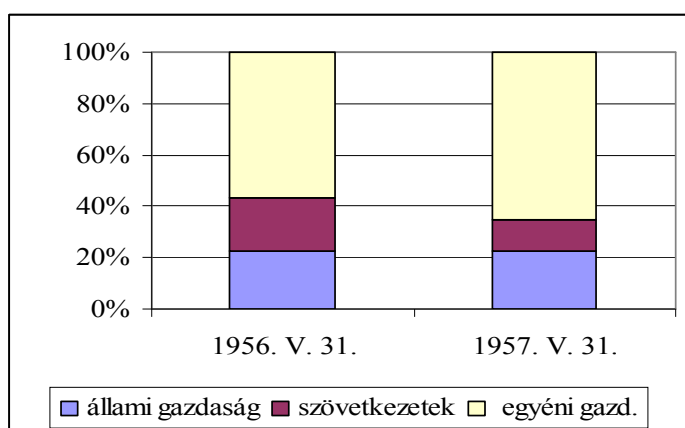
A termelőszövetkezetek erőltetett szervezésének tapasztalatai és gazdálkodásuk eredménytelensége oda vezettek, hogy 1956 őszen a parasztok zöme a termelőszövetkezetek feloszlását és az egyéni gazdaságok helyreállítását követelte. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek száma mintegy 40 %-ára esett vissza.

1956 második felében megindult a föld visszavétele is a termelőszövetkezetektől, s a régi tulajdonosok nem „csereföldet”, hanem az eredeti, örökléssel, vétellel vagy egyéb régen elismert módon szerzett tulajdont tekintették törvényesnek. Ezt a gyors változást mutatja a 22. ábra.

¹¹¹ Kornai János: A gondolat erejével 136. o.

¹¹² Szamuely L. - Csaba L. (1998) 36. o.

¹¹³ A mezőgazdaságban ez a központi tervezést helyettesítő begyűjtési rendszer megszüntetését jelentette.

22. ábra: A mezőgazdasági földterület megoszlása a tulajdonviszonyok alapján

Forrás: Mezőgazdasági Adattár I. 40. o.

1957 után a gazdaságpolitikában inkább a folytonosság, mint a nagy változások voltak jellemzőek.¹¹⁴ Előtérbe került a lakosság életszínvonal emelése is. Bár mérsékeltebben, mint korábban tervezték, de változott az agrárpolitika is. Megszüntették a termékek kötelező beszolgáltatási rendszerét, a kötelező vetési tervet, a mezőgazdaság-fejlesztési járulékot, enyhítették az egyéni gazdálkodók terheit. A mezőgazdasági árrendszert kedvezőbbé tették, a tagosítást átmenetileg felfüggesztették. Látnunk kell azonban azt, hogy **bár engedélyezték a föld korlátozott adás-vételét**¹¹⁵, ez nem jelentett valódi piacot, **a végső cél, a szocialista nagyüzemek létrehozása, alapvetően nem változott.**

A felsorolt intézkedések közül meghatározó volt az a döntés, hogy a szocialista országok közül elsőként, (politikai megfontolásból) **lemondtak** a mezőgazdaság közvetlen irányításának legfőbb eszközéről, **a kötelező beszolgáltatási rendszerről.**¹¹⁶ Új módszerek váltak szükségessé a megfelelő áruellátás biztosítására, az iparfejlesztéshez szükséges források elvonására és a paraszti jövedelem gyarapodás megakadályozására: ehhez a piac eszközeit használták fel, az ár-, az adó- és a jövedelempolitika átalakításával¹¹⁷.

¹¹⁴ Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés 1956-65*, Magvető, Budapest, 1983. 20-21. o.

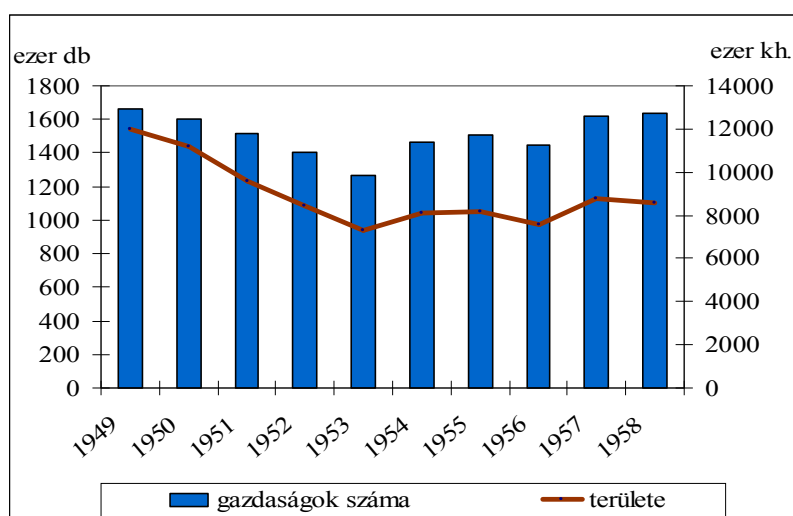
¹¹⁵ A földek 5 hold felső határig történő adás-vételét engedélyezték, a bérbeadást megkönnyítették. Ld. Pető – Szakács (1985), 306. o.

¹¹⁶ A kötelező beszolgáltatást valójában már 1956 októberében a Nagy Imre kormány eltörölte, 57-től ezt csupán megerősítették.

¹¹⁷ Estók-Fehér-Gunst-Varga: *Agrárvilág Magyarországon 1848-2002*, Budapest, Argumentum, 2003., (299. o.)

1957 januárjától áttértek a felvásárlási rendszerre, amely a termelőszövetkezetek és az árutermelő parasztek közötti önkéntes szerződéseken alapult. A felvásárlási árak azonban nem szabad piaci árak voltak, hanem központilag megállapított (a piaci ár alatti) árak. Ez biztosította a mezőgazdasági források átcsoportosítását az iparfejlesztéshez, az alacsony élelmiszerárakat és ezen keresztül az alacsonyan tartható bérszínvonalat, s a mezőgazdasági jövedelmek korlátozását, így az árak továbbra sem voltak alkalmasak a jövedelmezőség és a hatékonyság jelzésére.

Az 1957 júliusában megjelent Agrárpolitikai Tézisek c. dokumentum¹¹⁸ még azt ígérte, hogy mind a szövetkezetek, mind a magángazdálkodás is gazdasági támogatásban részesül.

23. ábra: Az egyéni és a kiegészítő gazdaságok száma és területe 1949-1958-ig

Forrás: Mezőgazdasági Adattár I. 81. o. és Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870-1970. Földterület I. 74-79.o.

Egyidejűleg azonban újra megindult a termelőszövetkezetek alakítása és területük növekedése, de nem az egyéni birtokokból, hanem az állami földterületekből. 1958 végére a termelőszövetkezetek földjeinek 70 %-a állami terület volt. 1956 és 1958 között az egyéni gazdálkodók száma jelentősen megnőtt, közelítette az 1949. évi adatokat. Ugyanakkor az átlagos birtoknagyság lényegesen alacsonyabb volt. (23. ábra)

¹¹⁸ Ságvári Á. – Vass H.: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956-1962.*, Budapest, 1973., Kossuth Kiadó 102-122. o.

1958-ra az agrárpolitika hirtelen megváltozott.¹¹⁹ Az 1957 novemberében tartott moszkvai megbeszélésen, KGST szinten egyeztetett döntés alapján, újra előtérbe került a kollektivizálás gyorsítása. Egyrészt az ipari fejlesztéshez nélkülözhetlenné váló munkaerő biztosítása, másrészt a magántulajdon „zavaró” jelenlétének háttérbe szorítása volt a cél. Ennek hatására 1958 decemberében határozat született Magyarországon is a termelősövetkezeti mozgalom gyorsításáról, amely végül is három hullámban: 1959 elején, 59-60 és 60-61 telén valósult meg.

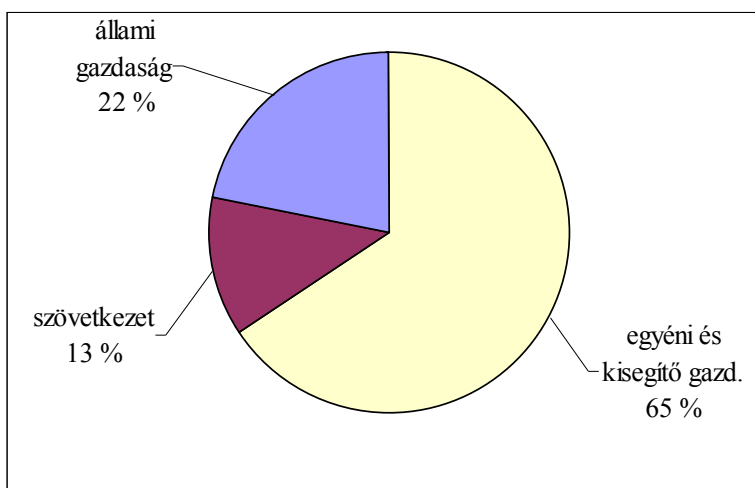
Az 1958-59 fordulóján megindított kampány már a *kollektivizálás harmadik „újrakezdése”* volt, s felhasználva az előző kudarcok tapasztalatait, most nem a legszegényebb, hanem a leggazdagabb paraszti réteg megnyerése volt a cél: most már a gazdag paraszt is beléphetett a termelősövetkezetbe, sőt, vezető pozíciót is betölthetett. Magyar sajátosság volt a kollektivizálásnak az a formája, amely *formálisan* meghagyta a termelősövetkezeti tagok föld magántulajdonát. A termelőeszközök (így a föld is) birtoklása és működtetése azonban a termelősövetkezet joga volt.¹²⁰

Néhány, a parasztok számára kedvező intézkedést is hoztak a helyzet elfogadásának megkönnyítésére: jogszabályban rögzítették, hogy a termelősövetkezetek kötelesek földjáraadékat fizetni a szövetkezetnek átadott, és a birtokos paraszt tulajdonában maradt föld hasznélvezetért.¹²¹ Ez gyakorlatilag a földtulajdon elismerését jelentette (korábban ugyanis az alapszabály ellenére sem fizettek földjáraadékat). A tulajdonlás azonban erősen korlátozott volt: a tulajdonos el nem adhatta a földjét, egyedül az örökléséről rendelkezhetett. A földdel valójában a termelősövetkezet rendelkezett – beleértve a földcserét is.

¹¹⁹ Az „utolérés és túlzárnyalás” szellemében ismét a nagyüzem alapvető fölényéből indultak ki. A változást jól tükrözi az a kijelentés, hogy „a földtulajdon és a termelés biztonsága nem azonos a parcella-biztonsággal, és nem jelentheti azt, hogy a kisparaszti gazdaságok örökéletűek. A termékek értékesítésének szabadsága sem valami abszolút szabadság, mivel bizonyos mennyiséget továbbra is kötelező átadni az államnak (földadó, cséplési díj malomvám természetbeni fizetése formájában) és az állam nem mond le arról, hogy a szabad kereskedelem örve alatt üzött spekulációt megakadályozza.” Szurdi István, „Néhány észrevétel a Közgazdasági Szakértő Bizottság elgondolásaihoz, javaslataihoz”, *Közgazdasági Szemle*, V. évf. 1958. 7. sz., 693. o.

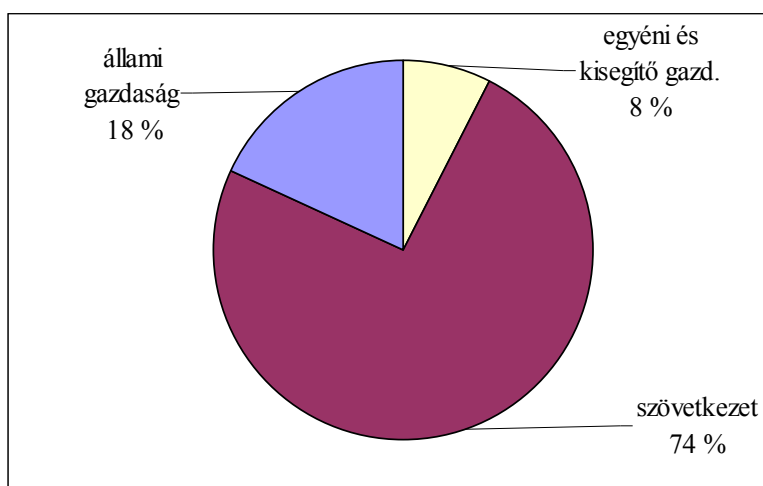
¹²⁰ Pető –Szakács (1985) 448-449. o.

¹²¹ A földjáraadék mértéke azonban elenyésző volt, Pl. 1957-ben a földjáraadékra fizetett összeg a tagok munkajövedelmének 0,8 %-a volt. Fekete Ferenc: *Bővített újratermelés a mezőgazdasági termelősövetkezetekben*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959. 275. o.

24. ábra: A mezőgazdasági terület megoszlása társadalmi szektorok szerint 1958-ban

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870-1970. Földterület I. 42. o.

25. ábra: A mezőgazdasági terület megoszlása társadalmi szektorok szerint 1961-ben

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870-1970. Földterület I. 42. o.

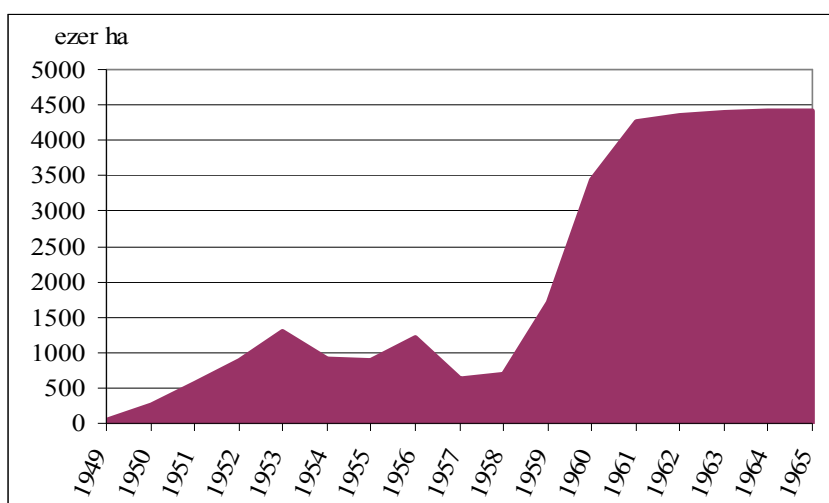
Különösen az idősebbek számára megélhetési biztosítékot jelentett a társadalombiztosítás kiterjesztése a termelőszövetkezeti tagokra. Sok helyen egy-egy község parasztságát együtt vették rá a termelőszövetkezet alapítására. A vitatott maradék-elvű¹²² jövedelemelosztási

¹²² A maradék-elv szerinti elosztás azt jelentette, hogy a termelőszövetkezeteknek először az állammal szembeni kötelezettségeit kellett teljesítenie, s csak a jövedelem maradék része szolgálhatott a tagok munkaeységének ellenszolgáltatásaként. Mivel az állami kötelezettségek rendszerint irreálisan magasak voltak, így jellemzően

problémára 1960-ban a helyi ösztönzési formák megengedésével próbáltak megoldást találni. Ahol nem hatottak az ígéret, ott erőszakkal valósították meg a célt. 1961 februárjában már eldőlt: a mezőgazdaságban a szocialista viszonyok váltak uralkodóvá. A kollektivizálással az 1945. évi földosztáshoz hasonló mértékben – de azzal ellentétes irányban alakították át a birtokszerkezetet. Szemben az akkori döntően kisüzemi gazdaságokkal, **1961-re a nagyüzem került túlsúlyba** a magyar mezőgazdaságban. (24. ábra és 25. ábra)

Bár a termelőszövetkezeti tagok száma az 1958 év végi mintegy 170 ezer főről 1961 tavaszára több mint 1200 ezer főre nőtt,¹²³ valójában nem az igazán munkaképes korosztály lépett be a szövetkezetbe, hanem jellemzően a család kevésbé munkaképes tagjai (idősek, asszonyok).

A 26. ábra szemléletesen mutatja be a szövetkezeti rendszer erőltetett kialakításának állomásait, megtorpanásait és végül 1961-ben a befejezését.

26. ábra: A termelőszövetkezetek összes mezőgazdasági területe (év közepe)

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Adattár I. 17. o.

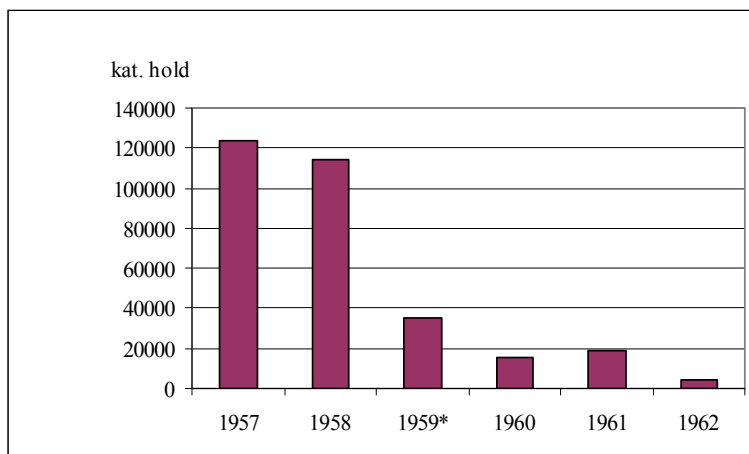
Ezzel párhuzamosan zajlott le a **magyarországi földpiac teljes „elsorvasztása”**: a termelőszövetkezetek térnyerésével az egyéni gazdaságok földszerzési lehetősége is beszűkült, azaz **hosszú időre teljesen megszűnt a földpiac**.

igen kevés maradt a dolgozók szétosztható jövedelmeként. Ez alól jelentett feloldást a részes művelés rendszer, amely költségként számolta el a részesművelés munkaigényét, így a tiszta jövedelem elosztásban már prioritást kaptak a dolgozók az állammal szemben. Ezt az elvet azonban sokáig vitatták azok, akik a szovjet típusú jövedelemelosztást tartották az egyetlen megoldásnak.

¹²³ Pető –Szakács (1985), 445. o. Azaz míg 1958-ban a mezőgazdaságból élők 80 %-a magángazdaságokban tevékenykedett, a kollektivizálás befejezésekor már 75 %-uk termelőszövetkezeti tag lett.

Abban, hogy a kollektivizálás lényegében 1961-re befejeződött, nagy szerepe volt a Szovjetunió „támogatásának”, amely egyértelművé tette, hogy nincs jövője az egyéni gazdaságoknak. Az 1949-52. évi és az 1955-56. évi tapasztalatok azt mutatták, hogy az enyhülés csak ideiglenes, s hosszabb távon elkerülhetetlen a termelőszövetkezetek túlsúlya.

1959-től újra **korlátozták a föld adás-vételét**.¹²⁴ Ez jól tükröződik a megvásárolt szántó és rét terület gyors csökkenésében. (27. ábra)

*I. félévi ügyletek

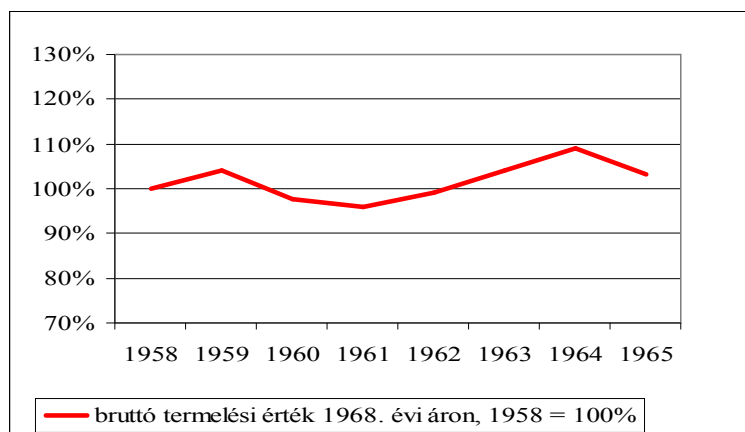
27. ábra: A megvásárolt szántó-réletterület

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870-1970., 188-189. o.

A kollektivizálás egyúttal azt is jelentette, hogy a korábbi indirekt irányítással szemben **újra a közvetlenebb tervutasítás** került túlsúlyba, mivel a termelőszövetkezetek vezetése gyakorlatilag a központilag jóváhagyott, termékszintű tervek teljesítésében volt érdekelt. Hiába valósult meg azonban a nagyüzemi gazdálkodás, a termelés nem nyújtotta az elvárt magas szintet. A mezőgazdasági bruttó termelés a nagyüzemesítés idején visszaesett. (28. ábra) Hasonló problémákkal küszködtek a többi szocialista országok is. A megoldást keresve 1955-től - szűk szakmai körben- a Szovjetunióban is **viták** kezdődtek az önálló elszámolásról, értékelmeletről, árakról, ezen belül az állami tulajdonban levő **termelőeszközök áráról** is. Hangot adtak annak a véleménynek, hogy „amennyire helytálló, hogy a szocializmusban az

¹²⁴ Az újonnan vásárolható földterület felső határa 5 kh. volt, a magánbirtok mérete max 25 kh. Ld. Fekete Ferenc: *Bővített újratermelés a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959. 273. o.

értéktörvény nem fő és döntő erő, amely megszabja az újratermelés arányait, ..., annyira helytelen az a „következtetés”, hogy az értéktörvény nem érvényesül a szocialista termelésben.”¹²⁵ Az eladhatatlan áruk egyrésztől, s a szűkös erőforrások a másik oldalról azt mutatták, hogy *tartósan nem lehet eltéríteni az árakat az értéktől*. Ezek a viták végül összefüggő „mechanizmus” vitához,¹²⁶ s 1965-re gazdaságirányítási reformhoz¹²⁷ vezettek.

28. ábra: A mezőgazdaság bruttó termelési értéke

Forrás: Mezőgazdasági Adattár V., KSH, Budapest, 1983. 9-11. o.

A változásoknak Magyarországon is visszhangja támadt.¹²⁸ Bár 1963-ban még erős reformellenes irányzat is jelentkezett, de a reformot szükségesnek tartó közgazdászok javaslatai is hangot kaptak. 1961-62-től, látva a termelészövetkezetek érdektelenségét a termelés növelésében, megpróbáltak elszakadni a szovjet kolhoz típusú jövedelemszabályozási modelltől.¹²⁹ Egyre több írás jelent meg az anyagi ösztönzés szerepéről, s ennek hatására a mezőgazdaságban (már jóval az egész gazdaságban megjelenő változások előtt) reformok

¹²⁵ Esze Zsuzsa: „Vita az értéktörvényről és az árképzésről a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Közgazdaságtudományi Intézetében”, *Közgazdasági Szemle*, IV. évf. 1957., 6. sz. 663. o.

¹²⁶ A vitáknak lendületet adott az 1962-es nevezetes Lieberman cikk. Liberman, J. Plan, pribil, premija, *Pravda*, 1962. szeptember 9.

¹²⁷ A „Koszigin-reform” néven ismert változtatások célul tűzték ki a nagyobb vállalati önállóságot, az erőforrások jobb hasznosítását szolgáló eszközköztési járulékot és a nyereségrészesedés bevezetését. Hasonlóan több más szocialista országban (NDK 1963, Csehszlovákia 1965) is reformok kezdődtek.

¹²⁸ Nagy T. – Ozsvald L: Rentabilitás és anyagi ösztönzés, *Pénzügy és számvitel*, 1963. 1. sz

„Vita az állami vállalatok tervszerű irányításának rendszeréről a Szovjetunióban, *Közgazdasági Szemle* 1963/ 3.

¹²⁹ E politika megvalósításában nagy szerepet játszott Fehér Lajos, Erdei Ferenc, Keserű János, Csizmadia Ernő, Hont János.

indultak el, amelyek a felvásárlási árakat, az adó mértékét és a gazdaságok irányítását érintették.

Még kell jegyezni, hogy már 1963-ban készült egy reform anyag a mezőgazdaságra vonatkozóan, azonban akkor ez nem kapott nyilvánosságot.¹³⁰ Ebben a termelőszövetkezetek finanszírozási és jövedelemelosztási rendszerét kívánták megreformálni, de ez a (politikai okokból) mesterségesen alacsonyan tartott élelmiszerárak miatt nem volt megvalósítható. 1965-ben született végül döntés a mezőgazdasági árak emelésére, 1966-ban 9 %-kal, 1967-70-ig újabb 10 %-kal emelték meg az árakat.

Összességében elmondhatjuk, hogy 1957 után eleinte a meglévő rendszer racionalizálása, javíthatása folyt tovább. Három fő területen történtek változások: a méretekben, az anyagi ösztönzés területén és a központi tervezésben. A központi tervezésen alapuló rendszer lényege maradt: csupán a naturális tervszámokat már nem közvetlen utasításokkal, hanem a vezetők anyagi ösztönzésével kívánták elérni.

Az egyik változási irány a „*méretgazdaságosság elvének*” fokozott hangsúlyozása volt: továbbra is megkérdőjelezhetetlen alapelv volt az, hogy a nagyüzem önmagában véve is hatékonyabb, mint a kisüzemek. Ez tükröződött a kollektivizálás új hullámaiban is. Az élelmiszerhiány megoldását a nagyobb méretű, ezért jobban szervezett és főleg az állam által jól kézben tartható gazdaságoktól várták. Mint az adatok mutatták, ezt a nagyfokú várakozást az alakuló nagyüzemi termelőszövetkezetek nem teljesítették.¹³¹

A másik irányt a *jövedelmezőség*, az *anyagi ösztönzés* szerepének előtérbe kerülése jelentette. Mivel a központi terv továbbra is az előállítandó termékek mennyiségére vonatkozott, de a termelőket már nem közvetlen utasítással, hanem a jövedelmezőségben való érdekeltséggel ösztönözték, előtérbe került a gazdaságosság kérdése. A jövedelmezőség számítása egyrészt az árak, másrészt az önköltség meghatározásához vezetett el.¹³²

¹³⁰ A mezőgazdaságban megindult reformgondolatok a későbbi új gazdasági mechanizmus alapjait jelentették.

¹³¹ Magyarországon sikerült elkerülni azt a buktatót, amelybe több szocialista ország is belelépett: nálunk nem próbálták még nagyobb központilag irányított egységekbe összevonni a termelőszövetkezeteket és állami gazdaságokat.

¹³² Az újonnan szervezett termelőszövetkezetek és állami gazdaságok érdekeltségi rendszerének javításáról számos cikk született: Erdei Ferenc: *Mezőgazdaság és szövetkezet*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959. Fekete Ferenc: *Bővített újratermelés a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben*, KJK, Bp. 1959. Komló László: *A*

Az **1959-es termelői árrendezés** során – amelynek alapelve az volt, hogy az árak közeledjenek a tényleges önköltséghez - a mezőgazdaságban felhasznált ipari anyagok ára jobban nőtt, mint a mezőgazdasági termékeké. Újra vita tárgya lett, vajon fenn kell-e tartani továbbra is a mezőgazdasági jövedelmek egy részének elvonását az alacsonyan tartott mezőgazdasági árakon keresztül, vagy vissza kellene hagyni egy részét fejlesztési célokra. A szükséges jövedelem-elvonás vajon az árpolitikán keresztül, vagy más módon (pl. adókkal) történjen. Sajátosságot jelent a mezőgazdaságban a különböző földjáradék léte, amelynek elvonását és a rosszabb minőségű földeken gazdálkodók számára történő újraosztását tartották indokoltnak.¹³³ Lényegében a gazdasági tisztánlátást torzító, nyomott árakon keresztüli elvonás helyett a hozadéki (földadó) és a progresszív jövedelemadó kombinációját javasolták.

„Az árviata eredetileg nem az árak szerepét akarta megváltoztatni a szocialista gazdaság működésében, nem a gazdálkodási feltételek felülvizsgálatára törekedett. A lényeg az a törekvés volt, hogy az árak helyesen orientálják a központi szerveket gazdasági döntéseik meghozatalakor, vagyis jól töltsék be a számbavétel és tervezés eszközének a szerepét.”¹³⁴

Ez a megközelítés önmagában is ellentmondó volt: mivel a központi terv a természetes szükségletekből kiindulva határozta meg (bontotta le) az erőforrásigényeket, naturáliákban mérve. Így a gazdaságosság csak másodrendű kérdés lehetett. S a következményeket az önálló elszámolás mellett a vállalat viselte. Ezek az ellentmondások újra elvezettek az egész rendszer reformjának szükségességéhez.

Ekkor jelenik meg először **az ár és önköltség számításokban a lekötött földterület értékelésének szükségessége**. „A különböző földterületek természetes termékenységének kiegyenlítésére csak korlátozott lehetőség van. ... Ezért az látszik indokoltnak, hogy a mezőgazdasági árak a határköltségek és ne az átlagköltségek alapján kerüljenek megállapításra.”¹³⁵ Már megfogalmazódik az az ellentmondás, hogy a földlekötés nem jelenik meg az árban, miközben a rendelkezésre álló földterület a gazdaságok számára korlátozott. „...a közzgazdászok és mezőgazdászok egyre nagyobb tábora ért egyet abban, hogy a

munka értékelése és díjazása termelőszövetkezetben, KJK 1962. Komló László: „A háztáji gazdálkodás szükségessége”, *Közgazdasági Szemle* 1962. 12. sz., Erdei-Csete-Márton: *A mezőgazdaság belterjessége*, KJK, 1963. Csendes – Vági: *Jövedelmezőség és termelés a szövetkezeti gazdaságokban*, MTA-KTI Kossuth, 1964.

¹³³ Burger Kálmáné: „Gondolatok az ártípus-számítások mezőgazdasági vonatkozásairól”, *Közgazdasági Szemle*, XII. évf. 1965. 1. sz.

¹³⁴ Szamuely-Csaba (1998) 48. o.

¹³⁵ Csendes Béla: *A termelőszövetkezeti jövedelmezőség és árképzés főbb kérdései*, Művelődésügyi Minisztérium Tájékoztatója, 1963. 5. sz. 201-202. o

földeszköz-lekötés értékelésére szükség van ...az értékelés legnagyobb nehézsége a földérték hiánya.”¹³⁶

Megfogalmazódott az a javaslat, hogy a mezőgazdasági termékek árait **nem az átlagos, hanem a határköltségek**¹³⁷ (azaz a társadalom számára még szükséges legrosszabb minőségű földeken átlagos gazdálkodási feltételekkel termelő gazdaságok költségei) alapján számítsák, s a jobb minőségű földek különbözeti járadékát adóval vonják el¹³⁸ (az egyéb termelési tényezők esetében továbbra is az átlagköltség alapján kalkuláltak). Az önköltség számítás tisztázása azért is fontossá vált, hogy egyértelmű legyen a tiszta jövedelem felhalmozásra fordítható nagysága is. Itt jelenik meg először, hogy a lekötött föld után is egyfajta eszközköztési járulék fizetése lenne ajánlatos.

A harmadik irány a **központi tervezés javításában** látta a racionalizálás lehetőségét. Ehhez különösen a korszerű matematikai módszerek megjelenése adott lehetőséget, s a számítógépek alkalmazásával azt a reményt keltette, hogy a terv minél jobb, pontosabb kidolgozása megoldja a rendszer problémáit. Az input-output elemzési, ökonometria és lineáris programozási módszerek alkalmazása ekkor élénkült meg. A programozási feladat¹³⁹ megoldása jól megfelelt a tervutasításos gazdálkodás logikájának. A termelés központilag elvárt minimális szintje a feladat korlátjaként írható fel. A rendelkezésre álló erőforrások figyelembe vétele biztosítja, hogy a kitűzött terv megvalósítható legyen. Ha a célfüggvény a nemzeti jövedelem növelése, a programozási eljárással kiszámítható, hogy mi a legnagyobb nemzeti jövedelmet biztosító termékstruktúra, s egyúttal értékelést ad az egyes erőforrások termelésbe való bevonásának jövedelemnövelő hozadékáról. Ez az a gondolat, amelyből kiindult az általánosítás lehetősége, azaz olyan erőforrások is értéket kaphatnak, amelyek nem munkával állíthatók elő, s így a marxi munkaérték elmélet szerint értékük sem lehet¹⁴⁰. Ilyen erőforrás például a föld is. Itt merül fel először, hogy a **földnek is lehet értéke**. Mivel az

¹³⁶ Burger Kálmáné: „Az eszközköztés értékelése a mezőgazdaságban”, *Közgazdasági Szemle*, XII. évf. 1965. 9. sz. 1107. o.

¹³⁷ Szabó József – Dankó László: „Különbözeti földjáradék a szocialista mezőgazdaságban”, *Közgazdasági Szemle*, VIII. évf. 1961. 6. sz.

¹³⁸ „A különbözeti földjáradék egészének elvonása a földhasználati viszonyok egyenlősítését jelenti, s ezen keresztül elemét képezi a földtulajdon további társadalmisításának.” Nagy Lajos: „A különbözeti földjáradék a termelészövetkezetekben”, *Közgazdasági Szemle*, X. évf. 1963. 6. sz. 716. o.

¹³⁹ Simon György – Kondor György: *Gazdasági hatékonyság, árnyékárak*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965.

¹⁴⁰ ld. 2.2 fejezet

erőforrások egymással részben helyettesíthetők, lehetséges például a munkával előállított erőforrást részben helyettesíteni olyan erőforrással, amely ugyan nem munkával jön létre, de korlátozottan áll rendelkezésre (mint pl. a föld). Így ha az egyik erőforrásnak van értéke, a másoknak (pl. a földnek) is kell, hogy legyen értéke. „A szocialista társadalomnak az a törekvése, hogy a dolgozók munkájával takarékoskodjék, nem azt jelenti, hogy csupán az eleven és tárgyiasult munkával kell takarékoskodni, hanem mindazzal is, ami ezt helyettesíti. A munkát helyettesítő erőforrásoknak akkora értékelést kell tulajdonítani, amennyi munkát helyettesítenek...”¹⁴¹

Itt gyakorlatilag a programozási modellek a neoklasszikus határhozam fogalmakat csempészték be a munkaérték elmélet kategóriái közé. Nem véletlen, hogy nagy vitát keltett ez a gondolat a korabeli közgazdaságtanban.¹⁴² Matematikus-közgazdászok azt javasolták, hogy a termelői árarányok kialakításánál vegyék figyelembe az így kiszámolt „árnyékár arányokat”. Ezek az árnyékárak ugyan nem érték típusú árak voltak, de érzékeltették a felhasznált erőforrások szűkösségének mértékét, és azt, hogy egy termékegység előállítása mennyivel járul hozzá a társadalmi szükséglet kielégítéséhez. Ezekkel az érvekkel támasztották alá a közgazdászok azt a javaslatot, hogy „helyes a vállalatoktól a felhasznált termelési alapokért eszközhasználati járulékot követelni: helyes a felvásárlási árak képzésénél számolni a termeléshez szükséges földterület nagyságával.”¹⁴³

A programozási feladat értelmezésével az a gondolat merült fel, hogy „minden ráfordítás annyit ér a társadalomnak, amennyi az eredménye.”¹⁴⁴ Ezek a megfogalmazások már egyenesen elvezettek ahhoz az értelmezéshez, hogy bármely erőforrás felhasználható mennyiségét addig a határig gazdaságos bővíteni, amíg az ehhez szükséges pótlólagos ráfordítás eléri az erőforrás felhasználásából eredő pótlólagos eredményt. S ez már a határelemzés elméletéhez vezetett el. A matematikus közgazdászokkal szemben fel is merült az a vád, hogy ez az ármeghatározás nem illeszkedik a marxi érték fogalmakhoz.

A viták megmaradtak elméleti síkon, hiszen a gyakorlati alkalmazásukhoz hiányoztak a megfelelő adatok. Az alkalmazott módszerek eredményeinek elemzése minduntalan azt a

¹⁴¹ Simon György – Kondor György (1965) 136. o.

¹⁴² Ez a vita nemcsak Magyarországon folyt, a Szovjetunióban Kantorovics és Novozsilov fejtette ki nézeteit ezzel kapcsolatban.

¹⁴³ Simon –Kondor (1965) 176. o.

¹⁴⁴ Simon –Kondor (1965) 204. o.

kérdést vetette fel, hogy mennyire tükrözik az input adatok a valós viszonyokat. ***A fejlett módszerek alkalmazása beleütközött a megfelelő input adatok –elsősorban az árak és értékadatok- torzításába.***

Úgy tűnt, hogy ha sikerül megfelelő árrendszert kialakítani, amely helyesen tükrözi a ráfordításokat, akkor a bonyolult összefüggéseket is jól kezelni tudó, egyre precízebb modellekkel meghatározható a társadalmilag optimális célrendszer, amelynek eléréséhez már csak a szabályozó rendszert kell megfelelően megválasztani. „A megoldandó feladatot ily módon abban látták, hogy az árnak a gazdasági tisztánlátást kell szolgálnia, azaz pontosan ki kell fejeznie a termékek társadalmi költségét (a marxi értelemben vett értéket). A vita tehát nem akörül folyt, hogy mi legyen az ár szerepe, funkciója a termelés szabályozásában (hiszen ezt a funkciót egyes-egyedül a naturális alapon összeállított központi tervnek és a belőle az egyes vállalatokra háramló követelményeknek, „tervutasításoknak” kellett ellátniuk), hanem akörül, hogyan történjék a termékek társadalmi költségének a megállapítása, vagyis hogyan kell kiszámítani –hazai szóhasználattal az árcentrumot, azt az eszmeileg megkonstruált árat, amelytől az állam árhatóságai a valóságos árakat különféle gazdaságpolitikai megfontolásból eltéríthetik.”¹⁴⁵

A beruházási döntések meghozatala és finanszírozása mindvégig állami döntés maradt. Nagy jelentőségű volt az amortizációs alap létrehozása is 1963-ban. 1964 végére a vezetés számára is világossá vált, hogy a gazdaságpolitikában változtatásokra van szükség. Az a gondolat, hogy jobb tervezéssel és irányítással megoldhatók a problémák, nem valósult meg. Az alacsony növekedési ütem, a növekvő külkereskedelmi hiány mind az mutatta, hogy lényeges változások szükségesek. Az egy időben jelentkező ***hiány*** és az ***erőforrások pocsékolása*** hatékonyabb gazdálkodást sürgetett, de ***a jövedelmezőség¹⁴⁶ és gazdaságosság értelmezhetetlen volt a torzított árak és a ráfordításokat nem megfelelően tükröző önköltségszámítás miatt.***

A gazdaságirányításban bekövetkező irányváltást a Szovjetunióban 1964 októberétől bekövetkező változások¹⁴⁷ is elősegítették.

¹⁴⁵ Szamuely-Csaba (1998.) 48. o.

¹⁴⁶ A termelőszövetkezetekben az érdekeltség pl. nem a nettó jövedelemhez kapcsolódott, hanem az egy főre jutó bruttó jövedelem maximalizálásához.

¹⁴⁷ Ny. Sz. Hruscsov helyett L. I. Brezsnyev került a párt élére.

4. Kísérletek a földpiac pótlására

4.1 Az első reform időszak (1965-72)

4.1.1 A szocialista földtulajdon „kiteljesedése”

A hatvanas évek közepére a nagyhatalmak közötti háború veszélye (néhány válságon keresztül) háttérbe szorult, s ennek következtében az erőltetett iparosítás korszaka is lezárult hazánkban. A mezőgazdaságban a kollektivizálás lényegében befejeződött, s a konszolidáció kikényszerítette a lakosság életszínvonalának növelését, s ezzel kapcsolatban az élelmiszerellátás javítását és a mezőgazdaság fejlesztését.

A korábbi gyors ütemű növekedés ára az ország eladósodása lett, s ez egyre inkább előrevetítette a változást. A hatvanas évek elejére a kelet-európai országokban mindenütt válságba került az erősen központosított gazdaságirányítási rendszer: a kezdeti gyors növekedési ütem lelassult, nem látszott az ígért „gazdasági fölény” sem. A nagyüzemek nem hozták a várt termelésnövekedést, sőt állandósult a termékek hiánya, s egyidejűleg az erőforrások pocsékolása.

Először a vezetők személyének alkalmatlanságában keresték az okot, más vélemények szerint a tervszámok tökéletesítése jelentette volna a megoldást. (pl. a teljes (bruttó) termelési értékről a nettó mutatóra való áttérés). Végül eljutottak oda, hogy alapvetően az érdekeltségi viszonyokat kell megváltoztatni, s a korábbi mechanizmustól eltérően nagyobb önállóságot kell adni a termelőegységeknek.

A kérdés az, hogy Magyarországon miért nem elégedtek meg a tervszámok tökéletesítésével, miért kerestek más utat, mint a többi szocialista ország? A magyar mezőgazdaság többéves tapasztalata azt bizonyította, hogy „a beszolgáltatás és más kényszerszabályok eltörlése ellenére is biztosítható az ellátás, sőt a korábbinál magasabb színvonalon”.¹⁴⁸ Ez azt jelentette, hogy kötelező tervmutatók nélkül, korlátozott piaci feltételek mellett is folyhat a termelés.

A mezőgazdaságban 1966-tól már bevezettek néhány változást: megszüntették a tervkötelezettséget, a termelősövetkezetek egyenjogúak lettek az állami vállalatokkal, azaz megkezdődött a letérés a szovjet típusú „kolhoz” rendszerről a vállalkozói rendszer felé. Ez

¹⁴⁸ Pető – Szakács (1985), 437. o.

azonban még nem volt piacgazdasági rendszer, mert a központi terv és az állami szabályozás megmaradt.

Az 1968-ban bevezetett gazdasági reform, bár nagyobb gazdasági önállóságot próbált teremteni, valójában a tervgazdasági rendszer lényegéhez nem nyúlt: a központilag meghatározott célt kívánta elérni gazdasági szabályozó eszközökkel. A rendszer ideológiájából következően fennmaradt az az *ellentmondás*, hogy *az árak nem mozoghattak szabadon a piaci kereslet-kínálat szerint, miközben azt várták el tőlük, hogy jelezzék a termelés költségeit és a termék gazdaságosságát*. A reform bevezetését jelentősen módosította az 1968. augusztusi csehszlovákiai események következtében felerősödő reformellenes hangulat, így az 1966-ban tervezett intézkedések egy része nem került bevezetésre. A mezőgazdaságban is a termelészövetkezetek összevonása folyt. Az irányítás változatlan maradt, így a korábbi „terv-alku” helyett a „szabályozó-alku” lépett, ahol a szabályozó rendszer alóli kivételek elérése vált gyakorlattá. *Továbbra sem a piac, hanem a szabályozók orientálták a termelőket* a tervcél felé.

Jelentős változás történt ugyanakkor a *tulajdonviszonyok* terén. Törvényt hoztak a *szövetkezeti földtulajdonról*. A nagyüzemek alapvető problémáját az érdekeltség hiánya jelentette. A munka szervezetlen volt és erősen hullámzó: a nagyüzem fölényével szemben a háztáji gazdaságban hatékonyabban hasznosították a munkaerőt. Ugyanakkor a centralizált irányítás nem tette lehetővé a racionálisabb döntést, mivel hiányzott az ehhez szükséges önállóság. A termelészövetkezetek termelési struktúráját gyakorlatilag „ajánlásba” burkolt utasítással szabályozták. Az árrendszer fő funkciója továbbra is a jövedelem-elvonás volt a mezőgazdaságból az ipar felé (agrárrolló). A mezőgazdasági árak nem tartalmaztak elegendő forrást a pótlásra sem, 1968-ig a termelészövetkezetekben nem is képeztek amortizációs alapot. A mezőgazdasági termelői árak 25-30 százalékkal voltak alacsonyabbak a Statisztikai Hivatal által számított, a társadalmilag szükséges ráfordítást kifejező árnál.¹⁴⁹

Kialakult az a kettősség is, hogy miközben az állam erősen befolyásolta a termelészövetkezetek termelési struktúráját, a tagok bérezését nem vállalta át, s a gazdaságtalan termelési struktúra következményét a tagok viselték. A kiút az önállóság fokozása volt. Az ötvenes évek végén sokat javított az érdekeltségen az, hogy lehetővé tették

¹⁴⁹ Donáth Ferenc: *Reform és forradalom*, A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945-1975, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977., 210.o.

a részesművelést, de alapvetően nem oldotta meg a helyzetet. A gazdasági reform kísérletet tett az állam és a termelészövetkezetek kapcsolatának „rendezésére”. Ez a mezőgazdasági árak mintegy 10 %-os emelésén, adósság elengedésén és a tevékenységi kör bővítésén túl a **szövetkezeti földtulajdon**¹⁵⁰ létrehozását is jelentette. A problémát az okozta, hogy a kollektivizálás következtében a termelészövetkezetek használatába került földterület vagy állami tulajdonban volt, vagy a tagok, illetve kívülállók magántulajdonát képezte, ugyanakkor ezzel a tulajdonjoggal a tulajdonosok csak nagyon korlátozottan élhettek. (Mint már említettük, a földet el nem adhatták, használatának módjáról a termelészövetkezet rendelkezhetett, a tulajdonos csak örökösödési joggal rendelkezett, s a termelészövetkezet földjára adókat fizetett a föld használatáért.)¹⁵¹ A cél a földhasználat és a földtulajdon közelítése volt, az 1967. évi IV. törvény kötelezte a szövetkezeten kívüli földtulajdonosokat (akik kiléptek, vagy örökösödés révén jutottak földhöz), hogy egy éven belül vagy belépnek a szövetkezetbe, vagy eladják földjüket a szövetkezetnek.¹⁵² Bár a tagok is eladhatták földjüket a szövetkezetnek,¹⁵³ nagyon kevesen éltek ezzel a lehetőséggel.

Kinyilvánították a termelészövetkezetek és az állami tulajdon egyenjogúságát, megszüntették a termékvásárlási kényszert. Ez a törvény egyúttal azt is kikötötte, hogy ha egy tag ki is lép a termelészövetkezetből, a földjét nem viheti ki. Ezzel a korábbi, bár inkább csak elvi lehetőség is bezárult a magánosítás előtt. Így kialakult az a **sajátos szocialista földpiac**, amely megengedte a termelészövetkezetek közötti földértékesítést, valamint azt, hogy magánszemélyektől vagy jogi személyektől a termelészövetkezet vásárolhasson földet, de szövetkezeti föld magántulajdonba nem kerülhetett. A **magánszemélyek közötti földmozgás jelentéktelen** volt, pl. 1968-ban az eladott szántóterület 9667 kat. hold volt, ami az összes

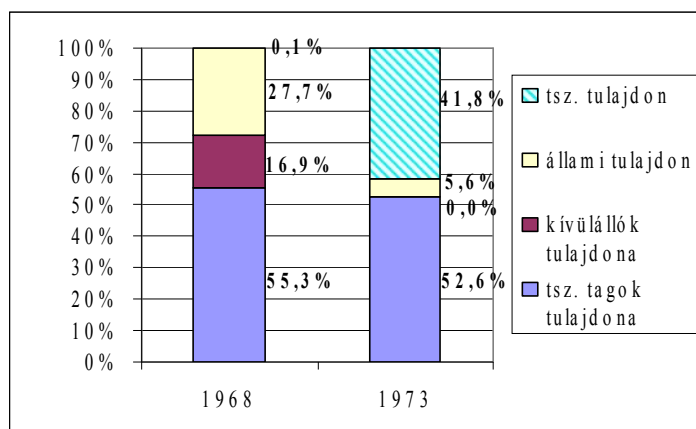
¹⁵⁰ Ez a fogalom azonban ideológiai korlátok áttörését jelentette, hiszen korábban a szövetkezeti tulajdon nem tartották „igazi szocialista” tulajdonnak, csupán átmeneti, alacsonyabb rendű formának, s ezért a föld, mint a mezőgazdaság legfontosabb termelési eszköze, nem lehetett szövetkezeti tulajdonban.

¹⁵¹ Jól jellemezte a helyzet abszurditását Kádár János 1966 őszi beszéde: „Meg kell azt is mondani, hogy betű szerint törvénysértés ebben a dologban jelenleg nincs, hiszen mindenféle elnöki tanácsi rendelkezésekkel meg kormányrendeletekkel szabályozzuk az életben ma ezt a kérdést, de tulajdonképpen az Alkotmány alaptörvényével ellentétes helyzet van, és a valóságban mi tulajdonképpen folyamatos törvénysértést is elkövetünk. Az alaptörvények ugyanis biztosítják a tulajdon az állampolgároknak. Ez így is van, s a tulajdon mindaddig biztosítva volt, de azzal a kis fenntartással, hogy a tulajdonával mindent tehet, csak egyet nem: nem rendelkezhet vele.” Jegyzőkönyv a Központi Bizottság 1966. október 13-i üléséről MOL.M-KS-288. f.4/83.ő.e. idézi: Varga Zsuzsanna: Illúziók és realitások az új gazdasági mechanizmus történetében, in: „*Hatvanas évek*” Magyarországon, szerk.: Rainer M. J., 1956-os Intézet, Budapest, 2004. 118. o.

¹⁵² Szabó G. (1975.) 16. o. szerint a kívülállók külterületi és zártkerti földjéért a termelészövetkezet aranykoronánként 80 Ft-ot fizetett, amely összeget 5 év alatt, évi egyenlő részletekben fizették ki.

¹⁵³ Termelészövetkezeti tagok a földért az előző összeg maximum kétszeresét kaphatták egy összegben, s az állami földekért pedig aranykoronánként 10 Ft-ot fizettek 5 év alatt.

terület 0,14 %-ának felelt meg.¹⁵⁴ *Az 1967-es földtörvény szakaszhatárt jelentett a magyar földtulajdon történetében. Életbe lépésével minden korábbinál nagyobb lépést tettek a földmagántulajdon felszámolásában.*¹⁵⁵

29. ábra: A termelőszövetkezeti földtulajdon alakulása

Forrás: Donáth, (1977), 216. o.

1968-tól a termelőszövetkezeti törvény alapján megnyílt a vállaltszerű gazdálkodás lehetősége. 1968 után amortizációs alapot, beralapot, forgóalapot, felhalmozási alapot és részesedési alapot is képezhettek. A munkadíjazás és a jövedelemelosztás megváltozásának háttérében az állt, hogy 1953 után a Szovjetunióban is letértek a kolhozokban a munkaegység rendszerről, s fokozatosan erősítették a pénzgazdálkodást. Nálunk a termelőszövetkezeti tagok az előre meghatározott munkadíj 80-90 %-át év közben megkapták, s a többi függött csak a gazdálkodás eredményességétől. A vezetők érdekeltsége a bruttó jövedelemhez kapcsolódott, ugyanis a tagoknak nemcsak a nettó jövedelem, hanem a munkajövedelem növelése is érdekük volt, és nem akarták, hogy a vezető és a tagság érdeke ellentmondjon egymásnak.

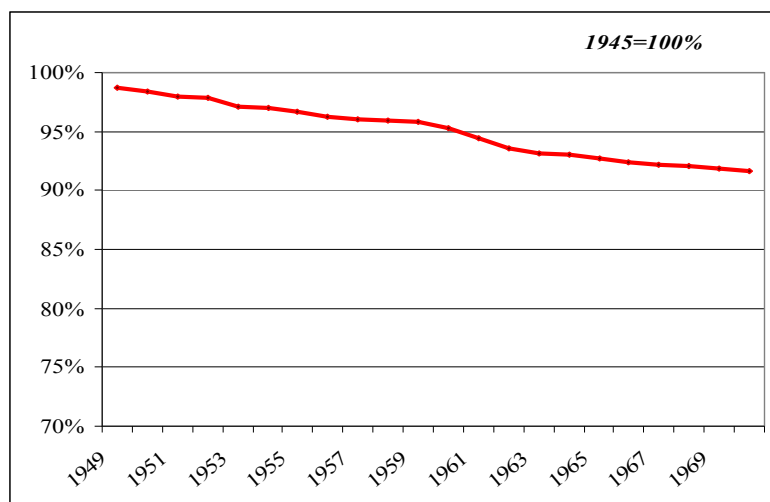
¹⁵⁴ Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény, 1870-1970, KSH, Budapest, 187. o.

¹⁵⁵ Varga Zsuzsanna: Illúziók és realitások az új gazdasági mechanizmus történetében, in: „Hatvanas évek” Magyarországon, szerk.: Rainer M. J., 1956-os Intézet, Budapest, 2004., 119. o.

4.1.2 A föld értékelése

Miért volt szükség földarra a szocializmusban?

A 60-as évek közepétől egyre inkább a figyelem középpontjába került a föld gazdasági értékelése. A mezőgazdasági művelés alatt álló földterület 1945-ről 1970-re több mint 600 ezer hektárral (a földterület 8,3 % – ával: 7498,3 eha-ról 6875,1 eha-ra)¹⁵⁶ csökkent.

30. ábra: A mezőgazdasági földterület

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény, 1970, KSH, 42. o.

Már a kényszerű kollektivizálás idején is sokan elhagyták a földet, s az állami tulajdonba került területet sokszor más célra hasznosították: az ipar és a közlekedés hatalmas földterületeket foglalt el a mezőgazdaságtól. Erdőgazdálkodásra, kulturális és lakás célú felhasználásra is jelentős területeket használtak fel. A mezőgazdasági művelésből kivont területek nagy részét a felhasználók térítésmentesen vehették igénybe. Mivel **az állami földterület „ingyen volt”**, a nem mezőgazdasági rendeltetésű föld felhasználásánál **nem takarékoskodtak a területtel**: gyakran a szükségesnél is nagyobb földet vettek igénybe, s előfordult, hogy éppen a jobb minőségű, jó termőtalajú, a mezőgazdaság számára legértékesebb földterületekből. Bár a cél kétségtelenül indokolt volt, de azt, hogy ez valójában mekkora veszteséget okozott a mezőgazdaság számára, nem lehetett kimutatni, mivel a földnek nem volt ára.¹⁵⁷ A kieső terület termelését a beruházások növelésével próbálták

¹⁵⁶ Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény I. 42. és 44. o.

¹⁵⁷ Kampis György: „A kisajátítás funkcióiról”, *Magyar Jog és Külföldi Jogi Szemle*, 1967./8. sz., Burger Kálmáné: „Gondolatok az ártípus-számítások mezőgazdasági vonatkozásairól”, *Közgazdasági Szemle*, 1965./ 1.

pótolni. 1950 és 1970 között a mezőgazdasági beruházások nagyobb része csupán a kiesett munkaerő és földterület pótlására volt elegendő.

Nemcsak a *földalap termelési ágak közötti megosztása* volt a kérdés, hanem a mezőgazdaságon belül felhasznált *földterületek optimális hasznosítása*, a mezőgazdasági *termékek árainak*¹⁵⁸ kialakítása, a *földadó* nagyságának megállapítása, a gyenge termelősövetkezetek állami *támogatása* is szükségessé tette a föld közgazdaságilag megalapozott, pénzbeli értékelését. A szocialista jövedelemelosztás ugyanis az adórendszer feladatának tekintette, hogy kiegyenlítse a termelősövetkezetek közötti olyan jövedelemkülönbségeket, amelyek nem a tagok jó vagy rossz munkájából eredtek, hanem a tulajdonukban levő föld különböző minőségéből.¹⁵⁹ Hasonlóképpen a *beruházás-gazdaságossági számítások*, a mezőgazdasági árak¹⁶⁰ és a mezőgazdasági nagyüzemek tevékenységét tükröző eredmények is szükségszerűen torzításokat tartalmaztak, mivel a földet mint korlátozottan rendelkezésre álló erőforrást nem vették megfelelően figyelembe.

Mivel valóságos piac nem volt, így az adás-vételi árak nem fejezték ki a tényleges értéket. Adózásra, támogatások odaítélésére a már elavult (1875-ben megállapított, azóta többször is korrigált) aranykorona rendszert¹⁶¹ használták, de egyre inkább szükségessé vált a föld, mint szűkös erőforrás közgazdasági újraértékelése.¹⁶²

sz., Kőmives István: „A föld ára és gazdasági problémái”, *Pénzügyi Szemle*, 1967./7-8 sz., Csendes Béla: „Mezőgazdaságunk fejlesztése és eszközigenyessége”, *Közgazdasági Szemle*, 1967./9. sz.

¹⁵⁸ 1968 előtt az árképzés arra épült, hogy az erőforrások (a tőke és a föld) ingyen állnak rendelkezésre, használatuk után nem kell adót fizetni. Az eszközleltézési járulék bevezetésével a tőke adóztatása 1964-től megkezdődött, de a föld „költségesítése” nem történt meg. 1968-tól minimális telekhasználati díjat ugyan bevezettek, de a továbbra is mesterségesen alacsonyan tartott mezőgazdasági árszínvonal a földhasználati díj bevezetését nem tette lehetővé.

¹⁵⁹ Az 1968-ban bevezetett földadó a korábbi egységes 4 kg/ha helyett a föld aranykorona értéke szerint különböző adót írt elő, a jobb minőségű földeket nagyobb adóval sújtva.

¹⁶⁰ A központilag meghatározott mezőgazdasági árakat erősen lefele torzította az a tény, hogy a lekötött eszközök között a földnek nem volt értéke.

¹⁶¹ A földértékelés aranykorona rendszerét az 1875. évi VII. törvény rendelete el. Az értékelés célja a föld adóztatása volt. A törvény szerint „A föld tiszta jövedelmének vétetik a közönséges gazdálkodás mellett tartósan nyerhető középtermésnek értéke, levonván belőle a gazdálkodási rendes költségeket.” A termelés értékét és a gazdálkodás rendes költségeit 10 év tényadatait figyelembe véve állapították meg (erdő esetén 25 év, szőlőnél 15 év alapján). Az így számolt tiszta jövedelmet az akkor érvényes pénzegységben, előbb forintban, később aranykoronában állapították meg.

Az ország területét a különböző gazdálkodási adottságok szerint ún. becslőjárásokra osztották, (211 becslőjárás van a mai Magyarország területén), s az egyes becslőjárásokként a különböző művelési ágakon belül (szántó, rét, szőlő, kert, legelő, nádas és erdő) legfeljebb nyolc minőségi osztályt különböztettek meg. Minden minőségi osztályt a természetben azonosítható mintatermek képviseltek, amelyekről a fő jellemzők alapján ún. mintaleírás készült (a mintatermek száma kb. 70 000). Minden művelési ágra minőségi osztályonként megvizsgálták, hogy

Ugyancsak sürgette a földár meghatározását az is, hogy a 60-as évek közepére a **földforgalom is megélné**: a termelészövetkezeti tulajdon és a személyi földtulajdon kialakítása (1967. évi IV. földtörvény), valamint a különböző tulajdonosok (állam, termelészövetkezet és magánszemélyek) közötti földmozgás miatt.

A 60-as években „szocializmus mintaállamában”, a Szovjetunióban is komoly problémát jelentett a mezőgazdaságból kivont földterületek pótlása. Ennek kapcsán élénk vita kezdődött a földár szükségességéről és becsléséről.¹⁶³ Hasonlóan jelentkezett ez a probléma a többi szocialista országban is, így 60-as években a szocialista országok sorra **kísérletet tettek** a föld gazdasági értékelésére, azaz **a kiiktatott piaci ár funkcióját betöltő „földár” meghatározására**. Éveken keresztül tartó vita bontakozott ki a föld közgazdaságilag megalapozott értékeléséről: arról, hogyan lehet beleilleszteni a munkaérték elméletbe a föld, mint nem termelhető erőforrás értékelését. Abban mindenki egyetértett, hogy a **szűkösen rendelkezésre álló erőforrásokkal** gazdálkodni kell, s ez szükségessé teszi a különböző célokra történő hasznosítás „költségének” és „hozamának” összehasonlítását.¹⁶⁴

Magyarországon a témáról elsőként Szabó Gábor adott teljes körű, rendszerezett képet¹⁶⁵, aki a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetében, több éves

általagos gazdálkodás és ráfordítás mellett 1 kataszteri holdon (1600 négyszögöl) milyen a gazdálkodás eredményessége, mekkora a pénzben kifejezett tiszta jövedelem.

Az aranykorona érték olyan mutatószám, amely a földek minőségét a 20. század eleji terméseredmények és ráfordítások becsléssel megállapított „értékelése” alapján mutatja. Lényeges vonása, hogy a föld minősége és termőképessége mellett figyelembe vette a mezőgazdasági termelés *akkori* közgazdasági tényezőit (ráfordításait és bevételeit).

A kidolgozáskor a cél az igazságos adóalap meghatározása volt, később azonban kiterjesztették az aranykorona rendszer felhasználását a kisajátítási kártalanítás megállapítására, a támogatások, a bírságok meghatározására, valamint az esetleges földcserek során. Azóta természetesen nagymértékben megváltoztak a közgazdasági viszonyok, de a „tiszta jövedelmek” különbségét jobban megközelítő újabb eljárások nem születtek. Szűcs István (1990) 171-172. o., Fórizs J-né – Máté F. - Stefanovits P: Talajbonitáció-Földértékelés Agrártudományi Közlemények 1971/30. alapján.

¹⁶² A földértékelés alapelveinek és módszertanának kidolgozásával több közgazdász és talajtanos szakember is foglalkozott: Géczy Gábor, Faragó Tibor, Fazekas Lajos, Kállay Kornél, Nagy István, Pallos László, Stefanovits Pál, Szabolcs István

¹⁶³Elsősorban Sz. Sztrumilin, Sz. Cseremuskin szovjet, H. Cholaj, M. Jerzak és T. Rychlik lengyel közgazdászok gondolatai hatottak nálunk.

¹⁶⁴ Egyes szocialista országokban (Csehszlovákia, Lengyelország) akkor kellett meghatározott térítési díjat kellett fizetni, ha nem mezőgazdasági célra használták fel a földterületet, de ezek az intézkedések nem töltötték be az igazi földár funkcióját.

¹⁶⁵ A továbbiakban két tanulmányára is támaszkodom: Szabó Gábor: *A föld gazdasági értékeléséről a szocializmusban*. A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, Új

kutatómunka eredményeként foglalta össze a 70-es évek elejéig megfogalmazódott gondolatokat.

4.1.3 A földár-földérték viták

A 60-as évek földár vitáiban több szempont szerint is különböző vélemények ütköztek egymással. A legfontosabb kiinduló szempontok az alábbiak voltak:

- mi az értékelés tárgya?
- mi az értékelés módja?
- közvetlenül a földet, vagy valamely „helyettesítő”-jét kell értékelni?
- mi az ármeghatározás célja?

Az **értékelés tárgya** szempontjából a vita arról folyt, hogy csupán a földet mint „földanyagot” –fizikai, kémiai tulajdonságai, termőképessége alapján- tekintsék önálló termelési tényezőnek, vagy a föld értékelése során a földanyaggal együtt azokat a mozdíthatatlan tőkeelemeket is (csatornarendszer, öntözőrendszer) figyelembe kell venni¹⁶⁶, amelyek részt vesznek a termelésben. Még bővebben tekintve, a föld értékének meghatározásában nem csupán a földet, hanem a gazdálkodás módját is számításba lehet venni.

A másik alapvető kiindulópont az volt, hogy mit tekintettek az ár meghatározójának: mi legyen az **értékelés módja**. Közgazdasági szempontból alapvetően két –egymástól eltérő logikával- közelítettek a föld árának kérdéséhez.

a) Az egyik nézet a **múltbeli ráfordításokból** vezette le a föld árát. Lényegében a marxi munkaérték-elmélet alapján (ld.2.2 fejezet) próbáltak értéket adni a földnek. Abból indultak ki, hogy a már megművelt földnek van értéke: a „művelésbe vett föld termővé tételéhez szükséges társadalmi költségek, „ráfordítások”, a föld esetében ugyanúgy értékelemmé válnak, mint bármely más termelési eszköz előállítása esetén.”¹⁶⁷

sorozat 2. sz. , Budapest, 1968. és *A mezőgazdasági termőföld gazdasági értékelése*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.

¹⁶⁶ Burger Kálmáné: „A mezőgazdasági földterületek közgazdasági értékelésének módszertani elvei”, *Gazdálkodás*, 1970. 5. sz.

¹⁶⁷ Szabó Gábor (1975) 78.o. Itt jegyezzük meg, hogy a költségek alapján felépített földár nemcsak munkaérték-elmélet alapján történt. Szabó G. említi pl., hogy Hollandiában a tengertől elhódított polderek termővé tételének költségeit tették meg ezen földterületek árainak.

b) Más nézetek éppen ellenkezőleg, a föld **jövőbeli hozamából** származtatták a föld értékét. Abból indultak ki, hogy a föld különleges termelési eszköz, nem munkatermék, s így a munkaérték-elmélet szerinti értéke sincs. A föld, miután szűkös erőforrás, és minősége tartósan különböző, különböző jövedelmek (járadék) elsajátítását teszi lehetővé. Ez az alapja az értékelésének: a föld annyit ér, amennyi a várható hasznának, nettó hozamának jelenértéke. Ennek megfelelően a föld áráként a várható hozamok tőkésített értékét értelmezték.

Újabb szempontot jelentett, hogy közvetlenül a földre, vagy valamely „helyettesítő”-jére vonatkozott az értékelés. **A szubsztitúciós (helyettesítési) ill. kompenzációs módszer** azon az elven alapult, hogy a termelési tényezők (meghatározott korlátok között) egymással helyettesíthetők a termelési folyamatban. „Mínt hogy a szubsztitív termékek árai közel állnak egymáshoz, a földet a helyettesített termelési tényezők árának megfelelően kell értékelni.”¹⁶⁸ Voltak, akik annak alapján közelítették a föld értékét, hogy milyen értékű tőkebefektetés pótolná egy adott termőterület kiesését. Mások úgy fogalmazták meg ezt a gondolatot, hogy mekkora ráfordítással lehetne egy azonos termésmennyiséget előállító, korábban nem művelt földterületet bevonni a termelésbe.

Végül a szerint is különböző földárat javasoltak többen, hogy **milyen célra** használnák fel az árat: adózás, támogatás alapjául, földmegváltás mértékeként, földhasználati díj alapjaként, a mezőgazdaságból kivont földek kompenzálására, stb.

A 60-as évek végén **a földárról vitázók között az alapvető eltérés az értékelés módjában volt**, így ezt a csoportképzést tekintjük elsődlegesnek, s a többi szempont alapján ezen belül bontjuk a nézeteket, ha szükségesnek látjuk.

a) Földár a ráfordítások figyelembevételével, a munkaérték-elmélet alapján, a marxi elméletből kiindulva

Mint már említettük, más szocialista országokban is hasonló viták folytak arról, van-e értéke (és ára) a földnek a szocializmusban. Lengyel¹⁶⁹ és szovjet¹⁷⁰ közgazdászok egy része azzal

¹⁶⁸ Szabó G. (1975) idézi H. Cholaj lengyel közgazdászt. 94. o.

¹⁶⁹ M. Jerzak, T. Rychlik

¹⁷⁰ Sz. Sztumilin

érvelt, hogy a rendszeresen megművelt földnek marxi értelemben is értéket tulajdoníthatnak, s a parlagon heverő földek művelésbe vonásához szükséges élő és holt munka ráfordítások alapján értéket lehet rendelni a földhöz. Sztrumilin szerint a szűz- és parlagföldek művelésbe vételéhez szükséges ráfordítások alapján értékelhető a föld, s a ráfordítások közül is azok tartoznak ebbe, amelyek „közvetlenül a termővé tétellel kapcsolatosak” (erdőirtás, mocsárlecsapolás stb.).¹⁷¹ A számszerűsítés már csupán logikai alapon követhető, és elég önkényesnek tűnik, s az így becsült árak eléggé különböztek egymástól. Más lengyel közgazdászok¹⁷² ellenvéleményüket fejezték ki, s rámutattak arra, hogy a teljesen műveletlen földnek is van ára. Cholaj megemlíti a föld korlátozott voltát is, mint ami szerepet játszik az ár kialakulásában.

Magyarországon is visszhangot keltettek ezek a nézetek. A hatvanas évek második felében¹⁷³ ***élénk vita indult a magyar közgazdászok körében is arról, van-e a földnek marxi értelemben vett értéke vagy sem.*** Azok, akik azt akarták bebizonyítani, hogy a föld értékelése is összhangba hozható a munkaérték-elmélettel, azzal érveltek, hogy a szükösen rendelkezésre álló erőforrásnak kell, hogy értéke legyen, s ez az érték az „újratermelés” munkaszükségletéből vezethető le. Az újraelőállítást kétféleképpen értelmezték: vagy egységnyi pótlólagos kapacitás létrehozása: (azaz például mennyi munkával lehet „előállítani” ugyanilyen tulajdonságú földeket más területeken), vagy milyen (munka) értékű más ráfordítás tudja pótolni a kieső földterület hozamát.¹⁷⁴ Ellenzői szerint „a ráfordítás mértéke, a föld javítására fordított eszközök értéke gyakran nem áll arányban a föld minőségével és termőképességével. Előfordulhat, hogy a rosszabb földet a magasabb ráfordítások alapján többre kellene értékelni, mint a jobbat.”¹⁷⁵

Más vélemények szerint „nem az alkalmazhatóvá tett föld egységnyi mennyiségébe ténylegesen befektetett munkát fogja társadalmilag szükségesnek elismerni a piac, hanem az „újratermelési”, mégpedig a „bővített újratermelési” munkamennyiséget, a határráfordítást”.

¹⁷¹ A témáról bővebben szól Szabó Gábor (1975) 81. o.

¹⁷² pl. H. Cholaj

¹⁷³ A vita indító cikk Pirityi Ottó: *A területek értékéről* c. cikke volt, amely a Pénzügyi Szemle 1968. 1. számában jelent meg.

¹⁷⁴ „A kijavított talajú földnek van értéke, mert van benne munka. De hogyan képzelhető el, hogy az ugyanilyen tulajdonságú, de munkát nem tartalmazó földnek ugyanakkor *ne* legyen értéke. Sehogy! Legfeljebb *egyéni* értéke lenne: 0, de *társadalmi* értéke az újraelőállítás átlag ráfordításához igazodik.” Pirityi Ottó: „A területek értékéről”, *Pénzügyi Szemle*, 1968. II. évf. 1. sz. 59. o.

¹⁷⁵ Burgerné, (1965) 1108.o.

... „Valószínű, hogy minden olyan esetben, ahol a feltételek tartós eltérése és a jobb feltételek szűkössége miatt a határráfordítás válik társadalmilag szükséges munkamennyiséggé, ott a szűkös feltételek által képviselt társadalmilag szükséges munka is igazodik előállításának határkölségeihez.”¹⁷⁶

Magyar nyelven is megjelent a lengyel Cholaj¹⁷⁷ kritikája a marxi értelemben vett földértékkel kapcsolatban¹⁷⁸. Az eleven és holtmunka ráfordítások hatására létrejön a talaj gazdaságilag magasabb termelékenységű: „...amelynek magasabb jövedelem formájában jelentkező eredményei nem találnak már magyarázatot a ráfordításokban (az amortizáció után a rendkívüli nyereség átalakul I. sz. különbözeti földjáradékká. ... Ekkor viszont a föld gazdasági termelékenységét nem lehet a természetes termelékenységtől elkülöníteni a föld közgazdasági értékelésénél.”

Az elméleti fejtegetéseken túl, gyakorlati számszerűsítéshez is támpontot akartak nyújtani az Agrárgazdasági Kutató Intézet megbízásából folyt vizsgálatok. Itt jelenik meg először az az érvelés, hogy a különböző célokhoz (adózás, kártalanítás, jövedelmezőségi számítások) **azonos földár** szolgáljon alapul. „Ha a különböző számításokban ugyanannak a gazdálkodási tárgynak más-más az értéke, akkor egyik számításnak sem biztosítható az ellenőrizhetősége, a többiekkel való összevethetősége, és ágazati vagy népgazdasági célokra történő általánosíthatósága.”¹⁷⁹

A föld értékét munkaráfordításból levezetni akarók készek voltak más logikával is érvelni. Nem abból indultak ki, hogy a föld természetes egységét mennyi munkaráfordítással lehet újratermelni, hanem annak alapján próbáltak értéket adni a földnek, hogy más erőforrásokból mekkora értéket tudnak megtakarítani egy adott földterület hasznosításával, azaz a **helyettesítési hatásuk** alapján.

¹⁷⁶ Pírityi (1969), „Használati érték és érték” 270. o.

¹⁷⁷ Cholaj, H.: „A földár megállapításának problémája a szocializmusban”, *Közgazdasági Szemle*, XIII. évf. 1966. 9. sz.

¹⁷⁸ Cholajt idézi Szabó (1975) 83. o.

¹⁷⁹ Burger Kálmán: „A mezőgazdasági földterületek közgazdasági értékelésének módszertani elvei” *Gazdálkodás*, 1970. 5. sz. 18. o

A földértékelés alapelveként abból indultak ki, hogy a föld árát, -mint minden más termelőeszközét- újratermelési értéke határozza meg (azaz az a munkaráfordítás, amely az adott időszaki termőképességének eléréséhez szükséges). „... az újratermelés mércéje nem a föld természetes egysége, illetőleg annak újratermelése, hanem **olyan termelőkapacitás újonnan való létrehozása, amelynek segítségével adott termelési eredmény hozható létre.**”¹⁸⁰

A konkrét számításoknál ezt az értéket az új földterület tiszta jövedelmével közelítették.¹⁸¹ Így adódott az a következtetés, hogy a föld árát „helyettesítési érték számításával” közelítették, azaz kiszámolták, hogy egységnyi földterület nettó termelési érték „létrehozó képességét” mekkora pótlólagos termelőeszköz, illetve munkaerő ráfordítással lehet pótolni. Ennek a pótlólagos ráfordításnak a tőkésített értékéhez adták hozzá a földterülethez tartozó beruházások értékét.¹⁸²

Nálunk Csendes Béla¹⁸³ és Berend Iván¹⁸⁴ végzett gazdasági számításokat az eszközökkel történő helyettesítést figyelembe véve. Németi László¹⁸⁵ és Kőmives István¹⁸⁶ tett kísérletet arra, hogyan értékelhető az a földterület, amelyet pl. infrastrukturális célokra vonnak ki a mezőgazdaságból. Ennek során figyelembe vették a kieső termékek pótlásának költségét, átlagos termelési költségekből kiindulva. Szabó Gábor is a helyettesítési költség módszerét javasolta a földár meghatározására. Azzal érvelt, hogy a legtöbb fejlett mezőgazdasággal rendelkező országban a legrosszabb minőségű földterületeket igyekeznek kivonni a termelésből, s a megmaradt földeken fokozott eszközbefektetéssel biztosítják a szükséges termékmennyiséget. Ennek alapján a mezőgazdaságban maradó föld elméleti „eszközértékét” a föld más eszközökkel (műtrágya, gép) történő elméleti „helyettesítési költségével” fejezte ki, a növénytermesztésből származó halmozatlan (bruttó) termelési érték, valamint egyes termékek terméshozamai alapján.¹⁸⁷

¹⁸⁰ Burger Kálmánné (1970). 22. o.

¹⁸¹ „A föld társadalmi értékét és abból képezhető árát viszont az a teljes társadalmi munkaráfordítás által létrehozott új érték fejezi ki, amelynek újraelőállítására érdekében a föld termelőpotenciálját újra kell termelni.” Burgerné (1970) 22. o.

¹⁸² Burgerné (1970) 25. o.

¹⁸³ Csendes Béla: „Mezőgazdaságunk fejlesztése és eszközigényessége”. *Közgazdasági Szemle*, 1967. 9. sz. 1062-1071. o.

¹⁸⁴ Berend Iván: *Beruházás a termelőszövetkezeti és az állami gazdaságokban*. KJK Bp. 1968. 34-35. o.

¹⁸⁵ Németi László: „A földértékelés mai problémái”, *Társadalmi Szemle*, XXV. Évf. 2. sz., 1970.,

¹⁸⁶ Kőmives István: „A föld ára és gazdasági problémái”, *Pénzügyi Szemle*, XI. évf. 7-8. sz., 1967.

¹⁸⁷ A módszer részletesebb leírása megtalálható: Szabó G. (1975), 104-110. o.

A munkával nem termelhető erőforrások értékelésében gyakran különböző elméleti kiindulópontok keveredtek.¹⁸⁸ Az újraelőállítás munkaköltsége egyfajta megközelítés, míg az, hogy mekkora pótlólagos ráfordítással lehet pótolni a kieső földet (vagy másképp fogalmazva a föld ára azzal egyenlő, amilyen értékű más erőforrást takarít meg a használata), egy másik logikai rendszer szerint („opportunity cost”) vizsgálja a szükséges munkaráfordítást. Itt „átcsúszik” az előállításához szükséges munkamennyiség értéke a kieső hasznosság pótlásának költségébe, ami más elméleti¹⁸⁹ megközelítést jelent.

b) Földár a jövőbeli hozadék alapján

Azok a közgazdászok, akik nem tulajdonítottak marxi értelemben véve értéket a földnek, szembetalálkoztak azzal a problémával, hogy hogyan lehet működő piac nélkül „szimulálni” a piaci árat. Az ár iránti igényt elsősorban a **gazdaságos erőforrás-hasznosítás szükségessége** vetette fel számukra. Lényegében a piactudomány értékeléséhez hasonlóan (ld. 2.3 fejezet) a jövőbeli hozamokból próbálták levezetni a föld árát, azaz abból, hogy tulajdona milyen jövedelemáramlásokat tesz lehetővé a tulajdonosa számára, s ezeknek időbeli megoszlását is kalkulálva jelenértéket számoltak. Ennek kapcsán két kérdésben születtek eltérő magyarázatok:

- egyrészt: hogy mi az a jövedelem, ami a föld hozadékát kifejezi
- másrészt, hogy mi tekinthető reális tőkésítési koefficiensnek.

A jövedelem számszerűsítése során több, alapvetően különböző kiindulópontból próbálták számszerűsíteni a föld árát.

Ezek:

- a bruttó jövedelem,
- a halmozatlan bruttó termelési érték
- a földjáraadék
- a tiszta jövedelem,

A problémát elméleti szempontból egyrészt az jelentette, hogy mivel a szocializmusban megszűnt a föld magántulajdon monopóliuma, a marxi elmélet szerint így megszűnik az abszolút földjáraadék létezésének alapja is. A legrosszabb, még művelésbe vont területek (ahol

¹⁸⁸ Bors László: Megjegyzések „A területek értékéről” szöveghez, *Pénzügyi Szemle*, XII. évf. 1968. 4. sz.

¹⁸⁹ Rott Nándor: hasonlóan a munkaértéken alapuló földár mellett érvel: „Amit egyik helyen a természet „ingyen ad”, azt a másik helyen létre kell hozni. Így magától értetődően az „ingyen kapott” kapacitáselemek is társadalmi értéket nyernek, hiszen újraelőállításuk már nem ingyenes ... Ha pedig érték az új terület, a régi is” Rott Nándor : „A területek értékének vitájához”, *Pénzügyi Szemle*, 1968. XII. évf. 12. sz., 1007.o.

különbözeti járadék sem képződik) így nem értékelhetők a járadék tőkésítésével, s ezen az alapon nem lehetne árat rendelni hozzájuk.

A jövedelem mutatók valamelyikének tőkésített értékével kapcsolatban pedig az az ellenvetés merült fel, hogy a **mezőgazdasági árszínvonal az átlagos, vagy annál valamivel jobb minőségű földeken**, átlagos ráfordítással termelő mezőgazdasági üzem bővített újratermelését biztosítja. Ebből következően az átlag alatti fölminőségű, (vagy az átlagnál nagyobb ráfordítással termelő) gazdaságok tiszta jövedelme negatív, s nem alkalmas a föld pénzbeni értékelésére.¹⁹⁰

Az elvégzett számítások is azt mutatták, hogy bármely mutatót vették is a számítás alapjául a földár becsléséhez, **a mesterségesen alacsony mezőgazdasági árszínvonal még az átlagos vagy annál jobb földeken is elfogadhatatlanul alacsony földárhoz vezetett.**

A felsorolt jövedelem mutatók között bruttó és nettó mutatók is szerepeltek. A két megközelítés közötti elvi különbség azon alapult, hogy a 60-70-es években a mezőgazdaságban más jövedelemérdekeltség volt jellemző az állami gazdaságokban és más a termelészövetkezetekben. Az állami gazdaságban dolgozók előre rögzített bért kaptak az államtól, így a tiszta jövedelem növeléséhez fűződött a további érdekeltségük. A termelészövetkezetekben dolgozók munkaegység alapján, maradék-elven osztották szét a keletkezett bruttó jövedelmet, így ők a bruttó jövedelem növelésében voltak érdekeltek.

Földértékelés a bruttó jövedelem alapján

A mutató előnye az volt, hogy segítségével minden, még művelt földterület értékelhető volt, s mellette szólt az az érv is, hogy a termelészövetkezetek érdekeltsége a bruttó jövedelem növeléséhez kapcsolódott.¹⁹¹ Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy az így meghatározott földár nagysága (bizonytalan irányban) torzított, mivel

- egyrészt az alacsony mezőgazdasági árak miatt a jövedelem lefele torzított
- másrészt mivel a bruttó jövedelem a munkajövedelmet is tartalmazta, így felülbecsülte (összemosta) a föld és a munka hozamát.

¹⁹⁰ Szabó Gábor (1975), 57. o.

¹⁹¹ Csentes Béla- Vági Ferenc: „Jövedelmezőség és termelés a szövetkezeti gazdaságokban”, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964.

Több közgazdász¹⁹² is azt javasolta, hogy a termelőszövetkezeti földek árát a bruttó jövedelem figyelembevételével állapítsák meg, hiszen a tagok foglalkoztatási kényszere miatt a bér és a tiszta jövedelem egyformán fontos a dolgozóknak. S mivel az állami gazdaságok bérköltségét is ki kellett gazdálkodni, így célszerű volt egységesen a bruttó jövedelmet tekinteni a gazdasági hasznosítás mércéjeként. Ugyanakkor felhívták a figyelmet arra, hogy a mesterségesen alacsonyan tartott mezőgazdasági árszínvonal torzítja a jövedelem mutatókat.

A Központi Statisztikai Hivatalban számításokat végeztek a mezőgazdasági termőföld - mint a nemzeti vagyon része- értékének becslésére. Ennek során is a bruttó jövedelemből indultak ki.¹⁹³

Bruttó termelési értéken alapuló földértékelés

Mások a bruttó jövedelem értéke helyett a területegységre jutó (halmozatlan) bruttó termelési értéket javasolták kiindulópontul, mint amely kevésbé torzítja a föld valódi termékenységét.¹⁹⁴ E mutató használata mellett szólt az az érv, hogy minden művelt területre értelmezhető, ugyanakkor az alacsony mezőgazdasági árak kevésbé torzítják, és a mezőgazdasági termékkínálat valódi változását mutatja.

Különbözeti járadékon alapuló földértékelés

A szocialista gazdaságban a föld magántulajdon monopóliumának megszűnésével az abszolút földjáradék is megszűnt. A különbözeti járadék létezéséről is folytak viták, mivel azonban a föld különböző minősége tartósan fennáll, így a különbözeti járadékot a szocialista gazdaságban is elfogadták, mint az elkülönült gazdálkodásból következőt.

Magyar nyelven is megjelent Cholaj lengyel közgazdász nézete, aki a különbözeti földjáradék értékét tekintette „örökjáradék”-nak, s egy osztársadalmi hatékonysági normatíva (a beruházások általános hatékonysági rátája) szolgált a számítások során tőkésítési koefficiensként (ugyanis szocialista gazdaságban a kamat nem tükrözött semmiféle valóságos

¹⁹² Vági Ferenc: „Az aranykorona-érték és a termőföld minősítése”, *Pénzügyi Szemle*, XIV. évf. 1970. 7. sz. Vági a bruttó jövedelem számbavételénél nemcsak a növénytermesztésből, hanem a kapcsolódó állattenyésztésből származó jövedelmet is számításba vette. Csendes Béla: *A termelőszövetkezeti jövedelmezőség és árképzés főbb kérdései*, Művelődésügyi Minisztérium Tájékoztatója, 1963. 5. sz.

¹⁹³ *Magyarország nemzeti vagyona 1970. január 1-jén*. KSH, 1971. szeptember 22. Úgy becsülték, hogy leválasztva a többi termelési tényező hozadékát, a föld részaránya a bruttó jövedelem kb. egynegyedét teszi ki. Ezt az értéket tőkésítették 4 %-os kamatlábbal. Szabó G. (1975) 93. o.

¹⁹⁴ Berend Iván, Csenedes Béla, Németi László

elvárt hozamot). Természetesen ez tovább gördítette a becslési eljárással kapcsolatos gondokat, hiszen így a következő probléma, a különböző földjáradék közelítő becslése lett. Felmerült a kérdés, milyen értéket kapjon a legrosszabb minőségű, de még a termelésben szükséges föld.

Nagy Lajos –lényegében Marx földjáradék elméletére támaszkodva- összefoglalta a kialakult nézeteket¹⁹⁵: Marx alapján megkülönböztette a földanyag és a földtőke fogalmát. Kifejtette, hogy a földanyagra nem lehet a munkaérték-elméletet alkalmazni, mert nem munka terméke, s ezért nincs értéke sem, ugyanakkor van ára, mert korlátozottan áll rendelkezésre. A földanyag ára és a földtőke (a talajba eszközölt, s a talajra közvetlen ható állóalap-jellegű ráfordítások: pl. talajjavítás, trágyázás stb.) ára adja a föld teljes árát. A bérleti díj a járadék (a földanyag használati díja) + a kamat, ami a földtőke használati díja. A földár a bérleti díj tőkésítésével adódik. Ez annyiban különbözik a „tőkés ártól”, hogy abszolút földjáradékot nem tartalmaz, mivel a szocialista földtulajdon miatt ez nem létezik. (Azt az ellentmondást, hogy azon földeknek is van ára, amelyeken nem képződik különböző járadék, úgy oldotta fel, hogy ott más közelítést javasolt: a tiszta jövedelem egy részének tőkésítésével pótolta a hiányzó járadékot.)¹⁹⁶ Nagy Lajos erőteljesen hangsúlyozta, hogy a földtőke szerepe egyre nagyobb lesz a földár meghatározásában.

A különböző járadék szerepe 1968 után került előtérbe, mert azzal, hogy a gazdaságok önállóan dönthettek a vetésszerkezetről, nagyobb járadékot lehetett elérni. Mivel a termékárak is nőttek, a jobb földeken több jövedelem keletkezett, erősödött a differenciálódás a különböző földminőségű termelőegységek között. Ezt adózással, támogatással próbálták ellensúlyozni. A különböző járadékhoz hasonló volt a fekvési járadék is, amely extra jövedelemhez juttatta a tulajdonosát. Ezt az állam támogatásokkal próbálta ellensúlyozni. Hosszabb távon azzal számoltak, hogy a földáron belül a földtőke súlya a technikai fejlődés miatt egyre nő.

Már megfogalmazódott az igény: „fel kell adni azt a tételt, hogy a szocialista ártermelés azért szűkebb körű, mert a föld azon kívül reked. Vagyis elképzelhető földforgalom az állam

¹⁹⁵ Nagy Lajos: A földértékelés és a munkaérték-elmélet, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Sectio Oeconomico-Politica*, Tomus IV. 1969. Szeged, 3-16. o. 4. o.

¹⁹⁶ Ez a „hibrid” megoldás sok közgazdásznál előkerül: ha egy elv következetes érvényesítése ellentmond a gyakorlat igényének, más megoldással próbálják „elvágni a gordiuszi csomót”.

és a termelősövetkezetek, a tsz-ek a szocialista szektor és a személyi szektor között.”¹⁹⁷ Ugyanakkor szó esett arról is, hogy *elképezhető a föld (szabályozott) piaca*, ahol az árat egyrészt a jövedelmi-hozadéki alapon megállapított földérték, másrészt a valóságos piaci értékítélet (földpiac-kutatás alapján) határozhatja meg.

Szabó Gábor ¹⁹⁸ Nagy Lajoshoz és Cholajhoz hasonlóan, földárról és nem földértékről beszélt, elismerte a földtőke egyre jelentősebb szerepét, de a „földszubsztancia”, azaz a földanyag marxi elveken nyugvó „újra -nem termelhetősége” mellett foglalt állást.

Más nézetek a matematikában alkalmazott lineáris programozási modelleket használták fel a különbözőzeti földjáradék becslésére, ahol a duális feladat árnyékárai valójában különbözőzeti földjáradékként voltak értelmezhetőek.¹⁹⁹ Az így meghatározott hozadékot tőkésítették, különböző elvek alapján javasolt kamatláb segítségével (ez általában 5-16 % között mozgott).

Földértékelés a föld tiszta jövedelme alapján

Azon közgazdászok, akik a tiszta jövedelem mellett érveltek²⁰⁰, azt hangsúlyozták, hogy a földár szerepe a szocialista és a tőkés gazdaságban alapvetően eltérő: „A kapitalizmusban a föld magántulajdonban van, ára tőkésített járadék, és ez az ár az adásvételi ügyletek során keletkezik. A gazdaság szervezésének és intenzív vezetésének szempontjából a földár másodlagos tényező. A szocializmusban viszont a föld értékelésének kizárólagos célja a racionális gazdálkodás a földdel, mint korlátozott termelési eszközzel. ... a szocializmusban az egész tiszta jövedelem ilyen vagy olyan csatornákon keresztül a dolgozók rendelkezésére áll, míg a kapitalizmusban a járadékot a földtulajdonos, a profitot a tőkés bérlő tulajdonítja el.”

A különbözőzeti járadékon alapuló földértékelés híveivel szemben azzal érveltek, hogy mivel a szocializmusban nincsen abszolút földjáradék, ezért a föld ára túlságosan alacsonyan lenne értékelve, illetve sok földdarab egyáltalán nem kapna értéket.²⁰¹ A tőkésítési koefficiens az

¹⁹⁷ Nagy Lajos (1969), 15. o.

¹⁹⁸ Szabó G. (1975) 84. o.

¹⁹⁹ Simon György – Kondor György: *Gazdasági hatékonyság, árnyékárak*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965.

²⁰⁰ Ennek a gondolatmenetnek a csirája a szovjet földár vitákban jelentkezett a 60-as évek végén. Bővebben ld. Cseremuskin, Sz.: *O sztoimosznoj ocenke zemli.*, *Ekonomika Szelszkogo Hozajisztva*, 1967. 12. sz.

²⁰¹ Szabó Gábor (1975), 91. o.

állóeszközök termelészövetkezeti megtérülése alapján vették figyelembe (20 éves átlagos megtérülést számolva).

Magyarországon az Agrárgazdasági Kutató Intézetben is ebben az irányban folytak a kutatások: a föld árát a területegységre jutó tiszta jövedelem alapján határozták meg.²⁰² Ahol nem realizálódott nettó jövedelem, ott más módszer bevonásához folyamodtak, az aranykorona értékéből kiindulva közelítették a hozamot.²⁰³

4.1.4 Az ármeghatározás célja

Külön szempontot jelentett az a kérdés, hogy milyen célt szolgált a földár egy olyan gazdaságban, ahol a piac nem működött, ahol az ár szerepe csak az elszámolás volt. A 60-as évek közepétől már több lehetőség nyílt az önálló gazdasági döntésre. Általános vélemény volt azonban az, hogy a földárat különbözőképp kell meghatározni attól függően, hogy milyen célra alkalmazzák. Ugyanakkor már megjelent²⁰⁴ a rendszerszemléletű megközelítés szükségessége, bár ez alatt a föld gazdasági célra való értékelésének egységes rendszerét értették: „az értékelésnek objektívnek és általánosan alkalmazhatónak kell lennie”.

Vagyonbecslés

Abból indultak ki, hogy a legtöbb fejlett mezőgazdasággal rendelkező országban az a tendencia alakult ki, hogy a legrosszabb minőségű földterületeket a termelésből kivonva, a megmaradt földterületeken fokozott eszközbefektetés – elsősorban nagy adagú műtrágyázás – révén biztosították a szükséges mennyiségű és összetételű mezőgazdasági terméket. E gondolatmenet alapján a mezőgazdaságban maradó föld elméleti „eszközértékét” a föld elméleti „helyettesítési költségei” alapján próbálták meghatározni.²⁰⁵ A földet helyettesítő eszközök közül csak a műtrágya felhasználását vették figyelembe, s azt mérték, a föld kiesése miatti terméshozamot mennyi plusz műtrágyával lehetne más földeken biztosítani. Mivel ezt a műtrágya mennyiséget minden időszakban újra és újra biztosítani kell a talaj számára, így a

²⁰² Szabó Gábor (1975), 92. o. A tiszta jövedelem számításánál az állattenyésztés és a növénytermelés együttes, adózás előtti értékét vették figyelembe, változatlan áron, majd a kiinduló nettó jövedelemből az álló és forgóeszközök kamatait (Pl. 5 %-ot) levonták, s ezt az értéket tőkésítették (5 % kamatot feltételezve).

²⁰³ Az átszámítás a következő gondolatmeneten alapult.: az 1880-as években egy kat. hold átlagos minőségű (kb. 10 AK) szántóföld ára kb. 600 Ft volt, míg egy mázsa búza ára 15-16 Ft. Az átszámításnál ezért azt feltételezték, hogy 1 AK = 60 régi Ft, azaz 1 AK = négy mázsa búza árával.

²⁰⁴ Burgerné (1970)

²⁰⁵ Szabó G. (1975) 103. o.

földterület termelésből való kivonásának tényleges kompenzációját az éves plusz műtrágya felhasználás költségeinek tőkésített értékével közelítették.

E közelítésben torzított, hogy a műtrágyával történő terméshozam növelésben a csökkenő hozadék elvét nem vették figyelembe (lineáris közelítés), s a szükséges műtrágya értéke annak árától is függött, ami hasonlóan fiktív ár volt a szocialista gazdaságban.

Másik közelítés szerint a földterület eszközértékének becslése során abból indultak ki, hogy a területegységre jutó halmozatlan (bruttó) termelési érték a földminőség (aranykorona értékben mérve) és az állóeszköz-ellátottság függvénye. Az aranykorona érték pótlólagos eszközzel történő helyettesítését lineáris módszerrel végezték, ami jelentősen torzította a becslést. A helyettesítések során a csökkenő hozadék érvényesülésének figyelmen kívül hagyása erősen torzíthat.

A földhasznosítás különböző szintjei - kártérítés, gazdaságossági számítások

Az 50-es évektől kezdve komoly problémát jelentett a földek kivonása a mezőgazdaságból. Az ágazatok közötti allokáció szabályozására a jövedelmi mutatók alapján becsült földár nem volt alkalmas, mert nem tükrözte a tényleges társadalmi hasznot. A mezőgazdaságból kivont földterületek pénzbeni értékelésére már nem megfelelő az átlagos ráfordítás melletti hozam alapján történő kompenzáció²⁰⁶, s megpróbálták meghatározni az összes veszteséget, ami a földkivonás miatt keletkezett (pl. az újraterelítés költségét is beleszámították). A mezőgazdaságból kivont föld árát a helyettesítéssel becsült értéknél magasabban kívánták megállapítani, mert felismerték, hogy „a népgazdaság számára a kisajátítandó földterület pótlása többbe kerül (a műtrágyagyártás állami dotációjának összegével)”. Ezzel arra akartak ösztönözni, hogy a feltétlenül szükségesnél ne vonjanak el nagyobb földterületet a mezőgazdaságból.

A jövedelemképződés szabályozása

Már az 50-es évek közepén megindultak a Szovjetunióban és Lengyelországban a földadó-kivetés megalapozására szolgáló módszertani kutatások, amelyhez a magyar szakemberek is csatlakoztak. **Adózás** szempontjából azt tekintették meghatározónak, hogy a földadó egyrészt a földkihasználás minimális hatékonyságkövetelményének előírására alkalmas: ennek megfelelően a tiszta jövedelemhez kötődik a földadó nagysága. Másrészt a földadó azt a célt

²⁰⁶ Szabó G. (1975) 119-122. o.

is szolgálta, hogy a különböző minőségű földeken keletkező különbözeti járadékot elvonja. A jövedelemdifferenciálódás kiegyenlítésére viszont a bruttó jövedelem alapján becsült földárát tartották megfelelőnek.

Nem volt tisztázott a földértékelés kérdése²⁰⁷ abból a szempontból sem, hogy mi a mezőgazdasági adózás elvi alapja: a földadó, vagy a jövedelemadó képezi az adózás döntő hányadát. A földadó valójában az I. sz. különbözeti földjáradék elvonását célozta, azaz a különböző talajminőségű gazdaságokban keletkezett a talajminőség különbözőségéből eredő többlet jövedelmet vonta el. Ehhez a korábbi aranykorona rendszer megújítását tartották szükségesnek. A földadóval csak a föld természetes termőképességbeli különbözőségeit kívánták kiegyenlíteni, a gazdálkodásbeli jövedelemkülönbségeket, a szállítási költségekből eredő különbségeket a jövedelemadóval szándékoztak elvonni.

A föld mint *termelési eszköz* értékének meghatározására az ártorzítások miatt nem a jövedelem mutatót, hanem a halmozatlan bruttó termelési értéket, vagy a terméshozamok nagyságát tartották alkalmasabb kiindulópontnak.²⁰⁸ Tovább nehezítette a földár becslését az az elvárás, hogy a földár a tulajdon formájától függően is különböző legyen.

Ármeghatározás

A szocialista gazdaságban az árak a társadalmilag szükséges ráfordítások elismerését célozták. Ha a földnek nem tulajdonítottak értéket, akkor a földfelhasználás nem jelent meg a költségek között, így az árak szükségképpen alacsonyok voltak. A 60-as évektől kezdve *egyre többen gondolták a mezőgazdaság szempontjából kedvezőtlennek a földfelhasználás ingyenességét*. Ugyanakkor mások azt vetették fel, hogy „a földlektetés beszámításával kapott árakat *elméletileg* helyes-e termelési áraknak nevezni.”²⁰⁹

Többen megpróbáltak számításokat végezni²¹⁰ a mezőgazdasági árakban foglalható földlektelési tényező számszerűsítésére.

²⁰⁷ Pallos László: A talajértékelés szerepe a mezőgazdasági adózásban, *Pénzügyi Szemle*, 1968. 8-9. sz. 745-751.

²⁰⁸ Szabó G (1975) 61. o

²⁰⁹ Benet I.-Szénay L. A termelésiár-típus és a piaci egyensúly a mezőgazdaságban, *Közgazdasági Szemle*, 1969. 12. sz 1473-1484.o., Burgerné Gimes Anna: *A mezőgazdaság szerepe a népgazdaság növekedésében*, Kossuth Könyvkiadó, 1969.

²¹⁰ Csendes B. „Kísérlet a termelészövetkezeti ár- és jövedelemarányok számszerű megközelítésére”, *Közgazdasági Szemle*, 1963. 12. sz., Nagy Tamás: „Az ár és a társadalmilag szükséges ráfordítások a szocializmusban”, *Közgazdasági Szemle*, 1967. 2. sz

Az aranykorona-rendszer korszerűsítése

Más földérték és ár hiányában az aranykorona érték szolgált a földek minőségi különbségének kifejezésére és az adó alapjának becslésére. Az aranykorona rendszer elavultságát bírálta Vági Ferenc is, aki kifejtette, hogy az aranykorona rendszer - minden hiedelemmel ellentétben- már a kidolgozásakor is torzítottan tükrözte a korabeli tiszta jövedelmek nagyságát. Ugyanakkor, bár a termőföldek gazdasági hasznosítását mérték, a korabeli, meglehetősen egyszerű termelőeszközök alkalmazása mellett a jövedelemkülönbségek elsősorban mégis a földek természetes termékenységbeli különbözőségét tükrözték, ezért maradt fenn a köztudatban az aranykorona érték úgy, mint ami a földminőség mérőszáma. Az elmúlt száz évben azonban változtak a gazdasági feltételek, s a föld minősége sem maradt azonos. Így jövedelemszabályozásra (adózás, támogatás odaítélése) az aranykorona rendszer már nem volt alkalmas (mégis ezt használták, jobb híján). Azzal érvelt, hogy az aranykorona rendszer kidolgozására akkor volt szükség, amikor a korabeli gazdálkodási számvitel nem mutatta ki a keletkezett jövedelmet minden gazdaságban (pl. a kis gazdaságokban egyáltalán nem), s így a becsült aranykorona érték közvetve a jövedelmet közelítette. Amikor a közvetlen jövedelem mutatók a számviteli törvény előírásai szerint már rendelkezésre állnak, nincs szükség közvetett mutató létrehozására.²¹¹

4.2 A reform leállítása, visszarendeződés (1972-78)

A gazdaságirányítási reform folyamatát már a bevezetésekor is hosszabb távra, fokozatos lépésekben tervezték. Az indításkor beépített „gazdasági fékeket” (különféle ártámogatások, importkorlátok, kötött árfórmák, jövedelemkorlátok stb.) csak néhány év késéssel szándékoztak feloldani.²¹²

Időközben azonban gyökeres változások történtek mind a külső viszonyokban (Csehszlovákia 1968-as megszállása, Jugoszláv események, olajválság), mind az országon belül is. Ennek következtében az 1966-ban kialakított rendszertervnek csak egy részét vezették be. Csehszlovákia 1968. augusztusi megszállása után a már jóváhagyott második szakasz bevezetését elnapolták.

²¹¹ Vági F.: „Az aranykorona-érték és a termőföld minősítése”, *Pénzügyi Szemle*, XIV. évf. 1970. 7. sz. 564. o.

²¹² A 70-es évek továbbfejlesztési javaslataiban már megjelent a világpiacon árhatások „beengedése” is a belső árrendszerbe. Vincze Imre: „Ár- és adórendszerünk továbbfejlesztésének néhány kérdése”, *Közgazdasági Szemle* 1970. 6. sz. 657-674. o.

A magyarországi reformfolyamat bizalmatlanságot keltett a többi szocialista országban. Ugyanakkor az országon belül is felerősödtek azok az erők, amelyek érdekeit sértették az új hatékonysági követelmények. Megindult a kritika és az ellentámadás, aminek sokszor alapot adott a bevezetés során elkövetett hibák sora is.²¹³ 1972-re a reform-ellenes erők kerültek hatalomra. A tervirányítás hívei azonban nem megfelelően reagáltak a hirtelen begyűrűző olajár-emelkedésre: a strukturális alkalmazkodás helyett a külvilágtól való elzárkózással és a növekedési ütem felgyorsításával válaszoltak. A reformfolyamat elakadt, s az eredetileg a 70-es évekre tervezett „második lépcső” már nem került bevezetésre. A piaci hatások érvényesülése háttérbe került.

További nehézséget jelentett az, hogy megváltozott Magyarország és a KGST kapcsolata is²¹⁴. Míg az előző két évtizedben előnyt jelentett az olcsó szovjet nyersanyag és energia, s ugyanakkor gyakorlatilag korlátlan piac volt a nem éppen világpiaci színvonalú magyar termékek iránt, a 70-es évek elején fordulat állt be. A Szovjetunió már 1975 februárjától részlegesen érvényesítette a külpiaci áremelést, s a szovjet gazdaság növekedésének lassulása rontotta az exportlehetőségeket is. Világossá vált, hogy a gazdaság növekedése elmaradt a várttól, s az ország egyre jobban eladósodott.

1975-től már olyan írások is megjelentek, amelyek cáfolták a helyes elképzelések – torz végrehajtás dogmát: „egyszerűen véget ért az autonóm célkijelölés és eszközválasztás időszaka, ami pedig a politikai és a gazdasági rendszer lényegi vonásaiból adódott.”²¹⁵ Mind szélesebb körben vált világossá, hogy „az erőforrások mozgósításán, központosításán és újraelosztásán alapuló kiegyensúlyozatlan fejlődés stratégiája fenntarthatatlanná vált.”²¹⁶

A jövedelemkiáramlás szabályozása érdekében 1975-ben elrendelték a termelőszövetkezetben is a központi bérgazdálkodást, s ismét megkülönböztették az állami és a termelőszövetkezeti

²¹³ Berend T. Iván: „A magyar reform sorsfordulója az 1970-es években”, *Valóság*, XXXI. évf. 1988. 1. sz.

²¹⁴ Az 1971. évi KGST Komplex Program felerősítette a KGST-hez való kötődést, s a munkamegosztás gátolta a gazdaság alkalmazkodását a világpiachoz.

²¹⁵ Szamuely-Csaba (1988): *Rendszerváltozás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltozásban*, 76. o.

²¹⁶ Kornai (1993) *A szocialista rendszer*, 224-227. o.

tulajdon, ²¹⁷ korlátozták a háztáji gazdaságokat, s rendelet volt a föld magántulajdon visszaszorítására is.

Mivel 1968-ban sem az árrendszer, sem az intézményi rendszer nem változott jelentősen, nem alakulhatott ki valóságos piac. Ilyen körülmények között hiába próbálták decentralizálni a döntések egy részét, az szükségképpen helytelen irányba mutatott, hiszen nem működött a piac iránytűje, az ár: a ***visszarendeződés*** emiatt ***törvényszerű*** volt. Ezekben az években jutottak el a rendszer megreformálhatatlanságának gondolatához is. A hetvenes évek közepén azonban a közgazdasági gondolkodás elfogadta azt a tényt, hogy az ország helyzete nem teszi lehetővé az igazi piac kialakítását, így szükséges az állami beavatkozás a gazdaságba.

4.2.1 A mezőgazdaság

A mezőgazdaság iparosodásával mindenütt a világon növekedett az üzemméret. Magyarországon még gyorsabb volt ez a koncentráció: az erőltetett kollektivizálással előállt a mezőgazdasági nagyüzem. A ***területi koncentrációt*** gyorsította az irányító szerveknek az a meggyőződése, hogy önmagában a gazdaságok nagyságának növelése, azaz a nagyobb termőterület, a több munkaerő és termelési eszköz összpontosítása feltétlenül a termelési költségek csökkentéséhez, a jövedelem és a felhalmozás növekedéséhez vezet.

Valójában azért is szorgalmazták az egyesítéseket, mert ez jobban megfelelt a „szocialista tulajdonviszonyoknak”, az állami irányítás számára könnyebb volt kézben tartani az így kialakult kevés számú nagy szövetkezetet, el lehetett tüntetni a veszteségesen gazdálkodókat. Ugyanakkor nem tudták jól kihasználni a szakosodás előnyeit, ez inkább az iparszerű termelési rendszerek beindulásával történt csak meg. A szakosodás ellen szólt egyrészt a nagyobb kockázat, másrészt a termelőszövetkezetek foglalkoztatási kötelezettség terhelte, s a specializálódás következtében felszabaduló munkaerőt nem tudták jól foglalkoztatni.

Az elméleti feltevés az volt, hogy az alapvető termelési eszközök társadalmi tulajdona gyorsabb növekedést tesz lehetővé. Újra hangot kapott az a nézet ²¹⁸, hogy ***az állami tulajdon az igazi „szocialista tulajdon”***, s párhuzamosan megindult a termelőszövetkezetek és a háztáji gazdaságok háttérbe szorítása, a termelőszövetkezetek összevonása, s a „fejlettebb” állami

²¹⁷ Pető-Szakács (1985) 251-252 o. ,

²¹⁸ Berend T. I. (1988) 14-15. o.

tulajdonhoz való közelítése. Ehhez járult az a változás, hogy a szabályozó rendszer fokozta a dolgozók anyagi érdekeltségét, s növelte az önállóságot.²¹⁹ Ennek következtében láthatóvá vált a 70-es évekre, hogy a gazdaságok jövedelmezőségi különbsége nőtt, s felvetődött a kérdés, hogyan lehet megakadályozni a nagyobb jövedelemkülönbségek keletkezését anélkül, hogy a növekedés rovására menjen. Az egyre növekvő olajárak ellentételezése miatt is egyre nagyobb szükség volt a mezőgazdasági export növekedésére.

4.2.2 Földár, földpiac

Bár a 70-es évek elején történt visszarendeződés háttérbe szorította a piac gondolatát, a földár-földértékelés kérdése nem került le teljesen a napirendről. A mezőgazdasági földterület csökkenése szükségessé tette a kompenzációs költségek meghatározását. Mivel a különböző földminőségű területeken gazdálkodó üzemek jövedelemdifferenciálódása erősödött, a különbségi jövedelem elvonás mértékének meghatározásához is szükség volt a földek értékelésére.

A KGST együttműködés keretében, valamint a számítástechnika gyors elterjedésével megindult a matematikai módszerek és a számítástechnika alkalmazása a mezőgazdaságban is. Az országok közti együttműködés keretében magyar szakemberek is részt vettek a mezőgazdasági termelés területi elhelyezkedésének és tervezésének modellezésében.²²⁰ Az országokként elkészült különböző földhasználati modellek kiemelték a helyi természeti, gazdasági, társadalmi sajátosságok meghatározó szerepét a modellalkotásban. Az ötéves munka végeredménye egy az országok sajátosságait is figyelembe vevő, a mezőgazdasági termelés területi elhelyezkedését vizsgáló modell volt, amelyet általános használatra javasolt a munkabizottság. Újra a középpontba került a kérdés: milyen erőforrásunk van a dráguló energiahordozókért cserébe? Mennyit ér a magyar föld?

A 60-as évek végén kialakult viták²²¹ eredményeképpen egységesebbé váltak a kiindulópontok, s néhány alapelv elfogadottá vált:²²²

²¹⁹ 1970-71-ben liberalizálták a mezőgazdasági termékvásárlást.

²²⁰ A kidolgozásban Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, az NDK és a Szovjetunió szakemberei vettek részt: M. Ulesakova, Tr. Georgiev, N. Nikolov, At. Blagoev, Pilling A., Szűcs I., M. Urban, M. Janus, V. Sztarek, V. Streper

²²¹ Szabó Gábor: *A mezőgazdasági termőföld gazdasági értékelése*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.

²²² Benet Iván – Góczán László: „Kísérlet új földértékelésre”, *Közgazdasági Szemle*, XX. évf. 1973. 6. sz.

- a földminőség és a földhasznosítás összekapcsolása a közgazdasági értékelésben
- a földértékelést nem a ráfordítások, hanem a hozadék alapján közelítik, s ennek során a termelési tényezők között a munka és tőke mellett egyenrangú szerepet kap a föld is.
- a földértékelés táblánként történjen
- a hozadék csak a növénytermesztés hozadéka.

4.2.3 Új földértékelési rendszer

Az új földértékelési rendszer a földterületek minősítését nem a szokásos aranykorona-érték alapján, hanem a termőhely-érték alapján végezte, amely a **talajérték-szám**²²³ továbbfejlesztéseként figyelembe vette a domborzati és vízhasznosulási hatást is. Egy adott földterületre ún. „alaparat”²²⁴ kívántak meghatározni, amely független a termesztett növényi kultúrától. A föld közgazdasági értékelése során **a korábbi földár becslésekkel szemben megpróbáltak általánosítani**: függvénykapcsolatot fogalmaztak meg egy adott földterület hozadéka és a termelésben felhasznált tényezők (munka, tőke és a termőhely-értékszámmal kifejezett földminőség) között. Az alkalmazott módszer egy kibővített, háromtényezős Cobb-Douglas típusú termelési függvény volt, s itt kell megjegyezni, hogy a hozam alatt végül is a bruttó termelési értéket tekintették, bár történtek számítások a bruttó jövedelemmel is.

A becselő függvény alakja:

$$Y = a F^\alpha L^\beta K^\gamma$$

Ahol: Y: a bruttó termelési érték²²⁵

a: a hatékonysági tényező

α, β, γ : rugalmasságok²²⁶

F: a föld pontokban kifejezve (mennyiség · minőséget kifejező termőhely érték szám)

L: az élőmunka ráfordítások (Ft-ban)

K: a holtmunka-ráfordítások (álló- és forgóeszköz költségek Ft-ban)

²²³ A talajértékszám az azonos talajváltozatok sokéves termésátlagokkal reprezentált tényleges termékenységet tükrözi 0-100 pontig terjedő pontszámokkal megadva. Ezt a talajértékelést egy kutatócsoport dolgozta ki. A módszerről részletesebben: Főríz Józsefné –Máté Ferenc – Stefanovits Pál: „Talajbonitáció-földértékelés”, *Agrártudományi Közlemények*, 1971. 2. sz.

²²⁴ Burgerné (1970)

²²⁵ A becslést egy adott év tényleges termelési struktúrája alapján végezték.

²²⁶ A becslések során nem korlátozták a függvényt elsőfokú homogén függvényre.

Ebben a megfogalmazásban újra az a (ki nem mondott) gondolat jelenik meg, hogy az alacsony mezőgazdasági termékárak mellett számított bruttó jövedelem, mint kiindulópont elfogadhatatlanul alacsony földárhoz vezetne, így jutottak el a bruttó termelési értékhez, amellyel számolva a földár megközelíti a „várt” nagyságrendet. Az átlagos földárat végül a földnek tulajdonított termelési érték rész tőkésítésével határozták meg. A különböző minőségű földtáblák árát a termőhely-érték felhasználásával módosított föld-alapár képezte.²²⁷

Javasolták a kialakítható földár használatát a területi tervezésben, a mezőgazdasági árképzésben, s újra felvetődött a szabályozott földpiac gondolata is, amely lehetővé tenné az üzemek közötti földmozgást a termelési tényezők optimális hasznosítása érdekében.

4.3 A reform új hulláma (1979-89)

A szovjet birodalom gyengülését mutatták az afganisztáni és a lengyel²²⁸ események.

A gazdaság egyensúlyi helyzete 1977-78-ra már letagadhatatlanul súlyos volt. Halaszthatatlanná vált a változtatás, ha nem akarták azt, hogy minden (a politikai rendszer is) megváltozzon.

Az 1978. március 15-i MSZMP KB ülésen átértékelték az 1972-74 közötti agrárpolitikát. A belső és külső források kimerülésével az egyetlen útnak az új mechanizmus folytatása látszott, nyitás a piacosság felé. Szükségessé vált a korábban politikai okokból nem érintett mezőgazdaság és külkereskedelem reformja is. Egyértelmű lett, hogy a piac csak akkor tud működni, ha minden területen érvényesül (azaz a pénz és tőkepiacon is). Ekkortájt bizonyosodott be, hogy a „beruházási folyamat a gyakorlatban elkerülhetetlenül ciklikus maradt. A gazdaság növekedése lelassult, az eladósodottság nőtt. Azok az ágazatok kerültek előtérbe, amelyek képesek voltak konvertibilis exportot biztosítani. „A magyar gazdaság a 80-as években sajátos strukturális válságba került: a hatékonyság javítására, a növekedés gyorsítására képes ágazatok a külső egyensúlyi helyzetünket alapvetően meghatározó tőkés piacokon nem exportképesek, míg azok az ágazatok, amelyek képesek növelni ide irányuló exportjukat, a belső termelés hatékonyságát rontják, a növekedést lassítják”²²⁹ A szovjet segítség elmaradt, mivel a Szovjetunió el volt foglalta a saját belső nehézségeivel. Ez az

²²⁷ Egy adott gazdaságra, a Komárom megyei mocsai Búzakalász termelészövetkezetre elvégezték a számításokat, és egy átlag 13 aranykoronás földre 66-67 000 Ft/ha földárat becsültek.

²²⁸ 1979 december Afganisztán, Lengyelország pluralizálódása, 1981. decemberi puccs elfojtása

²²⁹ Ungvárszki Ágnes: Gazdaság politikai ciklusok Magyarországon 1948-1988., 86. old.

1984. márciusi KGST csúcstalálkozón vált világossá, ezzel megnyílt az út a nyugati orientáció felé. Fokozatos reformlépések történtek a piaci önszabályozás erősítésére,²³⁰ amelyek végül a rendszer gyökeres átalakulásához vezettek.

4.3.1 A földhasznosítás

Az évtized végére, a kialakuló fenyegető adósság és a lassuló gazdasági növekedési ütem terelte ismét a figyelmet a mezőgazdaságra, mint amely exportképes termékek előállítására révén kiutat jelenthet az eladósodásból. A közel két évtizede folyó vitában egyértelművé vált, hogy a mezőgazdasági föld sem maradhat szabad jószág a szocialista áruviszonyok között, mivel a földár hiánya akadályozza a megbízható gazdaságossági számításokat. Napirenden volt a mezőgazdaságból kivont földterületek értékelése, a kártalanítás mértékének meghatározása is. A 80-as évekre világossá vált, hogy a gazdaságos földhasználat kérdése túlmutat a mezőgazdasági hasznosítás egyoldalú figyelembevételén, és csak általánosabb keretben vizsgálható. Előtérbe került a természeti erőforrások hosszú távú optimális hasznosításának vizsgálata, s a földdel mint nemzeti vagyonnal való racionális gazdálkodás kérdése. Egyre sürgetőbbé vált, hogy ha a magánszemélyek között nem is, de a vállalatok között **szükség lenne szabályozott földpiacra.**²³¹

Láttuk, hogy az a gondolat, hogy a lekötött eszközérték között a föld értéke is szerepet kapjon a gazdaságossági számításokban, már 60-as évektől kezdve napirenden volt.²³² Földforgalom hiányában azonban továbbra is csupán becsülni tudták a földárakat. A 80-as évekre az már elfogadottá vált, hogy mivel a föld nem munka terméke, így az újraelállításhoz szükséges

²³⁰ versenytörvény, csődtörvény, adóreform, szervezeti, pénzügyi reform, tulajdonreform és nyitás a világ gazdaság felé

²³¹ „Az önálló nyereségérdekeltségben működő vállalatok a földet érdekeiknek megfelelően igyekeznek hasznosítani. Ha a hasznosításra vonatkozó előírások érdekeikkel ellentétesek, akkor - ha tehetik - azt a földterületet, aminek megművelése vagy előírt módon történő hasznosítása számukra gazdaságtalan, parlagon hagyják; ha ezt nem tehetik, akkor olyan kevés költséggel és rosszul művelik meg, hogy nem sok haszon származik belőle. Hasonló módon játszhatók ki a művelési ág változtatásának korlátozására vonatkozó rendelkezések is. Az állam a művelésben való érdektelenség esetén földcserét javasol, illetőleg ír elő. Ennek végrehajtása szintén akadozik, mert általában nem fűződik hozzá anyagi érdekeltég. Változna azonban a helyzet, ha a nagyüzemek a megművelni nem kívánt földet eladhatnák más szocialista mezőgazdasági, vagy nem mezőgazdasági vállalatoknak. Ha a föld áruforgalomba kerülhetne, a vállalatok megfelelően értékelhetnék saját földvagyonukat, azt gyarapíthatnák vétellel, vagy csökkenthetnék eladással. Az a földterület, amelyet az egyik vállalat nem kíván megművelni, értékes lehet más ipari, mezőgazdasági, kommunális vállalat számára. A föld áruforgalma nem lenne ellentétes szocialista áruforgalmi rendszerünkkel, sőt, szorosan beleilleszkedne abba.” Burgerné Gimes Anna: „A föld közgazdasági értékeléséről”, *Gazdálkodás*, XXVI. évf. 1982. 9. sz. 30. o.

²³² Burgerné Gimes Anna: *A mezőgazdaság szerepe a népgazdaság növekedésében*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1969.

társadalmi munka mennyiségével nem mérhető, s nem azonosítható a föld termőképesség-növelésére fordított munkával sem.²³³

A 80-as évtizedben több olyan nagyobb jelentőségű munka is folyt, amely a különböző minőségű földterületek makroökonómiai használatával, hasznosításával foglalkozott.²³⁴ 1976-ban indultak azok az elemzések, amelyek a mezőgazdasági és élelmiszeripari termelés optimális regionális elhelyezkedését és ennek hosszú távú fejlődési lehetőségét vizsgálták. A földhasználati alrendszerek hatékonysági összehasonlítása a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás és a felhasznált input ráfordítás aránya alapján történt, s ennek során a földnek, mint erőforrásnak az értéke (ára vagy költsége) és a hozadéka is megjelent.²³⁵ A számításokhoz szükség volt a termelésben lekötött földérték, földár meghatározására is.

Másik kutatási műhely a Magyar Tudományos Akadémia finanszírozásával és irányításával hazánk agroökológiai potenciáljának felmérésére végzett számításokat. Ez a felmérés az egész országra kiterjedően több száz kutató és gyakorlati szakember bevonásával készült el.²³⁶ A vizsgálatok megállapították, hogy Magyarország területének mintegy 60 %-a kedvezőtlen tulajdonságokkal rendelkezik, amely igen nagy összegű talajjavítást igényel, s a melioráció a földértékelésben is változást okozhat. E kutatás folytatásának tekinthető a biológiai eredetű anyagok (biomassza) hasznosításának távlati lehetőségei témában indított országos felmérés is.

4.3.2 Földértékelés

Mindezek azt indokolták, hogy minisztertanácsi határozat született a természeti tényezőkre alapozott új földértékelési rendszer bevezetésének előkészítéséről. Az elméleti és módszertani kérdésekkel a Magyar Tudományos Akadémia és a Mezőgazdasági és Élelmiszeripari

²³³ Szűcs István: „Gondolatok a föld közgazdasági értékeléséről”, *Gazdálkodás*, 1982. XXVI. évf. 3. sz..

²³⁴ A legkorábbi a Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium által finanszírozott, a Statisztikai és Gazdaságelemző Központban végzett: „A mezőgazdasági és az élelmiszeripari termelés területi elhelyezésének tervezése” című, a VI. ötéves terv megalapozását szolgáló kutatási feladat volt. 1979-re már különböző modell változatok is futottak. A modellezés irányítója Szűcs István volt.

²³⁵ Szűcs István: *Verseny és rendszerszemlélet a földhasznosításban*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1990., 119. o.

²³⁶ A kutatási munkát Láng István, Csete László és Harnos Zsolt irányította. Láng I. –Csete L. – Harnos Zs. (szerk): *A magyar mezőgazdaság agroökológiai potenciálja az ezredfordulón*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1983.

Minisztérium által összehívott Földértékelési Tanács²³⁷ foglalkozott. Olyan közgazdasági földértékelési rendszert kívántak kidolgozni, amely ráépült arra az ökológiai minősítési rendszerre, amely korábban a mintateres felvételezési rendszer szerint folyt. Ezek a munkák 1985 végén befejeződtek a 80-as évek második felében az ország egész területére folyt a genetikusan talajterképekre alapozott részletes értékelési rendszer kidolgozása. Az ezredfordulóra tervezték befejezni, s ezzel kívánták az aranykorona rendszert felváltani.

A nemzetközi és hazai tapasztalatok alapján eljutottak oda, hogy **komplex** (ökológiai és ökonómiai hatásokat is tükröző) **földértékelésre** van szükség. Ezt alátámasztotta a **számítástechnika** mint eszköz fejlődése, amellyel már lehetőség nyílt nagy tömegű adatok feldolgozására is. A kutatás két részből állt: az első szakasz a természeti tényezők értékelése alapján a termőhelyi értékszám kialakítása volt²³⁸, s ezt egészítette ki a föld közgazdasági értékelése. Ezek a kísérletek alapvetően abban különböztek a korábbiaktól, hogy már nem csupán egy meghatározott célból készült értékelések voltak, hanem általános érvényű összefüggéseket fogalmaztak meg.²³⁹ Mint láttuk, korábban az volt az általános nézet, hogy különböző célokra különböző földérték szerepeljen (másképp értékelhető adózási célból, más földcsere esetén, más az üdülőtelleknél), a 70-es évek végére kialakult az az elvárás, hogy a **földértékelés egységes** legyen. A földár meghatározásához a tőkésített földjáraadék képletből indultak ki. A vizsgálat arról szólt, hogyan lehetne közelíteni a földjáraadékot (figyelembe véve a helyzeti járaadékot is) és a tőkésítési kamatlábat.

Az 1980-1985 közötti években az új földértékelési rendszer megalapozó munkái között három fő értékelési módszercsoport került kidolgozásra:

²³⁷ A tanács vezetője Sipos Aladár, tagjai Benet Iván, Bacsa Imre, Bernáth Tivadar, Burger Kálmán, Fekete Ferenc, Főríz Józsefné, Illés Benjamin, Nagy Lajos, Némethi László, Pallós László, Szabó Ferenc, Szabó Gábor, Szűcs István, Tóth Miklós és Vági Ferenc voltak.

²³⁸ Az új földértékelési rendszer a terméseredmények meghatározásához négy, hosszabb távon is viszonylag stabil természeti tényezőt vett alapul: a talajt, a domborzatot, az éghajlatot és a hidrológiai adottságokat.

71 000 mintateret értékelték (takarékosági szempontok miatt nem genetikusan talajterképeken, hanem mintatereken alapult a vizsgálat). A javasolt rendszer az ország egész mezőgazdasági területét egységes elvek szerint értékelt. A legalacsonyabb pontérték 13 pont/ha, a legmagasabb 78 pont/ha volt.

A nagyüzemi gazdaságok 1981-1985. évre vonatkozó adatai alapján számításokat végeztek, és összehasonlították az aranykorona illetve a termőhelyi értékszám alapján minősített föld és a növénytermelés hozama ill. tiszta jövedelme közötti korrelációt. Azt találták, hogy az aranykorona sem a termésátlagok, sem a jövedelem szempontjából nem méri jól a földminőség hatását. Ugyanakkor a termőhelyi pontérték a földminőség és a termésátlag között jó kapcsolatot mutat, de ez sem közelíti a piaci-értékesítési viszonyoktól is függő tiszta jövedelmet.

²³⁹ Szűcs István: „Gondolatok a föld közgazdasági értékeléséről”, *Gazdálkodás*, 1982. XXVI. évf. 3. sz.

- a növénytermesztés tiszta hozadékának mérésén alapuló
- a termelési tényezők helyettesítési elvén alapuló,
- a tényezők parciális hozadékának mérésén alapuló földértékelési rendszer.

Más országokban is általános gyakorlat volt, hogy többféle módszerrel is próbálták egyidejűleg becsülni a földárat. A becslés végrehajtása során mindig gondot okozott az, hogy az alacsony mezőgazdasági árak miatt, ha megpróbálták leválasztani a föld hozadékát, az túlzottan alacsony tiszta hozamot mutatott, így a számításokban végül különböző kompromisszumokat kötöttek: vagy a teljes tiszta hozamot a földnek tulajdonították,²⁴⁰ vagy más módon próbálták növelni a túl alacsony tiszta jövedelem értéket.²⁴¹ Abban egyetértés alakult ki, hogy a föld természetes minőségét értékelő 100 pontos rendszerhez kell kapcsolódnia a föld értékelésének, abban azonban különböző nézetek csaptak össze, hogy a közgazdasági értékelés hogyan kapcsolódjon a termőhelyi értékeléshez.

A növénytermelés tiszta hozadéka

A növénytermesztés potenciális jövedelemtermelő képességén alapult az a világon általánosan használt²⁴² eljárás, amely a földnek tulajdonítható járadék jellegű jövedelmet maradék-elven közelítette. A növénytermesztés összes jövedelméből levonta a termelésben lekötött álló- és forgóeszközök normatív jövedelemigényét, s a maradékot a földnek, mint termelési eszköznek tulajdonította.²⁴³

A növénytermesztés tiszta hozadékát háromféle áron is kiszámították: az ***alapár*** volt az akkor érvényes, támogatás nélküli ár (ez fejezte ki legjobban az ökológiai és fekvésbeli adottságokban meglevő különbségeket), a ***tényár*** a támogatásokat is tartalmazó ár és az ***eszmei ár*** olyan becsült ár, amely a legrosszabb, még művelésbe vont földön kialakult egyéni költségeket elismerő ár volt (ez közelítette a szokásos, piacgazdaságban kialakuló árat).

²⁴⁰ Ezt a kritikát fogalmazta meg Burgerné is: Burgerné Gimes Anna: „A föld közgazdasági értékeléséről” *Gazdálkodás*, XXVI. évf. 1982. 9. sz. 28-34. o.

²⁴¹ Pl. az adott földterület egységére jutó beruházási költség hozzáadásával. Ld. Burgerné (1982) 32. o.

²⁴² Mint azt Szűcs István leírta, ezt a közelítést Magyarországon már 1927-ben javasolta Hensch Árpád, amikor a föld eszközértékének meghatározásával foglalkozott. Az 1980-as években az MTA és a MÉM által létrehozott munkabizottság is lényegében ezt a közelítést alkalmazta.

²⁴³ Ennek becslését a MÉM STAGEK Költség- és Árelemzési főosztálya készítette. Az eszközkamat mértékéről hosszas vita folyt, végül 6 %-ban egyeztek meg. Szűcs I. (1990) 185. o.

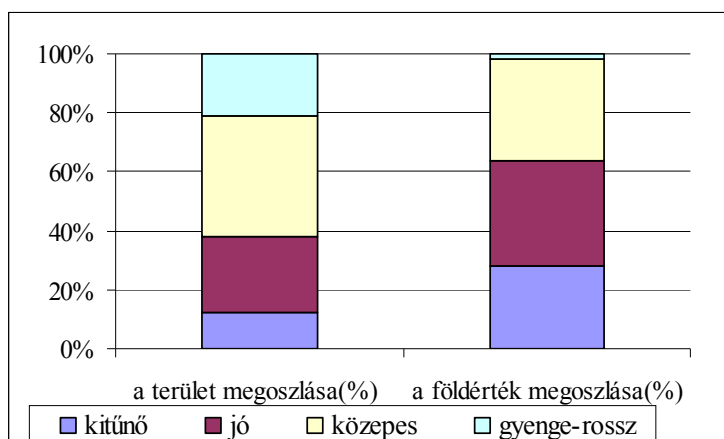
Ahogy várható is volt, az eszmei áras értékelés az érvényes értékrendhez mérten felértékelt a földet. Ez a felértékelés relatív volt, ugyanis a munkaerő erősen alulértékelt volt, így ehhez képest valóban felülértékelt lett a föld, de a többi termelési eszközre ez nem állt. A számítások azt mutatták, hogy az érvényes árakon számított földjövedelem negatív lett volna a gyengébb minőségű (26 termőhelyi pontérték alatti) földeken, s az alapáron számított földjövedelem pedig 35 pontnál rosszabb ökológiai adottságú földekre vált negatívvá. A vizsgálatok alapján a legfontosabb maradandó következtetés az volt, hogy a földjövedelem számításának, illetve a mércerendszer felállításának alapját nem képezheti sem az alapár, sem a tényár. Az alapár mellett (mivel az árrendszer nem ismerte el a határföldön gazdálkodók költségeit, hanem az átlagföldön gazdálkodók költségeihez igazodott) negatív földhozadék adódott a 35 pont alatti földekre, s a jobb földeket is alulértékelt a többi termelési tényezőhöz képest. A tényárban viszont a gazdasági szabályozórendszer viszonylag rövid távra szóló gazdaságorientáló igénye is meghúzódott, ami eltorzította a valódi hatékonysági és jövedelmezőségi arányokat. Így olyan javaslat született, amely szerint: „a minősítés alapját, azaz a közgazdasági értékelést az eszmei áras földjövedelemmel végezzük el, s ez tartósabb (hosszú távra szóló) mércerendszer lesz, míg az adózási és szabályozási célokat szolgáló intézkedések alapján a mindenkori jövedelem helyzetet tükröző, alapárral számolt jövedelem, amit rövidebb időközönként is változtathatunk anélkül, hogy az értékelés komplex rendszerének alapjait megbolygatnánk.”²⁴⁴

Szűcs István kihangsúlyozta, hogy olyan közgazdasági földértékre van szükség, amely a **földek potenciális jövedelemtermelő képességén alapul**, és elszakad a gazdasági szabályozás aktuális, rövid távú szempontjaitól. „A közgazdasági földértékelés nem teheti meg, hogy a népgazdasági szempontból jó fekvésű földeket leértékelje azért, mert a 0 km-es átvételi árak következtében ez a jó fekvés nem jelenik meg közvetlenül a mezőgazdasági vállalatok jövedelmében.”²⁴⁵ Azt is kiemelte, hogy nem szabad az érvényes (torz) árrendszerhez ragaszkodni a föld közgazdasági értékelésénél. Legfeljebb utólag, a már értékelt földhöz kapcsolódhat földadó, vagy támogatás a jövedelem differenciálódás enyhítésére. Ebben a vizsgálatban **azzal, hogy elismerték az „eszmei árban” a még művelésbe vont legrosszabb minőségű földön kialakult költségeket, lényegében elvi elmozdulás történt a piaci ár felé** a szokásos átlagos minőségű földön átlagos költségek mellett meghatározott termelési ár típusú

²⁴⁴ Szűcs I. (1990) 191. o.

²⁴⁵ Szűcs I. (1990) 158. o.

ártól. Valószínűleg ennek is tulajdonítható a számítások alapján meghatározott reálisabb földár becslés.

31. ábra: A mezőgazdasági terület megoszlása a földminőség szerint a 80-as években

Forrás: MÉM STAGEK

A 80-as évek második felében végzett becslések alapján a természeti erőforrások az ország becsült nemzeti vagyonának (6000-6500 Mrd Ft) 34-35 %-át tették ki, ezen belül a termőföld részaránya 64-65 %.²⁴⁶ A mezőgazdasági terület minőség és érték szerinti megoszlását mutatja a 31. ábra: a vagyonértéknek csupán alig 2 %-a volt a mezőgazdasági terület egyötödét kitevő gyenge-rossz minőségű terület.

A helyettesítési módszer

Ugyancsak a Magyar Tudományos Akadémia és a Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Minisztérium Földértékelési Tanácsa megbízásából folyt az a másik kutatás, amelynek módszere elvileg tért el az előzőtől. A kutatás azon a gondolatmeneten alapult, hogy a termelésből kivont földön előállított termék más földben eszközölt meghatározott tőkebefektetéssel pótolható.²⁴⁷ A kieső föld értékét (azaz a kártalanítás összegét) a pótló befektetés tőkésített értékével közelítették. A helyettesítéssel való közelítés –szemben az előzőekben ismertetett módszerrel- lényegében **ráfordítás alapú megközelítés**, hiszen a pótlólagos eszközbefektetés költségét veszi alapul, s nem a jövőbeli hozam alapján számol. Problémát jelent az is, hogy **a helyettesítés csak nagyon szűk tartományban lehetséges**, s a növekvő földkivonás helyettesítési költsége (határköltsége) nyilván előbb-utóbb rohamosan

²⁴⁶ Szücs I. (1990) 12. o.

²⁴⁷ A módszer Szabó Gábor, Burger Kálmánné és Szép Katalin nevéhez fűződik.

nő.²⁴⁸ A módszer előnye az volt, hogy segítségével a legrosszabb, még művelésbe vont területek is pozitív értéket kaptak. A földterület értéke ugyanakkor nem a jövőben elérhető hozamától függött, hanem pótlásának költségétől, ezért inkább csak a földkivonás kártalanítására lehetett használni.

A termelési tényezők parciális hozadéka

A leginkább elfogadható földár az az eljárás adta, amely a termelési tényezők parciális hozadékanak becsléséből indult ki. A módszer²⁴⁹ az ökológiai és ökonómiai tényezőket kapcsolta össze egy többváltozós Cobb-Douglas termelési függvényben:

$$y = a P^{\alpha} x_1^{\beta} x_2^{\gamma} x_3^{\delta} x_4^{\varepsilon}$$

ahol:

y: egy ha szántóterület növénytermelésének tiszta hozadéka (Ft/ha)

P: a mintateres termőhelyi értékszám (pontszám/ha, ill. AK/ha)

x₁: a növénytermelés bruttó állóeszközértéke (Ft/ha)

x₂: a munkaerő-sűrűség (fő/ezer ha)

x₃: a szállítási távolságot kifejező kódszám

x₄: piaci viszonyokat kifejező kódszám (az élelmiszerekre és élvezeti cikkekre fordított vásárlóerő alapján)

Ennek megfelelően α a földnek tulajdonítható hozadék, míg δ és ε a helyzeti (fekvés) járadékot közelíti. A függvényben szereplő termőhelyi pontérték szám a természeti és éghajlati tényezőket tartalmazta, s ezt korrigálták a közgazdasági hasznosítást kifejező állóeszköz felhasználás, munkaerő felhasználás, piaci, szállítási és vízhasznosítási viszonyokkal. Ez az összefüggés reprezentálta a rendszer komplex vizsgálatát. A becslt paraméterek segítségével a termőhelyi értékszám többszöröseként határozták meg a föld komplex pontértékét.²⁵⁰

²⁴⁸ A különböző feltételekkel végzett számítások szerint Pl. a 10 pontos föld értéke: 6-700000 Ft/ha, a 80 pontosé több, mint 1 M Ft/ha. Szűcs (1990), 198. o. Burgerné Gimes A. – Szép K. (1983) *Helvettesítési értékkel történető földérték meghatározása* Budapest, Készült: az MTA –MÉM Földértékelési Tématanács megbízásából (Kézirat)

²⁴⁹ A módszerről részletesebben ld. Szűcs I. (1990) 198-203. o. és Szűcs István: *A föld ára és bére*, AGROINFORM, 1998. Budapest 67-78. o.

²⁵⁰ A módszer első változata már a 80-as évek elején megjelent. Ld. Szűcs István: „Gondolatok a föld közgazdasági értékeléséről” *Gazdálkodás*, XXVI. évf. 1982. 3. sz. 50-59. o.

A helyzeti járadék feltárását célozta, hogy Budapest vonzáskörzetére és az azon kívüli területekre külön-külön elvégezték a számításokat. A paraméterekből látható volt, hogy a helyzeti járadékot kifejező tényezők eltérnek a pontérték arányoktól, azaz **a közgazdasági érték relatív arányainak szükségszerűen el kell térni a földminőséget kifejező termőhelyi pontérték arányaitól**, olyan mértékben, ahogyan a közgazdasági adottságok módosítják az ökológiai adottságokat.

A komplex termőhelyi pontszámot (P^k) az ökológiai termőhelyi pontszámból arányosítással határozták meg, ahol a földminőség mellett a helyzeti járadék értékét is figyelembe vették.

$$P^k = \frac{(\alpha + \delta + \varepsilon)}{\alpha} P$$

Országosan ez az érték az átlagos termőhelyi pontérték 1,158-szorosának adódott.

($P^k = 1,158 P$) Ennek alapján a komplex föld értékszám (F_F) Ft értékben:

$$F_F = J^g (\alpha^g + \delta^g + \varepsilon^g)$$

ahol: J^g : a g körzet P termőhelyi pontérték számmal rendelkező gazdaságának jövedelme. Ebből a földminőségnek és a helyzeti járadéknak „betudható” részarány a föld forintban kifejezett értékszama (jövedelme)²⁵¹.

Ez az eljárás közelíti leginkább a versenyzői piac értékelését: azaz az erőforrások ára hosszú távon megegyezik a határtermékük értékével. (A termelési függvény parciális hozadéka a határtermék értékkel egyezik meg.) Meggondolandó azonban, hogy milyen értelmezést adhatunk az egynél nagyobb kitevő összegnek.

Az előző gondolatmenettel rokon az a módszer, amely az MTA Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával került kidolgozásra Szűcs István vezetésével. A járadék meghatározás módszer lényege az volt, hogy egy adott ágazat (i) és különböző természeti adottságú termőterület (j) hozamát (q_{ij}) egy (a növekedési modellekből jól ismert) Cobb-Douglas féle, állandó skáláhozadékokat feltételező termelési függvénnyel közelítették, ahol a

²⁵¹ Szűcs I. (1990)

függvény változói az alkalmazott munka (L_i), tőke (D_i) és a föld természeti adottságait kifejező (K_{ij}) változók voltak.²⁵²

A függvény alakja:

$$q_{ij} = e^t L_i^\alpha D_i^\beta K_{ij}^\gamma$$

ahol $\alpha + \beta + \gamma = 1$ feltétel biztosítja a konstans skáláhozadékat.

Különbözeti járadék számítása Cobb-Douglas függvénnyel

A termelési függvényen alapuló vizsgálat továbbfejlesztését képezte az az eljárás, amely lényegében a versenyzői piac logikájával összhangban próbálta leválasztani a tiszta jövedelemből a föld különözeti járadékát. A módszer lényege: a keletkezett 1 hektárra jutó tiszta jövedelmet (y) a föld minőségét kifejező termőhelyi pontérték (P), a technológiai színvonalat mutató 1 ha-ra jutó költség (K) függvényeként fejezték ki (szintén Cobb-Douglas típusú függvényt alkalmazva).²⁵³ A tényadatok alapján azonban a tiszta jövedelem sok esetben negatív értéket adott, amely abból következett, hogy a mezőgazdasági árak nem a még művelésbe vont legrosszabb minőségű föld költségviszonyait ismerték el az árban, hanem az átlagos minőségű földét. A módszer tehát készen állt a számításokhoz, de a tényadatok nem viselkedtek „piaci módon” így ezekből az adatokból nem lehetett értelmezhető becslését sem végrehajtani. Kompromisszumként arra a megoldásra jutottak, hogy eltolt Cobb-Douglas függvénnyel számoltak.

$$y = e^c P^\alpha K^\beta - c$$

Gyakorlatilag a tényleges nyereség adatokhoz egy konstans c értéket hozzáadtak, ezáltal minden adat pozitív lett.²⁵⁴ Ez után az egységnyi pontértékre vetített I. sz. különözeti járadékot (átlagos technikát feltételezve) a fenti függvény földminőség szerinti deriváltjával közelítették, s ezzel mintegy korrigálták a „nem piaci” mezőgazdasági árképzést.

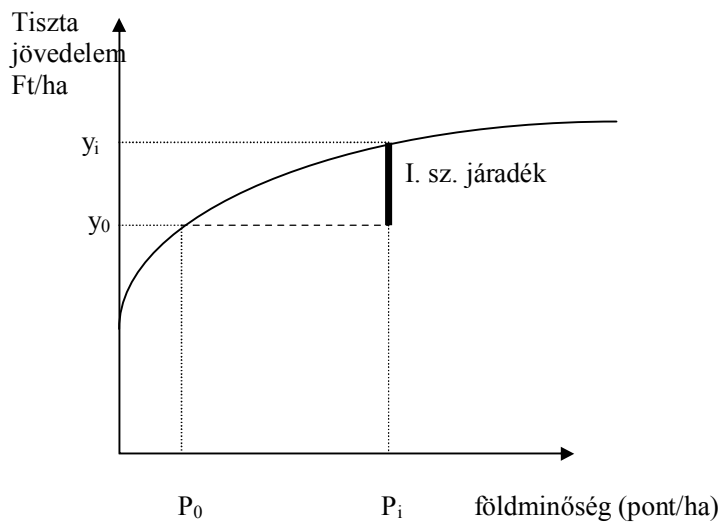
²⁵² A modellezést és a számításokat Szűcs István irányításával dr. Szép Katalin végezte „A mezőgazdaság érték- és járadéktermelő képessége című OTKA kutatási téma keretén belül. Szűcs I. –Szép K. – Laczkó I.: ”Kísérlet a mezőgazdaság érték- és járadéktermelő képességének számítására”, *Gazdálkodás*, XXXIV. évf, 1990. 4. sz.

²⁵³ Szűcs (1990) 139. o.

²⁵⁴ A módszer továbbiakban közölt leírása Szűcs I (1990) 139.-145 o. alapján készült.

Az I. sz. különözeti járadék leválasztása:

A termelési függvényt az átlagos költségshíznvonalat jelentő $K=\underline{K}$ érték mellett tekintve egy olyan összefüggést kaptak, amely a pontérték számok függvényében mutatta a hektáronkénti tiszta jövedelmet. (átlagos technológiát feltételezve).

32. ábra: Az I. sz. különözeti földjáradék meghatározása a tiszta jövedelemből

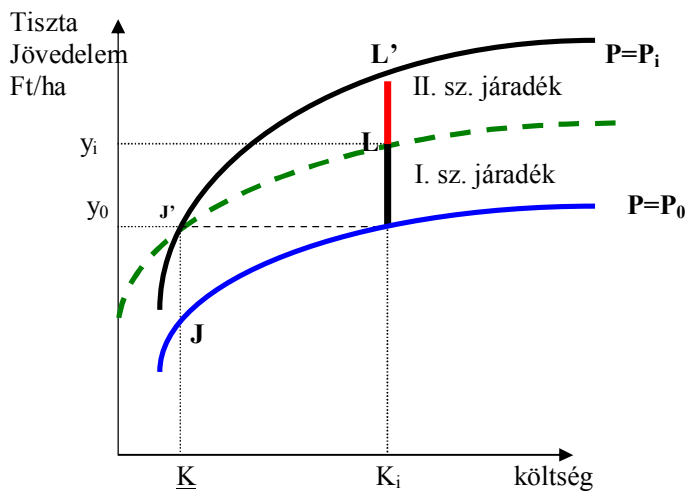
Forrás: Szűcs I. (1990) 140. o.

A még művelésbe vont legrosszabb $P=P_0$ pontértékű gazdaság nem tartalmaz járadékot. A $P_i > P_0$ jobb földminőségű terület y_i tiszta jövedelmének az y_0 feletti része (32. ábra) a föld jobb minőségével magyarázható, így az $(y_i - y_0)$ érték adja a P_i föld különözeti járadékát. Bár ez a járadék a rosszabb minőségű földeken az érvényes mezőgazdasági árak mellett ténylegesen nem realizálódott, de a **különöző minőségű földek közötti aránya** tükrözta a földminőségbeli különözöséget. Kiútként ismét csak olyan számítások is történtek, amelyek a tiszta jövedelem helyett a termelési értéket vették alapul.

A II. sz. különözeti járadék leválasztása hasonló elvek alapján történt. Az egységnyi pontértékre vetített II. sz. különözeti járadékot a költség szerinti derivált értékével közelítették.

A II. sz. különbszeti járadék meghatározása:

A feladat az volt, hogy az átlagosnál jobb termelési technológia esetén (ezt a magasabb költség reprezentálta) keletkező tiszta jövedelmet szétválasztották a nagyobb költségre jutó, még a legrosszabb földön is realizálódó profitra és arra a járadékra, (jövedelem növekményre) amely a jobb földminőség következtében keletkezik a jobb technológia mellett (az átlaghoz képest).

33. ábra: A II. sz. különbszeti földjáradék meghatározása a tiszta jövedelemből

Forrás: Szűcs I. (1990). 143. o.

A 33. ábra a $P=P_0$ legrosszabb földminőség melletti különböző technikai színvonalhoz tartozó tiszta jövedelem értéket mutatja. A $P=P_i$ jobb minőségű föld tiszta jövedelme a jobb technika következménye. Az I. sz. különbszeti járadék a K technológiához tartozó, de különböző minőségű terület többlet jövedelem különbsége (JJ'). Ha ezt azonosan leválasztjuk a tiszta jövedelemből (szaggatott vonal) a K_i költségszínvonalhoz tartozó P_i földminőség tiszta hozadéka és a szaggatott görbe eltérése (LL') adja a II. sz. különbszeti járadék nagyságát. A $P=P_0$ függvény a költség normatív hozadéka, azt mutatja, hogy itt annyi jövedelem képződik, ami a termelés szinten tartásához és az eszközök pótlásához elegendő.

A számszerűsítés során több kérdés is felmerült. Az egyik legfontosabb kérdés az volt, hogy hogyan lehet meghatározni a még művelésbe vont legrosszabb földet. Szűcs István már azt hangsúlyozta, hogy a piac szerepe meghatározó: „ a mezőgazdasági termékek piaca

közvetlenül befolyásolja a művelésbe még igénybe vehető minőségi földeket”.²⁵⁵ Ugyanakkor a jövedelemelosztás alapját továbbra is a költségarányos elosztás képezte, azaz nem az egyes erőforrások határtermék értékével, hanem a ráfordítások nagyságával arányos többletjövedelmet számoltak. Végeredményben azt fogalmazták meg, hogy „a jövedelemrátának legalább annyinak kell lennie, amennyiben megakadályozza az erőforrások e területről való kiáramlását.”²⁵⁶ Ezzel lényegében a piacgazdaságban szokásos normál profit elvárását határozták meg, s ki nem mondva, a piacgazdaságban megfogalmazott gazdasági költségek fogalmáig jutottak el.²⁵⁷

A számításokat több évre vonatkozóan (1980-81, 85, 86, 87 re) is elvégezték. Két figyelemre méltó következtetésre jutottak: egyrészt **az I. sz. különbözőzeti földjára és a tiszta jövedelem színvonala és aránya az ágazatok között lényegesen eltért, ami azt jelezte, hogy a földhasználat struktúrája nem volt racionális.**²⁵⁸ A másik megállapítás az volt, hogy „...azokban az országokban, amelyekben a kormányok – különböző gazdaságpolitikai megfontolásokból- az árakat tartósan eltérítik az értéktől ... a gazdaságok a megtermelt járadéktömegnél – valamilyen szorító vagy preferáló intézkedések miatt – érdemtelenül előnyös vagy méltánytalanul hátrányos helyzetbe kerülnek, vagyis az értékképződés folyamata - s ez az országok társadalmi-gazdasági berendezkedésétől független - elválk az elosztás folyamatától. Ezért akár működik a piac egy gazdaságban, akár nem, **a megtermelt érték és járadék becslése – a gazdasági tisztánlátás érdekében – elengedhetetlen közgazdasági elemzési követelmény.**”²⁵⁹

A föld ára

Mindhárom módszernél további kérdés az volt, hogy mekkora legyen a tőkésítési kamatláb. Mivel nem volt működő piac, így a piaci kamatlábat sem lehetett értelmezni. Többféle követelményt fogalmaztak²⁶⁰ meg a kamatláb nagyságával kapcsolatban:

- olyan legyen, amely „a termőföld potenciális lehetőségének maximális kihasználását adja.”

²⁵⁵ Szücs (1990) 146. o.

²⁵⁶ Szücs I. (1990) 147. o.

²⁵⁷ A számítások eredményeképpen is feltűnt, hogy „nagyon jelentős az árakon keresztül történő jövedelem elvonás illetve jövedelemátcsoportosítás”, valamint az hogy a földjára és a tényleges tiszta jövedelem színvonala és aránya az ágazatok között lényegesen eltér.” Szücs (1990) 154. o.

²⁵⁸ Szücs (1990) 155. o.

²⁵⁹ Szücs I. (1990) 144. o.

²⁶⁰ Szücs I (1990) 203-208. o.

- reális földértékelést biztosít

- lehetővé teszi a föld, mint sajátos termelési eszköz megkülönböztetett kezelését.

Végül is a közgazdasági elméletben jól ismert „aranykori növekedési ütem”²⁶¹ szerint a reálkibocsátás hosszú távú növekedési ütemével egyező, azaz kb. 2-2,5 %-os kamatlábbal számoltak.

Az MTA-MÉM termőföldek értékelésével foglalkozó tárcaközi bizottsága a 80-as évek végére kidolgozta a növénytermesztés eszmei árral kalkulált tiszta hozadékan alapuló földértékelési rendszert és a MÉM vezetése elé terjesztette. Bemutatta, hogy hogyan hatna az új földértékelési rendszer alkalmazása a földadóra és a kedvezőtlen adottságú gazdaságok támogatására. Megállapították, hogy a korábbi rendszertől való eltérést nagyrészt az aranykorona és a termőhelyi értékszám eltéréseivel magyarázható.

1988-ban társadalmi vitára bocsátották a kialakított új földértékelési rendszert. Mivel a földadó fizetés és a támogatás miatt sokakat érintett a földár, nagy vita volt és több hasznos javaslat is elhangzott a rendszer továbbfejlesztésére. A viták során a gazdaságok attól függően minősítették a rendszert, hogy rájuk nézve az kedvező vagy kedvezőtlen változásokat eredményezne. Az elhangzott észrevételek figyelembe vételével az értékelési rendszer további finomítására az MTA Közgazdaságtudományi Intézete kapott megbízást. Párhuzamosan folyamatban volt a mintateres termőhelyi értékszám genetikusan talajterképekre alapozott teljes körű meghatározása is, amelyet az ezredfordulóra terveztek befejezni²⁶², azaz kb. ***az ezredfordulóra érett volna meg a rendszer arra, hogy az aranykorona rendszert felváltsa.*** Végül azonban nem így történt. Elsősorban elegendő pénz hiányában ***nem fejeződtek be*** a kutatások. Ennek ***következménye*** az lett, hogy ***a közben felmerült gazdasági döntések minden elméleti alátámasztás nélkül születtek meg.***

A 80-as években végzett kutatások egy része alapot jelentett volna egy megfelelő földértékeléshez. Miközben világszerte egyre nagyobb figyelmet fordítottak a környezetvédelmi szempontok előtérbe kerülésével a természeti erőforrások megfelelő használatára, nálunk még mindig a több mint száz éves aranykorona rendszer alapján értékelték a földet. Nem lehetett túllépni a rendszer „árnyékán”: ***a torz mezőgazdasági***

²⁶¹ Részletesebben ld. Meyer Dietmar (szerk.) *Bevezetés a makroökonómiába*, Budapest, AULA, 1992. 301-306. o.

²⁶² Szűcs I. (1990), 208. o.

árrendszer hatását tükröző adatsorokból nem lehetett egy piaci értékelést tartalmazó jövedelem adatsort nyerni. Így különböző „közelítésekkel” próbálták növelni a föld hozamát kifejező számot, de ez eleve sikertelenségre volt ítélve.

Végül is az derült ki, hogy *a nem létező piac miatt nem létező földárakat semmilyen közgazdasági-matematikai módszer nem tudja előállítani* az önkényesen torzított termék- és nyersanyag árakból, s az ennek következtében nem a tényleges hatékonyságot tükröző nyereség adatokból. A közgazdasági-matematikai módszerek egy meghatározott logikán alapuló (a piacgazdaság versenyzői magatartását feltételező) rendszerben érvényesek. Ha az alapadatok egy más logikai rendszerben (nem piaci, nem versenyzői, hanem központi tervgazdálkodás alapján) meghatározott adatok, a módszer ezt nem képes korrigálni, így szükségszerűen nem is eredményezhettek reális földárakat. Ugyanakkor ki kell hangsúlyozni, hogy nem volt haszontalan az a sok kísérlet, az útkeresés. Ahogy egyre inkább előtérbe került a piacgazdaságra kifejlesztett módszerek alkalmazása, egyre inkább kitért az önkényes árrendszer torzító hatása is. Láthatóvá vált, hogy az akkori árrendszer mennyire nem képes betölteni azt a szerepet, amit az áraknak egy hatékonyan működő gazdaságban be kellett volna tölteni. Az újabb és újabb módszertani kísérletek és számítások felhívták a figyelmet arra a tényre, hogy a nyomott mezőgazdasági árak és a földár hiánya akadályozzák az ésszerű földgazdálkodást. A komplex földhasznosítási modellek jelezték már azt is, hogy „...a jelenlegi gazdálkodási körülmények között a közepes vagy annál jobb minőségű mezőgazdasági területen (a jelenleginek mintegy kétharmadán) megoldható lenne a hazai szükségletek kielégítése, valamint a mezőgazdasági és az élelmiszer-ipari termeléshez feltétlenül szükséges (a magyar természeti adottságok közepette nem termelhető vagy bányászható import) anyagok ellentételezésének export árualapja. Mégis művelésben tartunk –az agrárszférán túlmutató érdekekből- mintegy 1 millió hektár kedvezőtlen mezőgazdasági adottságú területet, mert ezek a területek bizonyos szociálpolitikai és ösztönző érdekből már távolról sem feleslegesek.”²⁶³ Világossá vált, hogy föld társadalmi szempontból vett hasznossága nem csupán a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségével mérhető. A földművelés, a tájgondozás, és az ehhez kapcsolódó tevékenységek olyan pozitív extern hatások, amelyektől nem szabad eltekinteni. A társadalom szempontjából jelentkező többlet hasznot a tevékenység támogatásával lehet ellensúlyozni.

²⁶³ Szűcs I. (1990) 14. o.

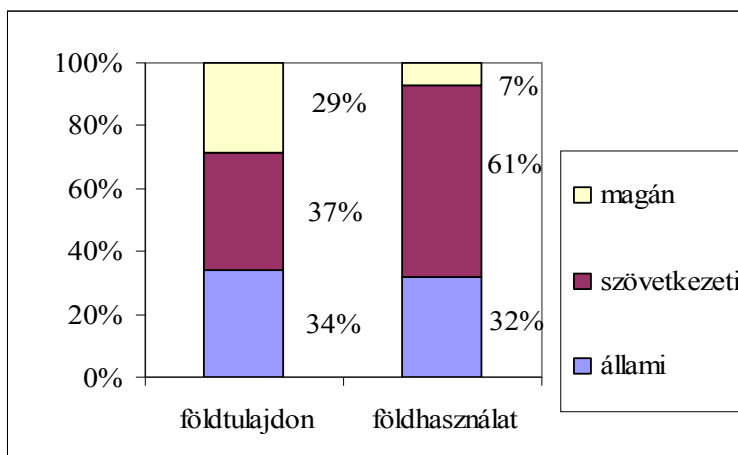
A földár számítások újabb és újabb kísérletei során a 80-as évek végére eljutottak oda, hogy egyértelművé vált: **a földforgalom hiánya, a közvetlen tulajdonosi érdekeltség kikapcsolása komoly fékjévé vált a racionális földhasználatnak.** „Nehézkes volt a termelés ökológiai és közgazdasági tényezőinek optimális társítása, hiányzott az a mozgatórugó, amely az erőforrások, - közöttük a föld- olyan optimális kihasználását eredményezte volna, amely a napi érdekeket reálisan szinkronizálná a hosszú távúakkal. Olyan vagyoni és tudati viszonyokat kell teremtenünk, amikor az egyes nemzedékek érzik felelősségüket a következő iránt, tehát a napi érdekeiknek nem rendelik alá a hosszú távúakat.”²⁶⁴

²⁶⁴ Szűcs István: *Verseny és rendszerszemlélet a földhasznosításban*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1990., (270 o.) 128. o.

5. A földpiac újjáalakulása

5.1 Rendszerváltozás és privatizáció

Az 1980-as évek végére a magyar mezőgazdaságban szélsőségesen kétpólusú, ugyanakkor egymással jól együttműködő gazdaságok rendszere állt elő. A termelés kétharmadát adó nagyüzemek a mezőgazdasági terület több, mint 80 %-ával rendelkeztek, míg a mezőgazdasági terület kb. egy nyolcadán a kistermelők (háztáji, kisegítő és egyéni gazdaságok) állították elő a termelés egyharmadát.²⁶⁵ Az összes területre vonatkozó földtulajdon és földhasználat adatait az alábbi ábra szemlélteti:

34. ábra: A földtulajdon és a földhasználat szerkezete 1989-ben

Forrás: Hamza – Miskó – Székely – Tóth (2002) 18-19. o.

A föld tulajdoni és használati viszonyai Magyarországon (1949-1989), KSH, 1990. , 68. o.

A földhasználat és a földtulajdon eltérését a szövetkezetek sajátos földhasználati viszonya okozta, ugyanis a szövetkezetek használatában levő földterületnek csupán 65 %-a volt szövetkezeti tulajdonban, míg mintegy 5 %-a állami tulajdonú, s 30 %-a közös használatra átengedett tagi tulajdon volt.²⁶⁶ A kényszerrel létrehozott nagyüzemek és a kapcsolódó kisüzemek között az idők folyamán egyfajta ésszerű munkamegosztás alakult ki. Ez biztosította a magyar mezőgazdaság sikeres működését.

²⁶⁵ A föld tulajdoni és használati viszonyai Magyarországon (1949-1989), KSH, Budapest, 1990. 66. o.

²⁶⁶ Hamza-Miskó-Székely-Tóth (2002) 18. o.

Az állami földtulajdon egyeduralma már az 1987. évi I. törvény bevezetésével „megtört”: a szövetkezetek is szerezhettek állami földeket, s lehetővé vált a nagyüzemi művelésre alkalmatlan állami és szövetkezeti földek állampolgári tulajdonba adása.²⁶⁷

Az 1989-es rendszerváltozás újra alapjaiban rázta meg a mezőgazdaságot. A cél a tulajdonviszonyok gyökeres átalakítása, a magántulajdon visszaállítása volt. A földpiac jogi feltételét az 1989-es földtörvény módosítás teremtette meg: magánszemélyek és társaságaik állami vagy szövetkezeti földtulajdont szerezhettek.²⁶⁸

A kárpótlás gondolata már a rendszerváltozás előtt felmerült, elsősorban a politikai okokból hátrányt szenvedett személyeknek szánt jóvátételként.²⁶⁹ Az 1990-es választások során azonban csak egyetlen párt, az Független Kisgazdapárt programjába került be központi kérdésként a kárpótlás. A kisgazdák eredetileg a föld reprivatizációja mellett szálltak síkra, mert azt tekintették a parasztságot ért jogsértés-sorozat megoldásának. A kárpótlást csak olyan esetekben tartották megfelelőnek, ahol a vagyon közvetlen visszajuttatása nem volt lehetséges. A kisgazdák kivételével valamennyi parlamenti párt a kárpótlást – az erkölcsi és politikai jóvátételen túl - alapvetően nyugdíj-kiegészítésként fogta fel. 1990 őszén alkotmányossági útra terelődött a vita.²⁷⁰ Közben folyt az előprivatizációs törvény szerint a kisebb üzletek, bérlakások privatizációja. Az előállott helyzetben 1990 novemberében a parlamenti pártok agrárszakértői megegyezetek abban, hogy az agrár kárpótlás eszköze a kárpótlási jegy lesz. Az 1991. június 26-án elfogadott I. kárpótlási törvény²⁷¹ kizárólag az állam által 1949 után okozott vagyoni károkat kívánta kárpótolni. A törvény a termelőszövetkezetekbe kényszerített földek, az államosított lakások után ígért részleges kárpótlást: 200 ezer Ft-ig a teljes összeg visszajárt (jegy formájában), a felett azonban degresszíven csökkent az összeg, a felső határ 5 millió Ft volt. A kárpótlási jegyért a volt földtulajdonosok illetve örökösök árveréseken földet vehette, azaz lényegében

²⁶⁷ A szerzőképesség korlátain belül. Tanka Endre: „Földforgalom és földreform”, Valóság, 1990. 10. sz. 12. o.

²⁶⁸ Tanka E. (1990) 12. o.

²⁶⁹ A kárpótlásról részletesebben ld.: Fertő I. -Mohácsi K.: „A politikai kárpótlás folyamata és következményei” *Európa Fórum*, 6. köt. 1996. július, Matolcsy Gy.: *Lábadózásunk évei* (A magyar privatizáció) Bp. Privatizációs Kutatóintézet, 1991. 269-277. o., Pogány Sára: „A földkérdés a rendszerváltozás tükrében”, *Magyar Hírlap*, 1997. szept. 26. Melléklet

²⁷⁰ A két fő kérdés az volt, hogy „kaphat-e másféle vagy más mértékű kárpótlást az, akitől a földjét vették el, mint az, akinek gyára, üzlete vagy háza veszett oda?”, illetve: jogszerű-e a tsz-ek földjét kisajátítás és kárpótlás nélkül felhasználni a korábbi sérelmek orvoslására?” Az Alkotmánybíróság mindkét kérdésre nemmel válaszolt. Mihályi (1998), 10. o.

²⁷¹ 1991. évi XXV. tv. *A tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról*. Mihályi (1998), 10. o.

visszavásárolhatták a földjüket, vagy hasonló földterülethez juthattak. 1992 májusában megszületett a II. kárpótlási törvény²⁷², amely időben kiterjesztette a vagyoni sérelmeket, majd ezt követték újabb kárpótlási törvények, más sérelmek méltányos kárpótlására.

Az I. kárpótlási törvény lényegében kimondta, hogy „az állam kárpótlási kötelezettsége nem jogi, hanem erkölcsi természetű elveken nyugszik, s a törvényalkotó célja az, hogy meghatározott társadalmi csoportokat a kárpótlási jeggyel az átlagosnál kedvezőbb helyzetbe hozzon.”²⁷³

A földárverések 1993 tavaszán kezdődtek és 1994 végéig 90 %-ban be is fejeződtek.²⁷⁴ A kárpótlás az ország 6 millió hektáros mezőgazdasági területéből több mint 2 millió hektárt érintett. A kárpótlás alapjaiban rendezte át a föld tulajdonviszonyát Magyarországon. Az ország 3000 településén több mint 25 ezer földárverést tartottak (átlagosan minden faluban nyolcat!). Az ország megművelhető földterületének harmadát érintette a jóvátételi folyamat. Arányait tekintve ez körülbelül akkora horderejű változás volt, mint amekkorát a nagybirtokrendszer felszámolása jelentett 1945 tavaszán.²⁷⁵

Miután a földnek nem volt piaci ára, aranykoronában tartották nyilván a földértéket, s ez szolgált „mérőszámul” a kárpótlás során. Egy aranykorona minimálára 500 Ft volt, irányára 3000 Ft. Kezdetben a földkínálat nagyobb volt, mint a kiadott kárpótlási jegyek értéke, így a földek nagy része a minimális áron kelt el. Később, ahogy egyre többen rendelkeztek kárpótlási jeggyel, az állami földalapok messze nem voltak elegendőek a földigények kielégítésére. Így nemcsak az állami gazdaságok földje került teljes mértékben felosztásra, s a szövetkezetek kénytelenek voltak lemondani földjeik 2/3-áról, hanem ezen felül erdőket, természetvédelmi területeket is be kellett vonni a kárpótlásba.²⁷⁶

Ahogy várható volt, a birtokukat veszített egykori tulajdonosok nagy része már nem élt, leszármazottaik pedig városiakok lettek, s a jövőben sem kívánnak visszatérni a mezőgazdaságba. A kárpótlások eredményeképpen így **az új földtulajdonosok jelentős része**

²⁷² 1992. évi XXIV. tv. *A tulajdonviszonyok rendezése érdekében, az állam által az állampolgárok tulajdonában az 1939. május 1-jétől 1949. június 8-ig terjedő időben alkotott jogszabályok alkalmazásával igazságtalanul okozott károk részleges kárpótlásáról*

²⁷³ Mihályi Péter: *A kárpótlás*, ÁPV Rt., Budapest, 1998., 7. o.

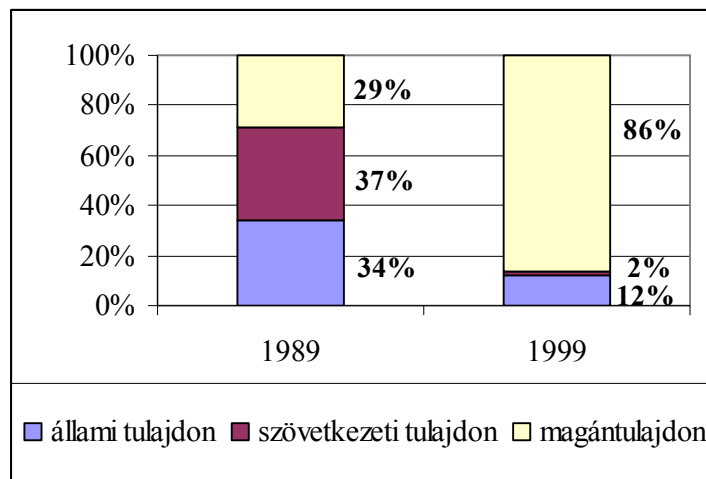
²⁷⁴ Formálisan 1997. augusztus 20-án zárult le a földlicitalás, bár még ez után is történt néhány licit.

²⁷⁵ Mihályi (1998) 7. o.

²⁷⁶ Mihályi (1998.) 30. o.

már nem maga műveli a földjét és kedvezőtlenül alakult a méretnagyság szerinti birtokstruktúra is. A privatizáció nem oldotta meg a mezőgazdaság földtulajdonnal kapcsolatos problémáit: *a gazdasági racionalitás ismét háttérbe szorult a politikai érdekekkel szemben.*

- A termőföld tulajdoni szerkezete alapvetően átalakult a 90-es években. Az összes földterület 86 %-a magántulajdonba került, a tulajdonviszonyok alapján azonban rendkívül *elaprózott birtokstruktúra* alakult ki. A kárpótlással mintegy 1,5 millió új földtulajdonos jutott átlagosan 4,4 ha földterülethez.²⁷⁷

35. ábra: A földtulajdon szerkezetének változása

Forrás: Hamza – Miskó – Székely – Tóth (2002) 18-19. o.

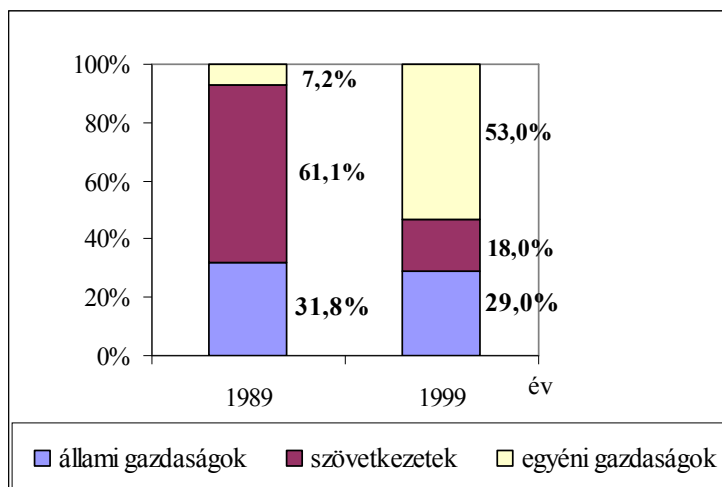
Ez az átlag rendkívül nagy szóródást mutat. Az 1994-es földtörvény 300 hektárban korlátozta az egyéni földtulajdon méretét, s a külföldiek és a szövetkezetek, társaságok földtulajdonszerzése is korlátozott, így a statisztika nem mindig tükrözi a tényleges tulajdonviszonyokat.

- A tulajdon alapján szétaprózott földterületek *használata* azonban *koncentráltabb*²⁷⁸. A gazdaságosabb méretű üzemeltetést a bérleti rendszer biztosítja. Ez azonban azt mutatja, hogy nagymértékben *elszakadt a földtulajdonosok és földhasználók személye*, ugyanakkor a

²⁷⁷ Burgerné Gimes Anna: „A magyarországi földpiac”, *Statisztikai Szemle*, 74. évf. 1996. 5-6. sz. 413. o.

²⁷⁸ A földhasználatról a 2000. évi Általános Mezőgazdasági Összeírás nyújt képet. Az összeírás azonban csak azokat a területeket tudta figyelembe venni, amelyek művelői elérték a gazdaságméret minimális szintjét. Ezek által művelt összes földterület 6448 ezer ha, ezen gazdálkodik az összes gazdaságok kb 54 %-a. Hamza-Miskó-Székely-Tóth (2002) 20. o.

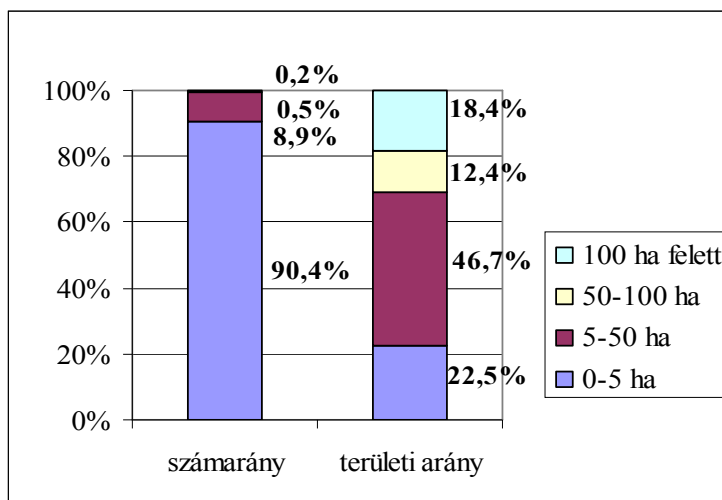
bérleti díj emeli a költségeket is, ami fejlesztési forrásokat von el az amúgy is tőkehiányos mezőgazdaságból.

36. ábra: A földhasználat szerkezetének változása

Forrás: Hamza – Miskó – Székely – Tóth (2002) 18-19. o.

A felmérés szerint a birtokok több mint 90 %-a öt hektárnál kisebb, (37. ábra) azaz nem életképes méretű. Ezek jellemzően egyéni gazdaságok, s átlagos területük nem éri el az egy hektárt, miközben a terület több mint egyötödén gazdálkodnak.

37. ábra: A gazdaságok számának és területének megoszlása 2000-ben

Forrás: Hamza – Miskó – Székely – Tóth (2002) 24. o.

Az 5-50 hektáros gazdaságok számarányuknál jóval nagyobb súlyt képviselnek a földterület használatában (46,7 %), s a 100 hektár feletti gazdaságok bár csak a gazdaságok 0,2 %-át teszik ki, a földterület majdnem ötödén gazdálkodnak. A 100 hektár feletti gazdaságokat zömében gazdasági szervezetek²⁷⁹ alkotják.

Az utóbbi években a földhasználatban lassú koncentráció tapasztalható.

Földpiac

A privatizáció után elsősorban a nagy kínálat miatt megélenkült a földpiac²⁸⁰, bár a mezőgazdaság alacsony jövedelmezősége továbbra is gátja a földvásárlásnak. Az alacsony árak miatt a földtulajdonosok nagy része „kivár”, a gazdálkodók pedig az európai uniós támogatásoktól várják jövedelmük növekedését. Jelentősebb változás feltehetően akkor következik be, ha a birtokhatár korlátok, a társaságok földszerzésére vonatkozó korlátozások, vagy a külföldiek földszerzési tilalma megszűnik. Ekkor legálissá válhatnak a „zsebszerződések”-kel szerzett birtokok is. Az így meginduló verseny és az európai uniós tagság révén kapható mezőgazdasági támogatások várhatóan a földárak emelkedéséhez vezetnek. Ahhoz, hogy ez a folyamat ne okozzon újabb megrázkódtatást a földhasználók számára, hosszabb átmeneti időszak szükséges, (a csatlakozás után hét évig átmeneti időszak következik, amely megakadályozza a külföldiek és a jogi személyiségű társaságok földvásárlását) amelynek során többek között a támogatások révén elegendő jövedelem keletkezhet a hazai termelőknél is ahhoz, hogy sikeresen vehessenek részt a földek megvásárlásában. Ugyanakkor az európai uniós földhasználati viszonyok azt mutatják, hogy a földbérleti rendszer tartósan is fennmaradhat, mindkét fél (a tulajdonos és a bérbevevő) számára is előnyös formaként.

²⁷⁹ Gazdasági szervezet: jogi személyiségű és jogi személyiség nélküli vállalkozás (az egyéni vállalkozók és az egyéni gazdasági tevékenységet folytatók nélkül).

²⁸⁰ Burgerné (1996) 417. o.

5.2 A magyar mezőgazdaság szimulációs modellje

Az 1970-es évek végén a Nemzetközi Alkalmazott Rendszerelemzési Intézet (IIASA, Laxenburg, Ausztria) egyik kutatási programja keretében indult el az a nemzetközi kutatás, amely azt vizsgálta, hogy a világpiac, a külkereskedelem és a termelés jobb szervezésével és tudatosabb befolyásolásával hogyan lehet összehangolni a világ lakosságának élelmiszerellátását az országokénti erősen differenciált termelési kapacitásokkal és gazdasági adottságokkal. Nemzeti modellek készültek, s közöttük a külkereskedelem teremtett kapcsolatot a kereslet és kínálat hatását tükröző árak segítségével. A kidolgozott nemzeti modellek egyike volt a magyar modell (HAM: Hungarian Agricultural Model), amely később önálló felhasználásként a magyar élelmiszergazdaság strukturális alkalmazkodását, a gazdasági szabályozórendszer változtatását, s később a mezőgazdasági árrendszer világpiaci árakhoz közelítését vizsgálta.²⁸¹

A modell a piacgazdaság működését szimuláló modellrendszer volt, amely a gazdasági szereplők (termelők, fogyasztók, gazdaságpolitika, piac) döntését írta le, s különböző „forgatókönyvek” (Pl. különböző árképzés, vagy gazdaságpolitika) hatását játszotta le, követte végig 10-15 éves távlatban. Így vált lehetővé, hogy olyan árrendszer hatását is vizsgálni lehetett, (Pl. egy kereslet-kínálat által alakított árrendszert) amely elszakadt a valóságostól, s miközben a termelésben, fogyasztásban a tényleges (technológiai összefüggéseken alapuló) adatok szerepeltek, gyakorlatilag bármely gazdaságpolitika hatását követni lehetett.

A különböző világpiaci árelőrejelzések és devizasorzók változtatásával végzett számítások alátámasztották azt a megállapítást, hogy a 80-as években érvényes **szabályozórendszer csak késleltetve tudta közelíteni a világpiaci hatásokat a belföldi termelők felé, s így a kialakult gazdasági szerkezet nem esett egybe a világpiaci viszonyok által befolyásolt gazdaságos export szerkezettel.** Miután a modell a teljes gazdaság növekedését is nyomon követte, kimutatható volt az az összefüggés, hogy kb. 2,5-3 %-os fogyasztásnövekedés felett már a

²⁸¹ A magyar modell Rabár Ferenc és Csáki Csaba vezetésével került kidolgozásra, a modellezés résztvevői: Jónás Anna, Kelemen Katalin, Mészáros Sándor, Povilaitis Sigita, Sebestyén Mária és Zeöld László voltak. Az alapadatokat az Agrárgazdasági Kutató Intézet munkatársai készítették elő. A részletesebb ismertető megtalálható: Csáki Csaba: *Mezőgazdasági rendszerek tervezése és prognosztizálása*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982., és Jónás A. – Kelemen K. – Sebestyén M. – Zeöld L.: *Az élelmiszertermelés szimulációs modellje*, OT Tervgazdasági Intézet, Budapest, 1979. kiadványokban.

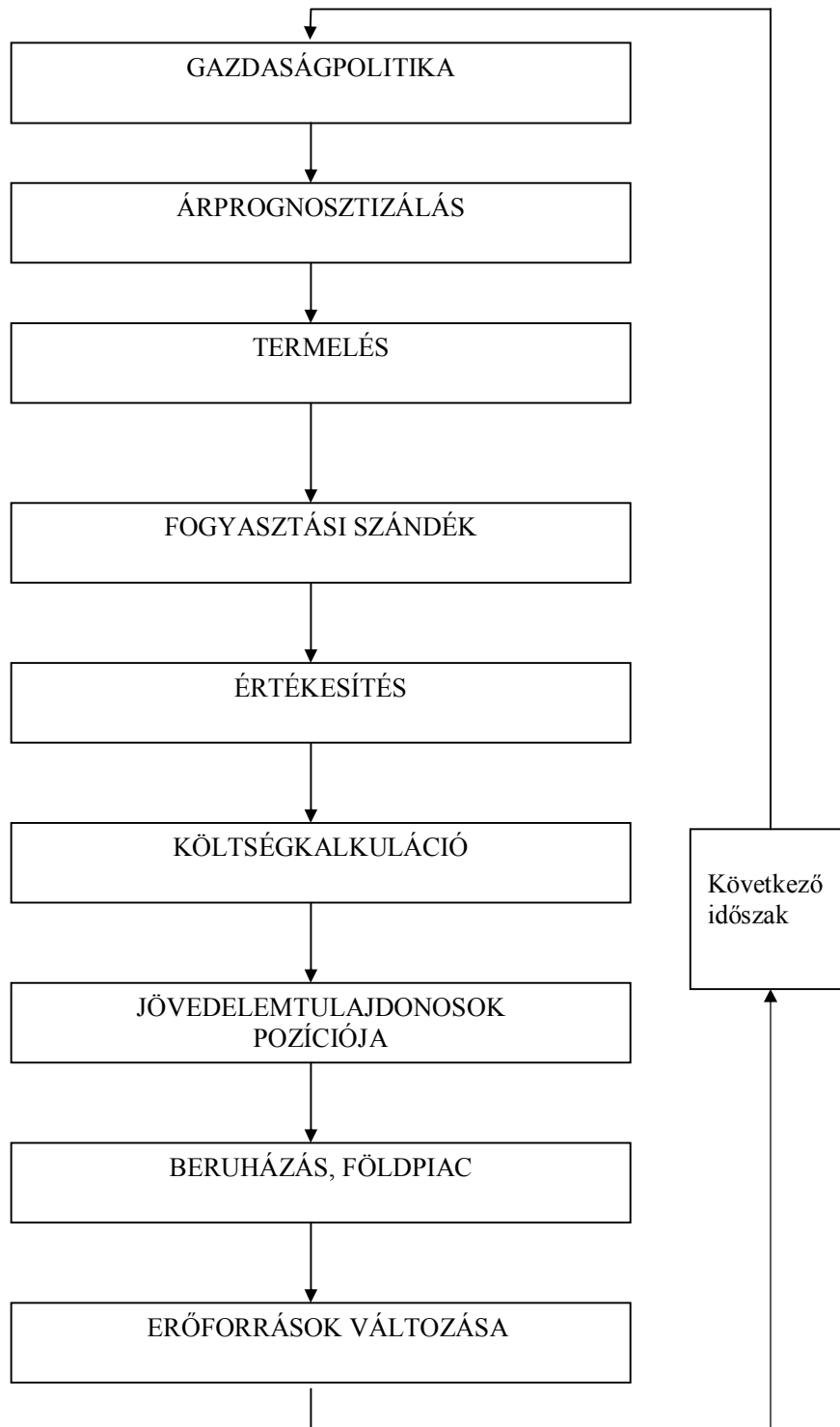
fejlesztési források csökkenése visszafogja az élelmiszertermelés növekedését, s irreálissá teszi a tényleges fogyasztási növekedés megvalósulását. A számítások alátámasztották azt a gondolatot, hogy a valóban gazdaságos export szerkezet eléréséhez **a termelő számára a világpiacon áruk közvetítése** a legnagyobb hatású eszköz. A 80-as években végzett vizsgálatok egyre inkább a hazai és a világpiacon mezőgazdasági árak közelítésének, a devizasorzó különböző értékeinek hatását követték, s feszegették a mesterségesen alacsonyan rögzített és strukturálisan torzított mezőgazdasági árak rendszerét.

A korábbi modellek folytatásaként 1991-től OTKA kutatás indult „A magyar mezőgazdasági stratégia az átalakuló világgazdaságban”²⁸² címmel, a magyar agrárstratégia feladatainak hatásvizsgálatára. Olyan irányba fejlesztettük tovább a korábbi modellt, hogy minél jobban leírja az agrártermékek világpiacon bekapcsolt magyar piac viselkedését, s ezáltal alkalmas legyen a különböző agrárpolitikák hatásainak tanulmányozására. A modell tükrözte a megváltozott viszonyokat, a gazdasági szereplők viselkedését, a felszabadított árak mozgását, a hirtelen kinyílt piac működését, s azt, hogyan hat a kormány agrárpolitikája ezen viszonyok között a rendszerben.

Miután az árak és a jövedelmi viszonyok, s a szereplők viselkedése alapvető változáson ment keresztül, a korábbi éveknél is kevésbé volt elfogadható a múltbeli adatok „előrevetítése”. A modell új módszerrel próbálta feloldani ezt az ellentmondást: a mezőgazdaság és élelmiszeripar technológiai összefüggéseit naturáliákban megfogva, a technikai összefüggéseket felhasználva egy új, a korábbi kötöttségektől „felszabadított”, a világpiacon árakhoz igazodó árrendszerben szimulálta a gazdasági szereplők döntéseit. A gazdasági alanyok viselkedését néhány, szakemberek által is elfogadható hipotézisből kiindulva, a piaci viszonyokkal összhangban levő magatartási egyenlettel írta le. A modell egymáshoz kapcsolódó blokkokból épült fel, így ha az egyes hipotézisek nem bizonyultak megfelelőnek a modell verifikálása során, új hipotézisek alapján „cserélhetők” voltak. A modell ebben a formában sokkal inkább volt alkalmas a valóság megismerésére, mint leírására. Ugyanakkor, bár sok bizonytalanságot tartalmazott, elsősorban a vitákban szolgálhatott volna érvként, hiszen lényegében az explicit módon megfogalmazott hipotézisek következményeit vezette végig, s szembesítette a gazdaság különböző pontjain alkalmazott feltevéseket egymással.

²⁸² A kutatás vezetője Rabár Ferenc volt, (Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Agrár-közgazdasági Tanszéke) a modellezésben részt vettek: Daróczi Zoltán, Kelemen Katalin, Kostyálné Sebestyén Mária, Povilaitis Sigita. A modellről ld. : Rabár Ferenc: *A mezőgazdasági politikák szimulációja*, AULA, 1994. 2. sz.

A modell fő összefüggéseit az alábbi ábra mutatja egy adott időszakra (év):

38. ábra: A modell szerkezete

A modell egy időszakban (egy év) az alábbi tevékenységeket írta le:

Gazdaságpolitika

A fő gazdasági célok: az elvárt növekedési ütem, a fogyasztás és felhalmozás tervezett aránya, az adókulcsok és a támogatások aktuális értéke szerepelt kiinduló célként a számításokban.

Árprognosztizálás

A termelő az előző időszakban realizált termékenkénti ár (ppr_i), valamint a várható inflációs ráta (π_i) figyelembevételével jelzi előre az adott időszaki termelői árat. Más és más árindex tartozik a mezőgazdasági termékekhez, valamint az élelmiszeripari és egyéb ipari termékekhez. Az i -edik termék előrejelzett termelői ára ($ppre_i(t)$) a t . időszakban így:

$$ppre_i(t) = ppr_i(t-1) \pi_i$$

Termelés

Mezőgazdaság

A modell különböző szempontok szerint többféle vállalat-típus működését írta le.

Három tulajdonság szerint vontuk össze csoportokba a működő termelőegységeket.

1) A szervezeti típus és jogi forma alapján:

- a) szövetkezetek (társas vállalkozások)
- b) magángazdaságok
- c) kisegítő gazdaságok (részidős gazdaságok)

2. a gazdaságok által művelt földterület szerint:

- a) 2000 ha felett
- b) 100-2000 ha
- c) 10 – 100 ha
- d) 10 ha alatti terület

3. a tulajdonforma szerint

- a) főleg saját tulajdonú földdel rendelkező
- b) főleg bérelt földön gazdálkodó

Az előzőekben felsorolt három kritérium szerint a statisztikai adatok alapján az alábbi gazdaság típusok fordultak elő, ezek képezték a különböző termelő-típusokat:

Terület:	2000 ha felett	100-2000 ha		10-100 ha		10 ha alatt
Tulajdon:	saját tulajdon	saját tulajdon	bérlés	saját tulajdon	bérlés	saját tulajdon
Szövetkezet	x	x				
Magángazdaság		x	x	x	x	
Kisegítő gazdaság						x

A modellben 13 mezőgazdasági ágazatot és ezeken belül 51 terméket különböztettünk meg. (A modell részletesebb leírása. a Mellékletben található.)

Az egyes gazdaságtípusoknak (összesen 7 féle) egy-egy lineáris programozási modell-blokk felelt meg, s a termelők az előző blokkban előrejelzett árvárakozások, valamint a ráfordítási koefficiensek és inputárak (energia stb) alapján kalkulált várható költség különbségeként határozták meg a termékegységre jutó várható profitjukat, s erőforráskorlátaik figyelembevételével a profitmaximumot biztosító optimális termékstruktúrájukat.

A különböző termelői csoportok technológiai koefficiensei általában eltértek egymástól. A lineáris programozási technikára jellemző szélsőséges megoldásokat oly módon próbáltuk kiküszöbölni, hogy paraméterként megadható mértékben korlátoztuk a termelési struktúra évenkénti lehetséges elmozdulását. A ráfordítási koefficiensek évente változhattak, az értékben kifejezett koefficiensek pedig az inflációt tükröző indexszel módosultak. A tényleges költségek meghatározása az értékesítési blokk után, a realizálási árak alapján történt.

Élelmiszeripar

Az élelmiszeripar 11 ágazattal és mintegy 100 termékkel szerepelt.

Az élelmiszeripar erőforrásai ágazatonkénti bontásban tartalmazták a termelői kapacitásokat, valamint a munkaerő szükségletet.

Fetételezéseink szerint az élelmiszeripar is lineáris programozási modell-blokkok segítségével határozta meg optimális termelési struktúráját, amely a mezőgazdasághoz hasonlóan évente csak paraméterként megadott mértékben változhatott. Az élelmiszeripari feldolgozás nyersanyagszükségletét hazai termelésből, illetve esetleg importból is beszerezhetette.

N. szektor

Az élelmiszertermelésen kívüli minden egyéb tevékenységet (ipar, szolgáltatás) összevontan az ún. "N. szektor"-ban szerepeltetünk, hogy biztosítsuk a modell zártságát. E szektor bruttó termelési értékét egy Cobb-Douglas féle termelési függvénnyel becsültük. Az N. szektor szerepe az élelmiszergazdasággal való kapcsolatában jelentkezett (beruházások, energiafelhasználás, növényvédőszer, munkaerő).

Lakossági fogyasztási szándék

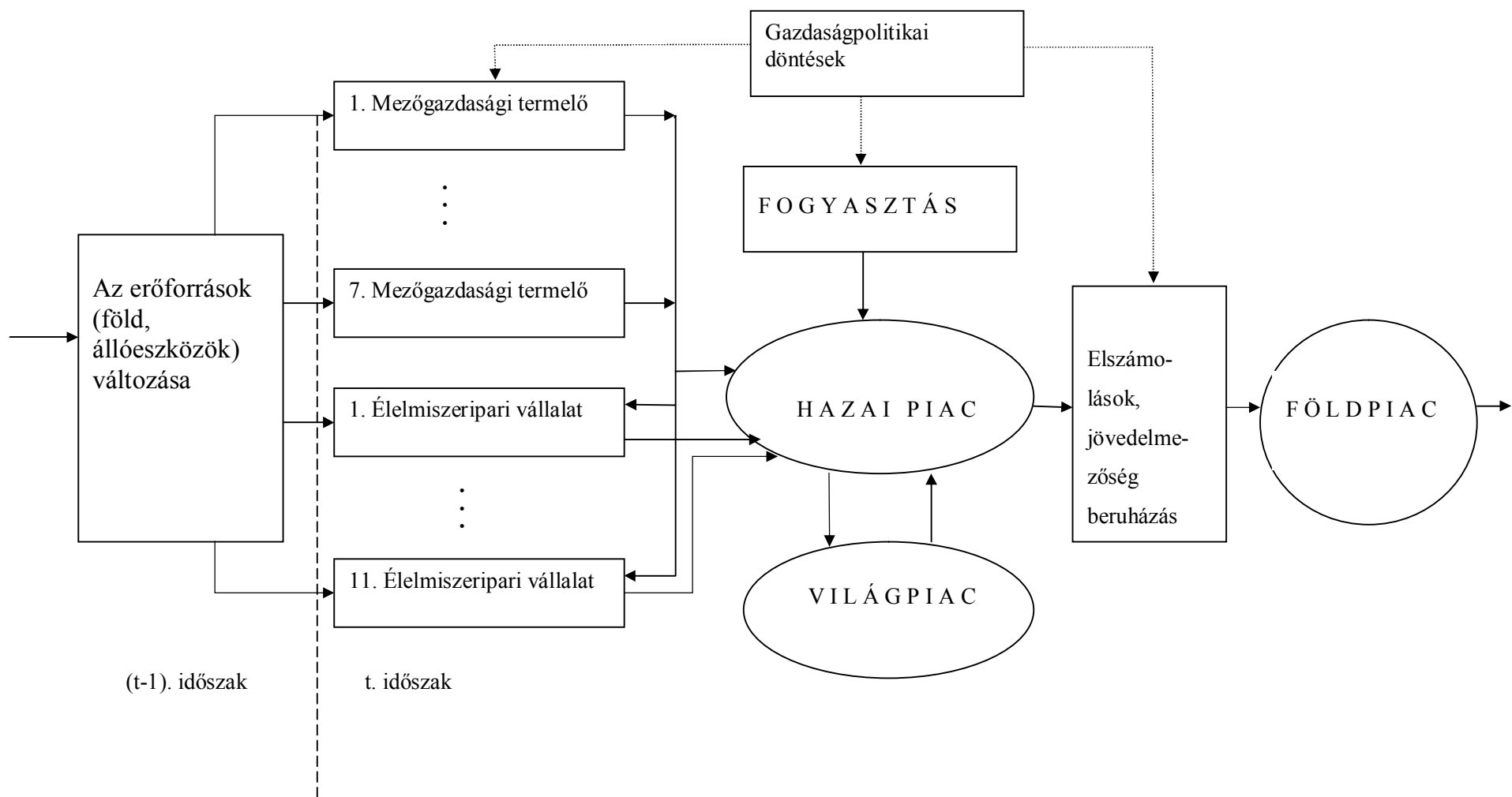
A termelésben kifizetett bérek és az előző időszak eredményéből a lakossághoz jutó jövedelmek, valamint az egyéb társadami jövedelmek (nyugdíjak stb) adóval csökkentve adták a lakosság rendelkezésre álló jövedelmét. A termékenkénti fogyasztási igény meghatározása azon a feltevésen alapult, hogy a fogyasztás a jövedelmektől egyenes arányban, a fogyasztói ártól fordított arányban függ. A fogyasztási függvény²⁸³ paramétereinek becslése a természetes fogyasztási adatok időszora és a fogyasztói árak, valamint jövedelmek alapján történt.

Értékesítés

Az értékesítési blokkban a különböző célú igények (készletek, lakossági vásárolt fogyasztás, közösségi fogyasztás, beruházás) és a termelés során keletkezett, a belső anyagfelhasználáson és a más szektorok által a termelésben felhasznált termékeken felül kibocsátott termékmenyiség, valamint a rendelkezésre álló készletek kerültek egymással szembe.

²⁸³A számítás eszköze az ún. Leser féle keresleti függvény volt. C.E.V. Leser: "A method for estimating price and income elasticities from the series and its application to consumers' expenditures in the Netherland 1949-1959", *Statistischen Studien vom 13 October 1962*, des Statistisches Centralbüros Den Haag

39. ábra: A modell fő összefüggései

A hazai kereslet és kínálat eltérését a világpiac hozta összhangba. Ha valamely termékből a hazai igény meghaladta a kínálatot, importtal lehetett fedezni a hiányt, ha pedig a kínálat volt a nagyobb, tervezett exportként jelent meg a termék. Az export-import mennyiségének azonban az értékesítési lehetőségek, valamint a külkereskedelmi mérleg (tervben meghatározott) egyenlege szabott korlátot. Feltételeztük, hogy termékenként export- és importkorlát is megadható, amelyen belül mozoghatott a tényleges értékesítés. A modell a világpiaci árakat adottnak tételezte fel, így előfordulhatott, hogy a külkereskedelmi mérleg egyenlege túllépte az elfogadható szintet. A megoldást a modellben egy olyan módszer²⁸⁴ biztosította, amely szimultán határozta meg a belső fogyasztói árakat, a fogyasztói vásárlásokat, az export és import mennyiségét, a gazdaságpolitikai preferenciák és a lakosság magatartási reakcióinak figyelembevételével.

A kereslet-kínálat összhangjának biztosításához különböző közgazdasági eszközök álltak rendelkezésre. Ezeket a gazdaságpolitikai változókat két fő csoportba soroltuk:

a) piacpolitikai változók: amelyek meghatározott termékekhez kötődtek. Ilyenek például a fogyasztói árak, amelyek változása befolyásolja a vásárolt fogyasztás szintjét és szerkezetét, vagy az állami készletek szintje.

b) pénzügy-politikai változók: amelyek meghatározott keresletfajtákhoz kötődtek, például a jövedelemadó kulcsa, a közösségi fogyasztás szintje.

A gazdaságpolitikai változókról feltételeztük, hogy megadható egy kívánatos célértékük, valamint egy alsó és felső korlátjuk, amelyek azt mutatták, hogy szükség esetén milyen mértékű eltérés engedhető meg a célértéktől. A gazdaságpolitikusok számára természetesen nem közömbös, hogy adott esetben mely eszközhöz nyúlnak az egyensúly biztosítása érdekében. Általában megadható volt egy fontossági sorrend, ami kifejezte elgondolásaikat, például az egyensúly biztosítása érdekében először a közösségi és egyéb fogyasztás szintjét változtatták, majd az állami beruházások szintjét, s csak ezután próbálták a lakossági fogyasztást befolyásolni. Hasonlóan a külkereskedelmi mérleg megengedhető egyenlegére is megadhattunk egy alsó és felső korlátot. A megoldás során az adott fontossági sorrendet megtartva csökkentettük vagy növeltük a különböző célú kereslet szintjét, amíg a külkereskedelmi mérleg egyenlege a megadott korlátok közé nem került, s ugyanakkor az egyes termékekre megadott export-, illetve importkorlátok is teljesültek.

²⁸⁴ Keyzer, M. (1982): A National Model with Regime Switches, Working Paper SOW-82-20, IIASA, 65. p.

Költségkalkuláció

Az értékesítési blokkban alakult ki a végső fogyasztói ár a kereslet és a kínálat egyensúlya alapján. Ebből az árból származtattuk vissza (az ÁFA és a kereskedelmi árrés levonása után) a termelői árat. Az így kapott árral számoltuk újra a termelés költségeit, valamint az értékesítés árbevételét, s az elért profitot.

Jövedelemtulajdonosok pozíciója

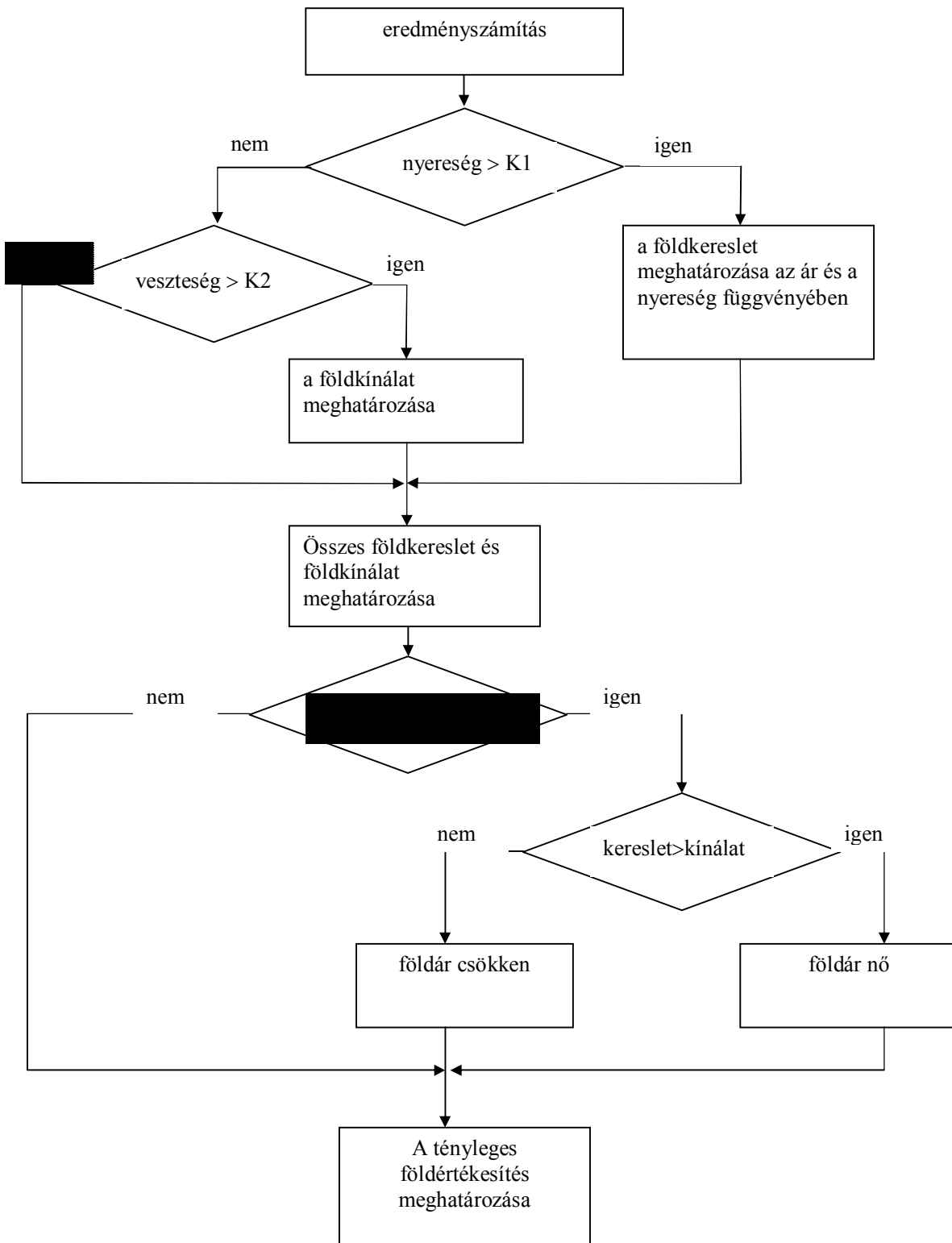
Az egyes jövedelemtulajdonosok (mezőgazdasági termelők csoportjai, élelmiszeripari termelők, N. szektor, lakosság és a költségvetés) bevételeinek és kiadásainak számbavételével meghatároztuk nettó megtakarító pozíciójukat.

Földpiac

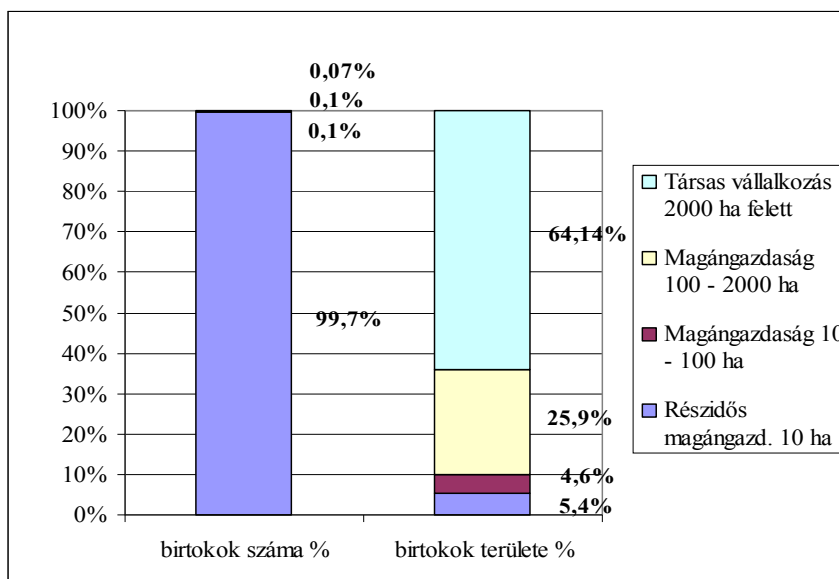
A modellben feltételeztük, hogy a belső földpiac mozgását a földhasználat nyereségessége motiválja. A tartósan nyereséget realizáló gazdaságok bővíteni akarják földterületüket, míg a tartósan veszteségesek –egy bizonyos türelmi idő után- szabadulni akarnak a földtől, s a földpiacon ajánlják fel földterületük egy részét. A föld iránti kereslet a föld aktuális árától és a vásárló befektethető pénzforrásától függött. A kereslet és kínálat eltérése esetén a szűk keresztmetszet határozta meg az eladott/vásárolt földterület nagyságát, s túlkereslet esetén a piaci ár emelkedett, túlkínálat esetén csökkent. A földterület változásával arányosan változott az alkalmazott munkaerő és az eszközök állománya is. A piac működését a 40. ábra algoritmusai írja le.

A vizsgálatok egyik fő iránya a földpiac kialakulása és a ***földárak szimulálása*** volt. Lényegében a privatizációs folyamatok tapasztalatainak elemzése alapján látható volt, hogy a földpiac ezzel még csak elkezdődött, s várható volt az átrendeződés gyorsulása. Megfelelő gazdaságpolitikai döntésekkel gátolni akarták a szélsőséges birtokkoncentráció kialakulását. Az egyetlen biztos kiindulópont az volt, hogy a privatizáció utáni „induló” állapot nem a gazdasági racionalitás alapján, hanem elsősorban politikai okokból alakult ki, s alighogy létrejött, azonnal változni is kezdett a piaci tényezők és a gazdasági tényezők nyomása alatt. A kutatás arra irányult, hogy ***az induló viszonyokból és a várható autonóm gazdasági folyamatokból előre jelezze a folyamatosan változó jövőbeli birtokmegoszlást***, nem titkoltan abból a célból, hogy ha szükséges, akkor agrárpolitikai eszközöket javasoljon a folyamatok befolyásolására.

40. ábra: A földpiac algoritmus

Az induló struktúrát az 1992. év statisztikai adatai alapján állítottuk fel. A 41. ábra mutatja az induló évben a használat szerinti birtokmegoszlást.²⁸⁵

41. ábra: A földtulajdon megoszlása birtokméret szerint 1992-ben

Forrás: KSH Mezőgazdasági Főosztály

A gyakorlatban a birtokszerkezet átalakulás sebességét fékezte az értékesítési és finanszírozási válság. A dekonjunktúra, a tömegessé vált csődök nem kedveztek a vállalkozások indításának.

A modell vizsgálataiban azonban abból a feltételből indultunk ki, hogy a mezőgazdasági tulajdoni és vállalkozói struktúra a továbbiakban verseny-szemleges keretek között fog történni. A várakozás az volt, hogy a mezőgazdasági vállalati struktúra a sokszínűség irányába halad, s a mobilitás nő.

1996-ra elkészült a modell struktúrája és az alapadatokkal való feltöltése. A próbafuttatások elemzésére és az igazi használatra azonban már nem került sor nagyrészt anyagi okokból.

Így ez a módszertani kísérlet is, mint oly sok más, csupán gondolatkísérlet maradt.

²⁸⁵A modellben szereplő adatok elsősorban az Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet adatbázisaiból származtak, de felhasználásra kerültek a KSH, a PM az APEH illetve a KOPINT-DATORG adatai is. Az AKI részéről Kapronczai István és Udovecz Gábor vezették az adatfeldolgozási munkákat.

5.3 Kitekintés: földhasználat és földbirtok-politika az Európai Unióban

Az Európai Unió közös agrárprogramja (KAP) az Európai Gazdasági Közösség közös mezőgazdasági politikájáig nyúlik vissza. Az ötvenes években Nyugat-Európában a mezőgazdasági termelés nem fejlődött megfelelően: a paraszti gazdaságok nem voltak képesek a hazai fogyasztáshoz szükséges élelmiszereket előállítani, s jövedelmük is messze elmaradt az ipari átlagtól. Bár az országok mindegyike - különböző módszerekkel - támogatta agrárgazdaságát, a támogatás nem volt elég hatékony, fennállt a gazdaságok tömeges tönkremenetelének veszélye. Az 1957-ben magalakult Európai Gazdasági Közösség a Római Szerződés 39. cikkelyében²⁸⁶ a közös agrárpolitika céljaként kitűzte

- a mezőgazdaság termelékenységének növelését
- a mezőgazdasági népesség megfelelő életszínvonalának biztosítását
- a piac stabilizálását
- az ellátás biztosítását megfelelő ár ellenében.

A Szerződés alapelveként kimondta az állampolgárság alapján történő megkülönböztetés eltörlését, a személyek, az áruk és szolgáltatások, valamint a tőke szabad mozgását a tagállamok között.

A támogatások és a technológiai fejlődés hatására a 70-es évekre túltermelés következett be, s ezzel párhuzamosan az intenzív gazdálkodás jelentős környezetszennyezést is okozott. Az Európai Közösség ekkor kezdett foglalkozni a korábban az országok belső ügyének tekintett földhasználati kérdésekkel is.

Az EK Mezőgazdasági Bizottsága 1968-ban a Mansholt Tervben felvázolta a strukturális politika kereteit, amelynek célja a hatékonyság növelése és a termelés csökkentése volt.

Több változtatás után 1991-ben a 2328/91. sz. szabályozás új irányelvei szerint összekapcsolták a strukturális politikát a vidékfejlesztéssel, s az alábbi fő célok kerültek előtérbe::

- a termelés és a piaci felvevőképesség egyensúlya
- a gazdaságok hatékonyságának növelése a strukturális átalakítás révén
- életképes gazdaságok fenntartása
- a környezetvédelem elősegítése

²⁸⁶http://www.kulugyminiszterium.hu/archivum/Kulugyminiszterium/HU/Tevekenyseg/Europai_Unio/EU_informaciok/ letöltés ideje:2006. április 30.

A KAP legjelentősebb átalakítását 1992-ben hajtották végre.²⁸⁷ Ennek során *szétválasztották az ár- és a jövedelempolitikát*. Több más intézkedés mellett kötelezővé tették a területek egy részének ugaroltatását, támogatták a külterjes gazdálkodást, elindították az agrár-környezetvédelmi programot. Az 1992-es reform azonban a kitűzött célokat csak részben teljesítette. Nem vezetett a várt termelés-csökkenéshez, a termelői jövedelem bővüléséhez, a versenyképesség növekedéséhez. A KAP működési költségei tovább emelkedtek. A 2000-tól bevezetett *Agenda 2000* reform célja az európai mezőgazdaság nemzetközi versenyképességének fokozása, a családi alapokon nyugvó európai mezőgazdasági modell fenntartása, a nemzetközi kereskedelem-liberalizációs követelményeknek való megfelelés biztosítása, valamint a kibővítésre való felkészülés volt. Alapvetően az 1992-ben hozott intézkedéseket fejlesztették tovább. A mezőgazdaságot egyre inkább a tág értelemben vett vidékfejlesztés és környezetvédelem részeként kezelik. Meghatározó szempont volt, hogy az agrárkiadások ne növekedjenek, ugyanakkor a tagországok nagyobb beleszólást kaptak a támogatások elosztásába.

Új célok kerültek megfogalmazásra:

- az európai családbirtok-szerkezet megőrzése
- a vidéki népesség megtartása
- a tájjelleg megőrzése
- a vidékfejlesztés

A KAP keretében nyújtott támogatások döntő részét a mezőgazdasági termelők kapják. Mezőgazdasági termelőnek minősül az a gazdaság, amely mezőgazdasági (kertészeti) termék előállításával foglalkozik és önálló könyvelést végez, függetlenül attól, hogy egyéni termelőről, társas vállalkozásról, vagy jogi személyiségű társaságról van szó. A vidékfejlesztési intézkedések kedvezményezettjei a hátrányos helyzetű mezőgazdasági termelők, élelmiszer-feldolgozók, illetve vidéki közösségek. A reform célja, hogy a közvetlen jövedelem-támogatásokat elválassa a termelés támogatásától, azaz biztosítsa, hogy a termelői döntéseket a tényleges piaci viszonyok határozzák meg, s ne a támogatások torzító hatása. A ***KAP hatálya ugyanakkor nem terjed ki olyan területekre mint a földtulajdon***. Néhány irányelv foglalkozik a földhasználat kérdésével, így:

* minden mezőgazdasági munkás, aki legalább két évig dolgozott bármely tagországban, független gazdálkodóvá válhat ott.

²⁸⁷ http://www.euvoanal.hu/index.php?op=kozossegi_politikak&id=1 letöltés: 2006. ápr. 30.

- * a legalább két éve gazdálkodók tevékenységüket bármely más gazdaságban folytathatják.
- * meg kell szüntetni a mezőgazdasági bérletek diszkriminatív korlátozását.
- * a vállalkozás teljes szabadsága, azaz a tagországok bármely állampolgára bármely más tagországban földet és épületet szerezhet, amennyiben ez nem ütközik a közös mezőgazdasági politika elveibe.²⁸⁸

A tagországok földbirtok politikája

A tagországok földhasználatának állami szabályozása a korábban történelmileg kialakult birtokpolitikán alapul²⁸⁹. A nyugat-európai tagországok a 18. századtól kezdve sorozatos birtokreformokkal alakították át mezőgazdaságukat a korábbi nagy feudális birtokokból önálló családi kisbirtokokká. A földbirtok politikájuk is ezt támogatta: egyrészt a nagybirtokok kialakulását igyekeztek megakadályozni (a birtokforgalomra és a bérletekre vonatkozó korlátozásokkal), másrészt örökösödési törvényekkel gátolták a meglévő birtokok életképtelen elaprózódását.

A nemzeti szabályok sok esetben ellentétbe kerültek az EU szabályaival. Az országok mintegy egyharmadának szabályozása a ***kistulajdonos gazdálkodást támogatja*** (Pl. Dánia, Franciaország, Ausztria, Németország, Svédország, Írország, Olaszország). A nagybirtokok kialakulásától tartva a birtokszabályozás keretében a kisbirtokok életképességét igyekeztek elősegíteni, ennek érdekében korlátozták

- a megszerzhető birtoknagyságot
- az egy gazdálkodó által birtokolható gazdaságok számát
- a gazdaság központjától távol fekvő birtokrész szerzését
- a nem mezőgazdasági foglalkozású, nem helyi lakosok, tőkés társaságok birtokszerzését és letelepedését.

A kisbirtokok életképességét támogatják továbbá a sajátos örökösödési törvények, a birtokfelosztás korlátozása, a minimálisan egybetartandó birtokméret előírása, stb.

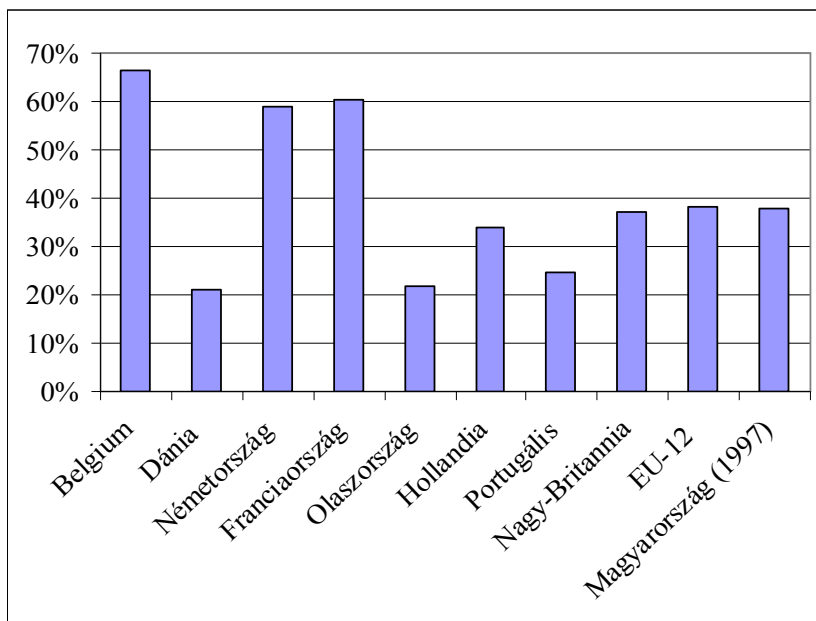
²⁸⁸ Burgerné Gimes Anna: „Földhasználati és földbirtok-politika az Európai Unió országaiban I.-II.”, *Statistikai Szemle*, 76. évf., 1998. április-május

²⁸⁹ Burgerné (1998)

Más országokban, ahol a bérleti viszony volt jellemző, a *bérlők jogait védik*. (Pl.: Hollandia, Belgium, Skócia)

- a bérleti idő előírásával
- a bérbe adó felmondási jogának korlátozásával
- a bérleti díj szabályozásával
- a bérlő kártalanításának előírásával a beruházásaiért
- a bérlő előbérleti és elővásárlási jogának biztosításával

A szigorú bérleti szabályozás gátolja a birtokkoncentrációt.²⁹⁰

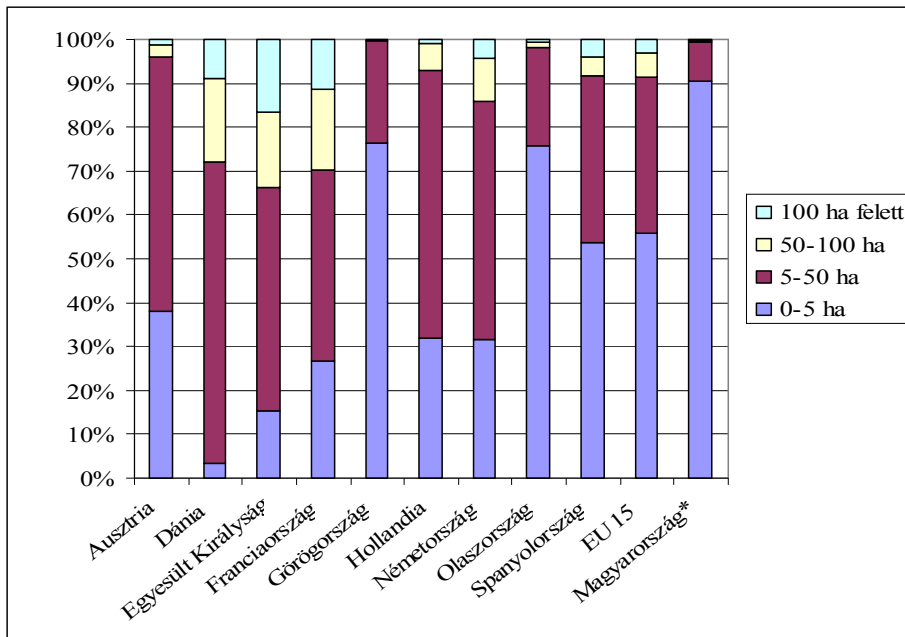

42. ábra: A bérelt földterület aránya néhány EU tagországban 1993-ban

Forrás: Burgerné (1998) 482. o.

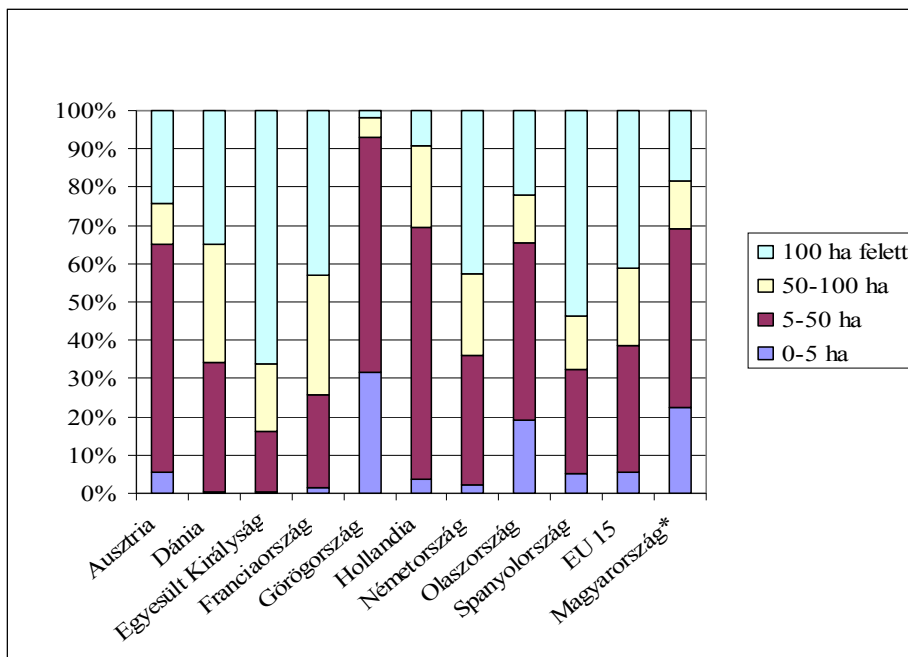
A nemzetközi tendencia azt mutatja, hogy az utóbbi évtizedben a birtokok koncentrációja nem annyira földvásárlással, hanem inkább földbérléssel megy végbe. Ez annak tulajdonítható, hogy Nyugat-Európában kevés a megvásárolható földterület, s a tulajdonosok nem szívesen válnak meg földtulajdonuktól, mivel vagyontárgynak tekintik. Sok esetben a bérbe vevők

²⁹⁰ Burgerné Gimes Anna: „Földhasználati és földbirtok-politika az Európai Unióban és néhány csatlakozó országban”, *Közgazdasági Szemle*, L. évf. 2003. szeptember 823. o.

43. ábra: A gazdaságok számának megoszlása 1997-ben

Forrás: Hamza –Miskó-Székely-Tóth (2002.) 24. o.

44. ábra: A gazdaságok területének megoszlása 1997-ben

Forrás: Hamza –Miskó-Székely-Tóth (2002.) 24. o.

számára is kedvezőbb ez a forma, hiszen kisebb tőkebefektetéssel valósítható meg a birtoknagyság növelése, s a kockázata is kisebb.

Vannak olyan országok is, ahol kevésbé szigorúak a birtokszerzésre, bérletre és gazdálkodásra vonatkozó előírások (Anglia, Görögország, Luxemburg). Az egyes országok birtokpolitikája és szabályozása nem egységes, sőt sokszor országon belül is eltér.

A 43. ábra és a 44. ábra néhány európai uniós tagállam és Magyarország adatait mutatja a különböző méretű gazdaságok számának és területének megoszlásáról. Látható, hogy az Unióban kiegyenlítettebbek a földhasználati viszonyok, mint Magyarországon. Míg az EU átlag azt mutatja, hogy a gazdaságok alig több mint a fele 5 ha alatti területű, s ezen gazdaságok a földterület 5 %-án gazdálkodnak, addig nálunk a gazdaságok 90 %-a ebbe a birtokméretbe tartozik. Az 5-50 ha közötti közép méretű birtokok mind számaránya, mind területi részesedése körülbelül 1/3 az EU átlagában, míg Magyarországon az üzemek alig 9 %-a tartozik ebbe a birtoknagyságba és a terület majdnem felén gazdálkodnak. Az 50 ha –nál nagyobb területen gazdálkodók száma az EU átlagában 8 %-ot tesz ki (nálunk 0,7 %) és ezek gazdálkodnak a terület több mint 60 %-án, míg nálunk alig egyharmadán.

Az Európai Unióhoz csatlakozott kelet-közép-európai országok birtok- és földhasználati politikája

A rendszerváltozás utáni birtokreformok a volt szocialista országokban jellemzően a birtokelaprózódás felé vezettek. Az országok többségében a régi tulajdonosok, illetve azok örökösei jutottak földhöz. Az új földtulajdonosok nagy része azonban már nem a mezőgazdaságban tevékenykedik, így általában a tényleges gazdálkodók bérlik a földet.

A kistulajdonosok érdekeit törvények védik:

- a birtokolható föld nagyságának korlátozása (pl. Bulgáriában 20-30 ha, Lettországon 50 ha, Romániában 100 ha, Magyarországon 300 ha)
- az újonnan szerzett föld adásvételének moratóriuma
- a föld adásvételének és bérbeadásának csak a falun belül történő megengedése
- a művelési kötelezettség előírása a szövetkezeti és társasági nagyüzemek számára a föld vételének és tulajdonlásának megtiltása
- a külföldiek számára a föld vételének és tulajdonlásának megtiltása
- a föld elzálogosításának megtiltása.

Ugyanakkor a legtöbb országban –így nálunk sem- védik a birtokok további elaprózódását az öröklés korlátozásával, vagy a minimális földbirtok méret előírásával. Az EU 15 államaiban jóval nagyobbak az átlagos birtokméretek (átlagosan 18,4 ha)²⁹¹ mint a kelet-közép európai országokban. Minden országban megfigyelhető tendencia az üzemméret növekedése.

Az EU közös szabályozása, amely a tagországok konszenzusával jött létre, a mezőgazdasági túltermelés csökkentését (parlagföldek támogatásával, extenzív gazdálkodás ösztönzésével), és a gazdaságos termelés érdekében **a birtokkoncentrációt támogatja**. A kisbirtokosok vagy bérlők védelme helyett az Európai Unió belüli szabad munkaerő- és tőkevándorlást igyekszik elősegíteni. Az egyes országok belső szabályozása ugyanakkor elsősorban az intenzív termelésre ösztönöz, akadályozza a földek kivonását a mezőgazdaságból más célú hasznosításra és korlátozza a megszerezhető földbirtok nagyságát is.

Az EU mezőgazdasági politikájának új vonása a mezőgazdaság „multifunkcionális” jellegének a helyreállítása. A vidékfejlesztési politika keretében támogatja a kisgazdaságokat, amelyeknek elsődleges funkciója nem a termelés növelése, hanem a táj karbantartása, vagy a nem agrár jellegű tevékenységek (pl. pihenés, sport) fejlesztése.

A földárak is jelentősen különböznek az egyes tagországokban. Általában véve -elsősorban a magas agrártámogatások miatt- jelentősen magasabbak, mint Magyarországon. Hosszabb távon a támogatások csökkentése várhatóan a földárak csökkenését idézi elő.

²⁹¹ Hamza-Miskó-Székely-Tóth (2002) 23. o. Ez az átlag igen nagy szóródást takar. Pl. Görögországban 4,3 ha, míg az Egyesült Királyságban 69,3 ha az átlagos birtoknagyság.

6. Összegzés, következtetések

A föld mint sajátos termelési tényező

A dolgozat abból a megközelítésből indult ki, hogy a föld egyrészt **szűkös erőforrás**, melynek gazdaságos felhasználása alapvető fontosságú, másrészt - mint a termelésben résztvevő termelési tényezők általában - részesedik a keletkezett jövedelemből. **Kereslete származtatott**, azaz a felhasznált mennyiségét az általa előállított termékek iránti kereslet szabja meg. Ebből következően értékelésében meghatározó szerepe van a mezőgazdasági termékek árszintjének és árarányainak. Mivel **nem újratermelhető**, előállítási költsége sincs, s **kínálata rövid távon állandó**, így tulajdonosának a föld után kapott jövedelme **tiszta gazdasági járadék**. Ennek a gazdasági járadéknak (egyfajta termelői többlet) a forrása az, hogy a föld mint erőforrás minősége tartósan különböző, s így a mezőgazdasági termékek előállításában a még művelésbe vont legrosszabb minőségű földnél jobb minőségű föld tartósan gazdasági előnnyel hasznosítható. Ez a gazdasági előny a különbözőzeti járadék alapja.

Ugyanakkor a **föld használata pozitív** (pl. tájvédelem, kulturális örökség őrzése, vidékfejlesztés, élelmiszer-biztonság) és **negatív** (pl. talaj- és vízszennyezés) **extern hatásokkal** is járhat. Ebből következik, hogy **a föld használatának gazdaságosságát nem szabad pusztán a piaci termelés jövedelmezősége alapján megítélni**. A jövedelemtermelő tevékenység értékelése a piacra bízható, amennyiben a termékek iránti szükséglet alakítja a termelési struktúrát. Ehhez azonban az szükséges, hogy a termékárakat minél kevésbé térítsék el a valódi piaci értékítéletet tükröző áraktól. (Az elmúlt ötven év magyar tapasztalatai elég világosan bemutatták, hogy hova vezet, ha a termelők egy mesterségesen kialakított árhoz igazodnak.) Ugyanakkor **a nem termékjellegű kibocsátás, mint pozitív extern hatás figyelembevétele** elengedhetetlen. Tudjuk, hogy a versenyzői piac túl kevés erőforrást juttat a pozitív extern hatást hordozó tevékenységeknek, vagyis a társadalom számára nagyobb hasznosságot képviselnek ezek a tevékenységek, mint amennyit a piac megfizet. Az externáliák kezelésének egy lehetséges módja, ha a társadalom szempontjából optimálisnak tekintett felhasználás érdekében ezen extern hatásokat internalizálják. Pozitív externália esetén ez megnyilvánulhat a tevékenység támogatásában, negatív externália esetén a tevékenységgel járó többletköltségek adó formájában történő megfizetésében. Fontos szempont azonban az, hogy a beavatkozások **ne a termékáraknak a piaci árarányoktól való eltérítésén** keresztül történjenek, mivel ekkor torzul a gazdaságos felhasználást jelző

árinformáció, *hanem a tevékenység támogatásán* vagy adóztatásán keresztül. Lényegében ezt képviseli az EU földalapú támogatási rendszere is, azaz a tevékenységet támogatja anélkül, hogy megzavarná a gazdaságos termelési struktúra kialakítását.

A föld piaca

A föld piaca fogalom kettős értelemben használható. Egyrészt tekinthető a szolgáltatásainak piacaként, azaz a föld *bérleti piaca*, másik értelmezésben a földek tulajdonjogának *adás-vételi piacáról* beszélhetünk. A föld bérleti piacán az ár a bérleti díj, amely jellemzően két részből tevődik össze, egyrészt a föld járadékából, másrészt a földbe fektetett tőke kamatából. A föld adás-vételének piacán a földár alakulása három különböző szemlélet alapján magyarázható. Az egyik kiindulópont a múltbeli *ráfordítások nagysága*: azaz mibe kerül az előállítás, ill. újraelőállítása. Bár a föld esetében nehezen értelmezhető, mégis, sok gondolatot és energiát fordítottak az 50-60-as években a föld munkaérték alapú értékelésére, mivel a szocialista gazdaság árképzésének elvi alapjául a munkaérték-elmélet szolgált. Másik megközelítés a mindenkor *kereslet-kínálat által meghatározott piaci ár*, amely aktív földpiacot feltételez. A harmadik kiindulópont pedig a föld tulajdonosa számára elérhető jövőbeli *jövedelmek jelenértékével* határozza meg a földárat. Ez a gondolatmenet a piacgazdaság működési elvével áll összhangban

A földár funkciói

A földárnak, mint szűkös erőforrás árának alapvető funkciója a föld mint *vagyontárgy* értékelése, a *gazdaságos földhasznosítás* ösztönzése és a *jövedelemképződés* eszköze. A föld, mint vagyontárgy szerepet kap a nemzeti vagyon értékelésében (komparatív előnyök meghatározásában) és az állampolgárok vagyonának meghatározásában.

A földalap gazdasági ágak közötti allokációja, a mezőgazdaságon belüli hasznosítása során a birtoknagyság, az optimális üzemméret kialakítása, valamint a gazdaságos termelési struktúra kialakítása (allokációs funkció) is igényli a szűkös erőforrás értékelését. Ennek kapcsán értékelni kell a különböző célú hasznosítások használdozatát is, azt, hogy milyen más lehetőségéről mond le az adott területen történő hasznosítással a föld használója. A földlekötés költségének ilyen értelemben tükröznie kell a lekötött földterület különböző minőségét is.

A földtulajdon különböző formái jövedelmet biztosítanak tulajdonosaiknak. Koronként és időszakonként eltérő, hogy mit tekintenek „igazságos” jövedelemelosztásnak. Az erőforrások birtoklása és a „kívánatos” jövedelemelosztás közötti eltérést adókkal vagy támogatásokkal korrigálják, ami a föld esetében a föld értékéhez kötődik.

A munkaérték elmélet magyarázata a földpiacról

A munkaérték elmélet szerint értéket csak az élő munka hoz létre. A keletkezett értéktöbblet is a munkának jár. A föld azonban nem munka terméke, így értéke sem lehet. A szocialista gazdaság elmélete a munkaérték elméletből indult ki, s az állami földtulajdont tekintette „magasabb rendűnek”. Miután azonban a föld minősége nem egységes, egyes termelők jobb, mások rosszabb minőségű földön gazdálkodhattak, s így extra jövedelemhez juthattak azonos munkaráfordítással. Ugyanakkor az „ingyen” rendelkezésre álló erőforrás nem ösztönözte a takarékos felhasználásra.

A tökéletesen versenyző földpiac

A tökéletesen versenyző szabad piacon a bérleti piac keresletét a föld határtermék értéke határozza meg, a kínálat korlátozott, így a bérleti díj az utolsó még művelésben tartott föld határtermék értékétől függ. A versenyzői piacon minden termelési tényező a határterméke és a felhasznált mennyisége arányában részesedik a keletkezett jövedelemből. Ennek megfelelően a föld bérleti díja a határtermék értékével egyezik meg, azaz a föld ára azon járadékjövodelemek jelenértékéből adódik, amely járadékra a föld tulajdonosa szert tehet a föld birtoklása révén.

A dolgozat a magyar földpiacnak egy sajátos -a II. világháborútól az ezredfordulóig terjedő – időszakát tekinti át, amelyben nem szerves fejlődésútján, hanem egy ***gazdaságra kívülről ráerőltetett ideológia nyomán először megszűnt a földpiac, majd az erőforrásokkal való ésszerű gazdálkodás igénye megpróbálja „pótolni” a hiányzó piacot, végül újra életre hívja azt.*** A három szakaszt a földviszonyok mesterséges átrendezése jellemzi. A dolgozat lényegében azt a folyamatot követi, ahogyan a II. világháború utáni fordulat következtében mesterségesen erőltetett munkaérték elmélettel összhangban levő „ingyenes” erőforrástól a gazdaság működési zavarai kikényszerítették a jövőbeli jövedelem jelenértékén alapuló megközelítés elfogadását. Annak kísérlete, hogyan próbálja meg megoldani a ***gazdaságosság és a kívánt jövedelemelosztás kérdését*** a magyar gazdaság a marxi értékelméletből kiindulva, de részleges piaci viszonyok között.

A II. világháború óta ***három nagy megrázkódtatás*** érte a földtulajdont: az 1945-ös földosztás, az 1961-re kiteljesedett kollektivizálás és az 1996-ra befejeződött privatizáció. Mindhárom sokk külső, elsősorban politikai indíttatású átrendezés volt.

I. A földpiac „elsorvasztása”

Az 1945 előtti „örökség” egy egyenlőtlen, kétpólusú birtokeloszlás volt: kevesek kezében nagy birtokok összpontosultak, a földforgalom korlátozása (nemesi származás, hitbizomány) akadályozta a gazdaságos felhasználást és a jövedelemelosztás gyakran igazságtalan volt.

Az 1945-ös földosztás során a földtulajdon szerkezetében ***összességében nem történt lényeges elmozdulás a magán és állami (és egyéb közületi) birtokok területe között.*** Jelentős változás a birtokszerkezeten belül történt: egy elaprózott kisbirtokokból álló, nem hatékony gazdaság jött létre, ahol ugyanakkor ***a földhasználók és a földtulajdonosok személye közeledett egymáshoz.*** Az életképtelen méretű birtoknagyság előrevetítette a gazdaságtalan felhasználást, ez egybevágott a hosszú távú céllal, a termelőszövetkezetesítéssel.

Az 1946. évi stabilizációval bevezetett ***új árrendszer teljesen elszakadt a világpiacon áráktól, s az átmenetinek tervezett, a mezőgazdaságot hátrányosan kezelő árrendszer mindvégig fennmaradt.***

Külső hatásként, a Szovjetunió nyomására megjelenik a ***teljes piacgazdaság tagadása:*** a földpiac elsorvasztása, a magántulajdon átalakítása szocialista tulajdonná. Az önkényes ármeghatározás célja a nagy jövedelemkülönbségek megszüntetése, a stabil és az alapvető élelmiszereket tekintve alacsony ár biztosítása s források átcsoportosítása mezőgazdaságból az iparba. Ennek eredményeképpen az árak csak az elosztás számbavételének eszközei voltak, igazi gazdasági funkciót nem tölthetnek be a földdel való gazdálkodásban: a földnek nem volt ára, s ez ***gazdaságtalan felhasználáshoz*** vezetett, ami ***ellátási problémákat, élelmiszerhiányt eredményezett, s visszavetette a fejlődést.***

A piac megszűnésével gyakorlatilag egy időben ***megjelentek az első reform gondolatok: az erőforrások allokációját a központi tervutasítások helyett a piacra kellene bízni.***

Az ideológia azonban erősebbnek bizonyult a reformgondolatoknál: abból az axiómából kiindulva, hogy a nagyüzem *ab ovo* fölényben van a kisüzemmel szemben, az ellenállás ellenére is ***végrehajtják a „szocialista” földtulajdon létrehozását.*** 1961-re a „szocialista tulajdon” kiteljesedéseként megvalósult a ***kollektivizálás,*** a gazdaság szerkezetét újra a kevés számú nagyüzem és sok apró „kisüzem” (háztáji) jellemezte. A gyakorlatban a földtulajdonnal rendelkező termelőszövetkezeti tagok sem rendelkezhetek a földfelhasználás módjáról, azaz a nagyüzemben elvált a tulajdonos és a gazdálkodó funkciója.

A mesterségesen létrehozott nagyüzem azonban nem igazolta a várt hatékonyságjavulást: a föld **gazdaságtalan felhasználása és az élelmiszerhiány továbbra is fennmaradt.**

Az 1960-as években a Szovjetunióban megindult változások teszik lehetővé, hogy a gazdaságossági szempontok Magyarországon is előtérbe kerülhessenek. Először jelenik meg **az ár és önköltség számításokban a lekötött földterület értékelésének szükségessége.**

A földár hiánya akadályozta az a **földalap termelési ágak közötti ésszerű megosztását, az földterületek optimális hasznosítását, a mezőgazdaságból kivont földterületek értékelését, a földadó nagyságának megállapítását, termelészövetkezeti földtulajdon létrehozásához a kártalanítás meghatározását, a gyenge termelészövetkezetek állami támogatásának megállapítását.**

II. Kísérletek a földpiac helyettesítésére, a földár becslésére

Első megközelítésben ráfordítás alapon, a **munkaérték elmélet** alapján közelítették a földárat. Más kiindulópont a **helyettesítési értékkel** való közelítés volt, amely lényegében a földet helyettesítő más erőforrás (műtrágya, gép) munkaráfordítás alapú értékeléséből vezette le a föld árát. A harmadik változat a szocialista munkaérték elméleten alapuló árelméletéből kilépve a piacgazdaság logikája felé a tényleges és a várt jövőbeli hozam alapján, **jelenérték számítással** próbált földárat becsülni. **A mesterségesen alacsony mezőgazdasági árszínvonal** azonban még az átlagos vagy annál jobb földeken is **elfogadhatatlanul alacsony földárhoz vezetett.** Megoldásként a logikai rendszerből ugyan kilépő, de reálisabb földértéket adó bruttó jövedelemmel, vagy sokszor bruttó termelési értékkel számoltak.

A 70-es évektől kezdve az egyre nyomasztó **adósságválság** következtében a újra a középpontba került az a kérdés, hogy **mennyit ér a magyar föld, mekkora előnye van a magyar mezőgazdaságnak.** Erősödött az igény az új földértékelésre: szükség van a föld mint erőforrás értékének megállapítására, mivel a korábbi különböző kalkulációk nem tudták pótolni a valódi piac hiányában nem létező árat.

A számítástechnika és a piacgazdaság gondolatának bekapcsolásával újabb kísérletek történtek a földár általános közelítésére a jövőbeli hozamok jelenértéke alapján. Új vonásként **jelent meg a rendszerszemléletű megközelítés, amely tágabb keretbe helyezte a föld**

hozamát. Az általánosítható összefüggéseket termelési függvények segítségével fogalmazták meg, amelyek a földminőséget, az eszköz ellátottságot és a munkaerőt is figyelembe vették.

A 80-as években végzett kutatások egy része alapot jelenthetett volna egy megfelelő földértékeléshez. Nem lehetett túllépni azonban a rendszer „árnyékán”: **a torz mezőgazdasági árrendszer hatását tükröző adatsorokból elvileg sem lehetett egy piaci értékelést tartalmazó jövedelem adatsort nyerni.** Így különböző „közelítésekkel” próbálták növelni a föld hozamát kifejező számot, de ez eleve sikertelenségre volt ítélve. Végül is bizonyítást nyert, hogy **a nem létező piac miatt nem létező földárakat semmilyen közgazdasági-matematikai módszer nem tudja előállítani** az önkényesen torzított termék- és nyersanyag árakból, s az ennek következtében nem a tényleges hatékonyságot tükröző nyereség adatokból. A közgazdasági-matematikai módszerek egy meghatározott logikán alapuló (a piacgazdaság versenyzői magatartását feltételezve) rendszerben érvényesek. Ha az alapadatok egy más logikai rendszerben (nem piaci, nem versenyzői, hanem központi tervgazdálkodás alapján) meghatározott adatok, a módszer ezt nem képes korrigálni így szükségszerűen nem is eredményezhettek reális árakat. Miközben világszerte egyre nagyobb figyelmet fordítottak a környezetvédelmi szempontok előtérbe kerülésével a természeti erőforrások megfelelő használatára, nálunk még mindig a több mint száz éves aranykorona rendszer alapján értékelték a földet.

A 80-as években új módszer alkalmazásával is próbálkoztak. A **szimulációs módszer** megpróbálta feloldani a fenti ellentmondást. A technikai összefüggéseket felhasználva az árakat a modellen belül „szimulálta”, ezzel mintegy lejátszotta a piaci viselkedést. A komplex földhasznosítási modellek jelezték már azt is, hogy a közepes vagy annál jobb minőségű mezőgazdasági területen megoldható lenne a hazai szükségletek kielégítése, valamint a szükséges export árualap előállítás. A rendszerszemléletű megközelítéssel világossá vált, hogy **a föld társadalmi szempontból vett hasznossága nem csupán a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségével mérhető.** A tájgondozás, és az ehhez kapcsolódó tevékenységek olyan pozitív extern hatások, amelyektől nem szabad eltekinteni.

A földár számítások újabb és újabb kísérletei során a 80-as évek végére eljutottak oda, hogy egyértelművé vált: **a földforgalom hiánya, a közvetlen tulajdonosi érdekeltség kikapcsolása komoly fékjévé vált a racionális földhasználatnak.**

Bár végső soron megfelelő földár becslés nem született, hangsúlyoznunk kell, hogy nem volt haszontalan az útkeresés. Azzal, hogy *feszegette a korlátokat*, a szakemberekkel megismertette *a piacgazdaság logikáját*. Valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy sokak számára könnyebben elfogadhatóvá vált a rendszerváltozás gondolata. Ahogy egyre inkább előtérbe került a piacgazdaságra kifejlesztett módszerek alkalmazása, egyre inkább kitűnt az önkényes árrendszer tarthatatlansága is.

III. A földpiac újraéledése

A rendszerváltozás utáni *földprivatizáció* – amely ismét nem gazdasági, hanem politikai szempontok alapján történt- újra kétpólusú birtokszerkezetet hozott létre: elaprózott kisbirtokok, és kevés számú nagyüzem alkotja a magyar mezőgazdaságot. *A földtulajdonos és a földfelhasználó személye is sok esetben elválik*, hiszen sok olyan személy jutott a kárpótlás során földhöz, aki már nem kíván mezőgazdaságban tevékenykedni. Az átrendeződés akadálya a tőkehiány, aminek oka a mezőgazdaság továbbra is alacsony jövedelmezősége. A földár az EU tagországokhoz képest alacsony.

Az elmúlt negyven év tapasztalata azt mutatja, hogy a mezőgazdasági birtokstruktúra továbbfejlődéséhez célszerű lenne *a lehető legkevesebb külső beavatkozást* engedni. A piacra kellene bízni a megfelelő méretgazdaságosság kialakulását, hiszen *az optimális birtoknagyság nagyrészt a termelési profil függvénye*. Az EU tagországokban jellemzően mindenütt védik a történelem során kialakult birtokstruktúrájukat, ugyanakkor az EU a tőke és a személyek szabad mozgását támogatja. Az állampolgárság alapján történő diszkriminációt tiltja, de minden ország a spekulációs földvásárlást belső törvényekkel meg tudja akadályozni. (Pl.: megfelelő szakképesítés megkövetelésével, a birtokméret felső határának meghatározásával.) Az EU közös szabályozása, amely a tagországok konszenzusával jött létre, a mezőgazdasági túltermelés csökkentését (parlagföldek támogatásával, extenzív gazdálkodás ösztönzésével), és a gazdaságos termelés érdekében *a birtokkoncentrációt támogatja*.

Az EU mezőgazdasági politikájának új vonása a *mezőgazdaság „multifunkcionális” jellegének* a helyreállítása. A vidékfejlesztési politika keretében támogatja a kisgazdaságokat, amelyeknek elsődleges funkciója nem a termelés növelése, hanem a táj karbantartása, vagy a nem agrárjellegű tevékenységek (pl. pihenés, sport) fejlesztése. Ugyanakkor törekszik a termeléstől független célok támogatásának és a gazdaságos termelés támogatásának szétválasztására.

A földárak is jelentősen különböznek az egyes tagországokban. Általában véve –első sorban a magas agrártámogatások miatt- jelentősen magasabbak, mint Magyarországon. Hosszabb távon a támogatások csökkentése várhatóan a földárak csökkenését idézi elő, miközben a magyar termelők is fokozatosan hozzájutnak az európai uniós szintű támogatásokhoz, ami a magyar földárak várható emelkedését fogja előidézni.

* * *

Következtetések:

- A vizsgált időszak tapasztalatai azt mutatták, hogy **ha az erőforrások szűkösen állnak rendelkezésre, és nincs áruk**, az szükségszerűen az erőforrás **gazdaságtalan felhasználásához** vezet. Mintegy húsz év (1945-1965) tapasztalata azt igazolta, hogy szükség van földarra, s ennek ki kell fejeznie az iránta való igény és a rendelkezésre álló mennyiség viszonyát.
- Bár a 60-as évektől kezdve számos kísérlet történt „mesterséges” földár meghatározására, a rendszer másik fő problémája, a piaci értékítéllettől elszakított árrendszer nem tette lehetővé, hogy a föld mint erőforrás valóságos jövedelmezőségét fel tudják tárni, s ennek alapján a mezőgazdasági hasznosítás valódi értékét meg tudják becsülni. **A nem piackonform árakból elvileg sem volt lehetséges egy piaci viselkedésen alapuló módszertan alkalmazásával reális földárat meghatározni.** Az alkalmazott módszer feltételei és az adatok keletkezése nem álltak összhangban. Ugyanakkor a földár számítási kísérletek elvitathatatlan jelentősége az volt az, hogy felhívták a figyelmet a torz árak és a földpiac hiányának hatására az ésszerű gazdálkodásban, s hozzájárultak ahhoz a tudatformáláshoz, ami a piaci szemléletű gazdálkodáshoz elengedhetetlen.
- A föld árában egyre nagyobb részt képvisel a befektetett tőke kamata, és egyre kevesebbet a föld természetes tulajdonságai (azaz a járadék). Ugyanakkor a földár meghatározásánál **nemcsak a mezőgazdasági hasznosítás**, hanem az egyéb, nem termékjellegű kibocsátás hasznát is figyelembe kell venni (extern hatások). Mindezek alapján várható, hogy ha nem zavarják meg újabb külső sokkok a szerves fejlődést, akkor egy reálisabb földár, s olyan földhasználati struktúra alakul ki, amely az egész társadalom számára egészségesebb élelmiszereket és élhetőbb környezetet biztosít.
- Fontos szempont a **kiszámíthatóság** : olyan hosszú távú döntést megalapozni, mint a földvásárlás, csak nyugodt, tervezhető földhasználati környezetben lehetséges, ahol a jogszabályok rögzítettek, és hirtelenszerű beavatkozások nem várhatók.

Irodalomjegyzék:

- Alapművek, alapirányzatok*, szerk.: Bekker Zsuzsa, AULA Kiadó, Budapest, 2000.
- Ausch Sándor: "Az 1946. évi stabilizáció", *Közgazdasági Szemle*, III. évf. 1956. 7-8. sz. 903-918. o.
- Barlowe, Raleigh: *Land Resource Economics*, Prentice-Hall, Englewoos Cliffs, N.J., 1986. 551. o.
- Benet Iván – Góczán László: „Kísérlet új földértékelésre”, *Közgazdasági Szemle*, XX. évf. 1973. 6. sz. 699-714. o.
- Benet Iván – Szénay László: „A termelésiár-típus és a piaci egyensúly a mezőgazdaságban” *Közgazdasági Szemle*, XVI. évf. 1969. 12. sz. 1473.-1484. o.
- Berend Iván: *Beruházás a termelőszövetkezeti és az állami gazdaságokban*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1968.
- Berend T. Iván: *Gazdasági útkeresés 1956-65*, Magvető, Budapest, 1983.
- Berend T. Iván: „A magyar reform sorsfordulója az 1970-es években”, *Valóság*, XXXI. évf. 1988. 1. sz., 1-24. o.
- Bors László: „Megjegyzések „A területek értékéről” szülő cikkhez”, *Pénzügyi Szemle*, XII. évf. 4. sz., 1968. 295-303. o.
- Botos József: „az agrárállomány alakulása Magyarországon az elmúlt negyedszázadban és következményei, különös tekintettel a kis- és közepes méretű gazdaságokra”, Budapest, 2005. *Kézirat*
- Burger Kálmánné: „Gondolatok az ártípus-számítások mezőgazdasági vonatkozásairól”, *Közgazdasági Szemle*, XII. évf. 1965. 1. sz. 50-64. o.
- Burger Kálmánné: „Az eszközleltetés értékelése a mezőgazdaságban”, *Közgazdasági Szemle*, XII. évf. 1965. 9. sz. 1102-1112. o.
- Burgerné Gimes Anna: *A mezőgazdaság szerepe a népgazdaság növekedésében*, Kossuth Könyvkiadó, 1969.
- Burger Kálmánné: „A mezőgazdasági földterületek közgazdasági értékelésének módszertani elvei” *Gazdálkodás*, 1970. 5. sz. 17-27. o.
- Burgerné Gimes Anna: „A föld közgazdasági értékeléséről” *Gazdálkodás*, XXVI. évf. 1982. 9. sz. 28-34. o.
- Burgerné Gimes Anna: „A mezőgazdasági privatizáció és átalakulás a közép-kelet-európai országokban, különös tekintettel Magyarországra”, *Gazdálkodás*, XXXVII. Évf. 1993. 11. sz. 17. o.

- Burgerné Gimes Anna: „A magyarországi földpiac”, *Statisztikai Szemle*, 74. évf. 1996. 5-6. sz. 411-420. o.
- Burgerné Gimes Anna: „Földhasználati és földbirtok-politika az Európai Unió országaiban I-II.”, *Statisztikai Szemle*, 76. évf. 4-5 sz., 1998. április-május
- Burgerné Gimes Anna: „Földhasználati és földbirtok-politika az Európai Unióban és néhány csatlakozó országban”, *Közgazdasági Szemle*, L. évf. 9 sz., 2003. szeptember, 818-832. o.
- Cholaj, H.: „A földár megállapításának problémája a szocializmusban”, *Közgazdasági Szemle*, XIII. évf. 1966. 9. sz., 1081-1094. o.
- Csáki Csaba: *Mezőgazdasági rendszerek tervezése és prognosztizálása*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982.
- Csáki Csaba – Rabár Ferenc: *Nemzetközi fejlődés – magyar agrárpolitika*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1990.
- Csendes Béla: „A demokratikus agrárátalakulás Magyarországon”, *Közgazdasági Szemle*, II. évf. 3-4. sz., 1955. március-április
- Csendes Béla: *A termelészövetkezeti jövedelmezőség és árképzés főbb kérdései*, Művelődésügyi Minisztérium Tájékoztatója, 1963. 5. sz.
- Csendes Béla: „Kísérlet a termelészövetkezeti ár- és jövedelemarányok számszerű megközelítésére” *Közgazdasági Szemle*, 1963. 12. sz. 1410-1425. o.
- Csendes Béla- Vági Ferenc: „Jövedelmezőség és termelés a szövetkezeti gazdaságokban”, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964. 310. o.
- Csendes Béla: „Mezőgazdaságunk fejlesztése és eszközigényessége”, *Közgazdasági Szemle*, 1967. 9. sz.
- Dokumentumok a magyar mezőgazdaság történetéből (1945-1948), összeállította: Káposztás István, in: *Források a magyar népi demokrácia történetéhez* II. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1977.
- Donáth Ferenc: *Demokratikus földreform Magyarországon 1945-1947*, Akadémiai Kiadó Budapest, 1969.
- Donáth Ferenc: „A negyedszázados földreform”, in: Balassa Iván (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969-1970*, Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1970. 7-21.o.
- Donáth Ferenc: *Reform és forradalom, A magyar mezőgazdaság strukturális átalakulása 1945-1975*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977

- Estók János- Fehér György – Gunst Péter- Varga Zsuzsanna : *Agrárvilág Magyarországon 1848-2002*. Budapest, Argumentum, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 2003.
- Esze Zsuzsa: „Vita az értéktörvényről és az árképzésről a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Közgazdaságtudományi Intézetében”, *Közgazdasági Szemle*, IV. évf. 1957., 6. sz. 660-672. o.
- Fekete Ferenc: Lenin tanítása az agrárkérdésről, *Társadalmi Szemle*, IX. évf. 1954./1. sz. 15-36. o.
- Fekete Ferenc: *Bővített újratermelés a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959.
- Fertő Imre: „Az agrárpolitika gazdaságtana I. - II.” *Közgazdasági Szemle*, XLV. évf. 3. és 4. sz. 1998. március, április
- Fertő Imre: *Az agrárpolitika modelljei*, Osiris Kiadó, Budapest, 1999. (200 o.)
- Fórizs Józsefné – Máté Ferenc –Stefanovits Pál: „Talajbonitáció - Földértékelés”, *Agrártudományi Közlemények* 1971. 2. sz.
- George, Henry: *Munka, Hit és Föld*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1991.
- Hamza Eszter – Miskó Krisztina – Székely Erika – Tóth Erzsébet: „Az agrárgazdaság átalakuló szerepe a vidéki foglalkoztatásban, különös tekintettel az EU-csatlakozásra”, *Agrárgazdasági Tanulmányok*, 2002. 4. sz. 138. o.
- Horváth J.- Szabó É. –Szűcs L.-Zalai K. (szerk.): *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944 – 1948.*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2003. 1099 o.
- Horváth Sándor – Kelemen Katalin: „Az erőforrások kereslete és kínálata”, in: Kopányi M. (szerk.) *Mikroökonómia*, Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1999..
- Ivanné Hild Márta: „A marxi elmélet „újralfedezésének” története”, *Eszmélet*, 1997. június
- Jónás Anna – Kelemen Katalin –Sebestyén Mária –Zeöld László: *Az élelmiszertermelés szimulációs modellje*, OT Tervgazdasági Intézet, Budapest, 1979.
- Kautz Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*, Pest: Heckenast Gusztáv, 1868. Reprint: 1979. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó
- Kelemen Katalin: *Földpiac – földár – földjáraadék*, ÁVF Tudományos Közlemények, 12. Budapest, 2005. április, 153-166. o.
- Kelemen Katalin: *Az adók és támogatások hatása a föld bérleti díjára illetve a földárra*, ÁVF Tudományos Közlemények, 2006. szeptember, 111-119. o.

- Keyzer, Michael: A National Model with Regime Switches, Working Paper, SOW-82-20, IIASA, Laxenburg, 1982. sept., 65. p.
- Kornai János: *A szocialista rendszer*, Heti Világgazdaság Kiadó Rt., Budapest, 1993. 670. o.
- Kornai János: *A gondolat erejével, Rendhagyó önéletrajz*, Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 426. o.
- Kórmives István: „A föld ára és gazdasági problémái”, *Pénzügyi Szemle*, XI. évf. 7-8. sz., 1967., 537-542. o.
- Láng István –Csete Lajos – Harnos Zsolt (szerk.): *A magyar mezőgazdaság agroökológiai potenciálja az ezredfordulón*, Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1983.
- A Magyar Kommunista és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944-1948*, Kossuth Könyvkiadó, 1967. 537. o.
- Marx, K. *A Tőke III.kötet*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978.
- Meyer Dietmar (szerk.) *Bevezetés a makroökonómiába*, AULA, Budapest, 1992. 344. o.
- Mezőgazdasági Adattár I. , KSH, Budapest, 1965.
- Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870-1970. SKV, Budapest, 1971.
- Mihályi Péter: *A kárpótlás*, ÁPV Rt. Budapest, 1998. 148. o.
- Mikroökonómia*, szerk. Kopányi Mihály, KJK Kerszöv, Budapest, 2002. 555. o.
- Mill, J. St.: *A nemzetgazdaságtan alapelvei*, Légrady Testvérek, Budapest, 1874., 331. o.
- Nagy Imre: *Egy évtized. Válogatott beszédek és írások, 1945-1947*. 1-2. köt. Budapest, Szikra, 1954.
- Nagy József: „A kulákkérdés és megoldása az 1948-1953-as években”, *MÚLTUNK*, XLIV. évf. 1999. 3. sz. 41-97. o.
- Nagy Lajos: „A különbözeti földjáraadék a termelősövetkezetekben”, *Közgazdasági Szemle*, X. évf. 1963. 6. sz. 710-719. o.
- Nagy Lajos: „A földértékelés és a munkaértékelmélet”, *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Sectio Oeconomico-Politica*, Tomus IV., Szeged, 1969. 16.o.
- Nagy Tamás: „Az ár és a társadalmilag szükséges ráfordítások a szocializmusban”, *Közgazdasági Szemle*, XIV. évf. 2. sz., 1967.,141-154. o.
- Nagy Tamás - Ozsvald László: „Rentabilitás és anyagi ösztönzés”, *Pénzügy és számvitel*, 1963. 1. sz.
- Nehéz esztendőkről krónikája.*, Dokumentumok, szerk.: Balogh Sándor, Gondolat, Budapest, 1986.

- Németi László: „A földértékelés mai problémái”, *Társadalmi Szemle*, XXV. évf. 2. sz., 1970.,59-62. o.
- Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944-1948.*
Szerkesztette: Horváth Julianna, Szabó Éva, Szücs László, Zalai Katalin.
Budapest, Napvilág Kiadó, 2003. 1099.o.
- Pető Iván – Szakács Sándor: *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945-1985*,
Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1985.
- Péter György: „A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában”, *Közgazdasági Szemle*, I. évf. 3. sz., 1954., 300-324. o.
- Pirityi Ottó: „A területek értékéről”, *Pénzügyi Szemle*, XII. évf. 1. sz.,1968., 56-66. o.
- Polonyi Szücs Lajos: A mezőgazdaság adóztatása, *Állam és Közigazgatás*, 1950. okt.-nov.
718-726. o.
- Popp József: Az agrárpolitikák mozgásteret a nemzetközi kereskedelem liberalizálásának tükrében, *AKII. Tanulmányok*, 2003. 8. sz. 132. o.
- Popp József-Potori Norbert-Udovecz Gábor: A Közös Agrárpolitika alkalmazása Magyarországon, *Agrárgazdasági Tanulmányok*, 2004. Budapest, 5. sz.
- Rabár Ferenc: *A mezőgazdasági politikák szimulációja*, AULA, 1994. 2. sz.
- Rabár Ferenc: Mezőgazdaság és földvásárlás – Mit kérdezzünk? *Magyar Szemle*, 1998./1-2.
- Rainer M. János: *Nagy Imre*, Vince Kiadó, Budapest, 2002.
- Rákosi Sándor: „Dokumentumok az 1948-49-es agrárpolitikai vitáról”, *Agrártörténeti Szemle*, XXX. évf. 1-2. sz. , 1988. 187-220. o.
- Ricardo, D.: *A politikai gazdaságtan és az adózás alapelvei*, Közgazdasági és jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991.
- Romány Pál (szerk.): *Magyarország agrártörténete*, Budapest, Mezőgazda, 1996.
- Rott Nándor: „A területek értékének vitájához”, *Pénzügyi Szemle*”, XII. évf. 12. sz., 1968., 998. o.-1007. o.
- Ságvári Ágnes – Vass Henrik. (sajtó alá rend.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956-1962.,2. bővített kiadás, Budapest, 1973., Kossuth Kiadó, 102.-122. o.*
- Simon György – Kondor György: *Gazdasági hatékonyság, árnyékárak*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965. 254. o.
- Sipos Aladár – Szücs István: „A mezőgazdasági termőföld komplex értékelése”, *Közgazdasági Szemle*, XXXIX. évf. 1992. 12. sz. 1144-1153. o.,

- Smith, A.: *Nemzetek gazdagsága*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1992. 155.o. (*Enquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 1776. ford. Bilek Rudolf)
- Szabó Gábor: *A föld gazdasági értékeléséről a szocializmusban*. A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének Közleményei, Új sorozat 2. sz. , Budapest, 1968., 61. – 109. o.
- Szabó Gábor: *A mezőgazdasági termőföld gazdasági értékelése*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. (141. o.)
- Szabó József – Dankó László: „Különbözeti földjádék a szocialista mezőgazdaságban”, *Közgazdasági Szemle*, VIII. évf. 1961. 6. sz. 721-731. o.
- Szabó Kálmán - Kopátsy Sándor: „A mezőgazdasági árak képzésének néhány kérdése”, *Közgazdasági Szemle*, I. évf. 2. sz., 1954., 143-160. o.
- Szakács Sándor: *A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon 1945-1948*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. 282 o.
- Szakács Sándor: „A Szovjetunió mezőgazdasága (1917-1939)”, *Agrártörténeti Szemle*, XXI. évf., 1979. 1-2. sz. 95-141. o.
- Szakács Sándor: „A földreform”, in: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig*”, Budapest, Napvilág Kiadó, 1998.
- Szamuely László (szerk.): *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése 1954-1978*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986. 597 o.
- Szamuely László - Csaba László: *Rendszerváltozás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltozásban*, Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 1998. 185. o.
- „Számok és Tények, 1944-1954 Adatok hazánk tízéves gazdasági fejlődéséről”, *Közgazdasági szemle*, II. évf. 1. sz., 1955. január, 98-101.o.
- Székely Gábor: *A Kominform 1947-1949*, in: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947-1949*, Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.
- Szurdi István: „Néhány észrevétel a Közgazdasági Szakértő Bizottság elgondolásaihoz, javaslataihoz”, *Közgazdasági Szemle*, V. évf. 1958. 7. sz. 688-695. o.
- Szücs István: „Gondolatok a föld közgazdasági értékeléséről”, *Gazdálkodás*, XXVI. évf. 1982. 3. sz. 50-59. o.
- Szücs István: *Verseny és rendszerszemlélet a földhasznosításban*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1990. 270. o.
- Szücs István: „A termőföld közgazdasági kérdései”, *INFO-Társadalomtudomány*, 41. sz. 1997. november, 35-54. o.

- Szücs István: *A föld ára és bére*, AGROINFORM, 1998. Budapest (199 o.)
- Szücs I. –Szép K. – Laczkó I.: "Kísérlet a mezőgazdaság érték- és járadéktermelő képességének számítására", *Gazdálkodás*, XXXIV. évf., 1990. 4. sz. 54-64. o.
- Tanka Endre: „Földforgalom és földreform”, *Valóság*, 33. évf. 1990. 10. sz. 10-18. o.
- Tanka Endre: „A földtulajdon és a földhasználat szerkezeti átalakulása a magyar mezőgazdaság dekollektivizálása során”, *Gazdaság és Társadalom*, 1996. 7. évf. 1-2. sz.
- Tanka Endre: „A magyar földtulajdoni és földhasználati viszonyok alakulása”, *INFO-Társadalomtudomány*, 41. sz. 1997. november (15-21. o.)
- Tanka Endre: *Föld és elsajátítás*, Budapest, Agroinform, 1999. (270 o.)
- Tanka Endre: „Mi lesz veled magyar föld?”, *Valóság*, 46. évf. 10. sz. 2003. (1-30. o.)
- Tanka Endre: „Mezőgazdaság-politika, vidékfejlesztés – másképp”, *Magyar Szemle Új Folyam*, XIII. évf. 2004. 7-8. sz.
- T. Varga György: „Jegyzőkönyv a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól (1953. június 13-16.)”, *MÚLTUNK*, XXXVII. évf. 1992. 2-3. sz. 234-269. o.
- Ungvárszki Ágnes: *Gazdaságpolitikai ciklusok Magyarországon (1948-1988)*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1989. 181. o.
- Vági Ferenc: „Az aranykorona-érték és a termőföld minősítése”, *Pénzügyi Szemle*, XIV. évf. 1970. 7. sz. 559-572. o.
- Varga Zsuzsanna: Illúziók és realitások az új gazdasági mechanizmus történetében, in: „*Hatvanas évek*” *Magyarországon*, szerk.: Rainer M. János, 1956-os Intézet, Budapest, 2004, 99-125. o.
- Vincze Imre: „Ár- és adórendszerünk továbbfejlesztésének néhány kérdése”, *Közgazdasági Szemle*, XVII. évf. 1970. 6. sz. 657-674. o.

Melléklet

A HAM3 mezőgazdasági modell